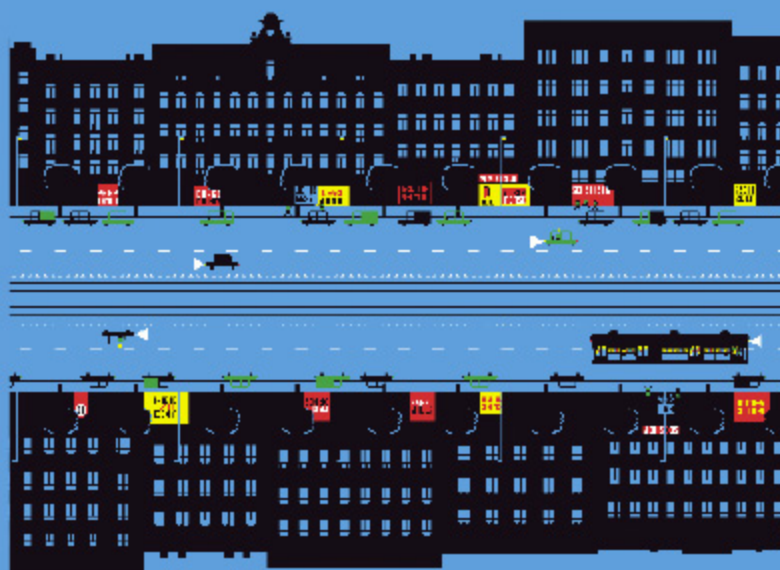

XII

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

BALÁZS IMRE JÓZSEF
BERNARD ESAMBERT
GÁBOR CSILLA
GÁL ZSÓFIA
IZSÁK ANIKÓ BORBÁLA
JÁNK KÁROLY
KAPITÁNY ÁGNES
KAPITÁNY GÁBOR
KESZEG ANNA
KOVÁCS DOROTTYA
KULCSÁR ÁRPÁD
LÁSZLÓ SZABOLCS
MAKSA GYULA
POMOGÁTS BÉLA
RIGÁN LÓRÁND
SLÉZIA JÓZSEF
SOMOGYI KRISZTINA
CARLA SZABO
SZENTPÉTERI MÁRTON

2

FORMA(T)RENDEK

III. FOLYAM
2014.
FEBRUÁR

XXK

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

HARMADIK FOLYAM • XXV/2. • 2014. FEBRUÁR

TARTALOM

KULCSÁR ÁRPÁD • ne hagyd abba, 1. (J. N. emlékéen), 2. (öndef.), 3. (a vihar megöli Apollót), 4. (némi allegóriák) (<i>versek</i>)	3
SLÉZIA JÓZSEF • A kortárs dizájnról	5
SZENTPÉTERI MÁRTON • A dizájn-kultúra csinosodása. Avagy hogyan műveljük a dizájn-kultúra tudományát	8
SOMOGYI KRISZTINA • A könyv teste, a könyv lelke. A nem digitális fordulat	21
Az ékszer mint tárgyasult fogalom. (Beszélgetés Carla Szabóval. Kérdezett Keszeg Anna)	30
JÁNK KÁROLY • Ma is, Régi történet, Hamupipőke (<i>versek</i>)	34
KAPITÁNY ÁGNES – KAPITÁNY GÁBOR • A polgárosodás és individualizáció jelei az ezredfordulón a lakásmód és tárgykultúra változásainak tükrében	36
KESZEG ANNA • Rendezői terápia. Márka-együttműködés és kreatív konvergencia a kortárs látvány- és formatervezésben	47
MAKSA GYULA • Az Európai Unió képregényeitől a karriermangáig. Néhány példa a képregénymédia és a szervezeti kommunikáció találkozására	53
KOVÁCS DOROTTYA • Internet Killed Television ~ Videoblogok a YouTube-on	59
BEDŐ KINCŐS • Majd (<i>próza</i>)	68
■ HISTÓRIA	
GÁL ZSÓFIA • A kolozsvári Arany János utcai bérvillák	69
KIRÁLY ISTVÁN • Domokos Pál Péter – „A román állam és nép ádáz ellensége” (II.)	75
■ KÖZELKÉP	
BERNARD ESAMBERT • Ceaușescuék (S. Király Béla fordítása)	85

■ MŰ ÉS VILÁGA

POMOGÁTS BÉLA • Sík Sándor Marosfőn	.89
DANI ERZSÉBET • Ütközéssel az identitásmenedzselés ideológiai beágyazásban	.94

■ TÉKA

LÁSZLÓ SZABOLCS • Kolozsvártól Afrikáig és vissza (<i>Sasszék</i>)	.101
RIGÁN LÓRÁND • Reflexek	.104
BALÁZS IMRE JÓZSEF • Felvett fonalak	.112
IZSÁK ANIKÓ-BORBÁLA • Mit kelt örök kovászod...?	.114
GÁBOR CSILLA • A várakozásról	.117
BODÓ MÁRTA • A problémamegoldásról	.119
GALI MÁTÉ • A „legszöggedibb szöggedi” élete	.120
ADORJÁNI ANNA • Boldogok a kórházi segédápolók	.122
A Korunk könyvajánlata (<i>Keszeg Anna ajánlja</i>)	.125

■ ABSTRACTS	.126
-------------------	------

■ KÉP

KÁRPÁTI TIBOR

ALAPÍTÁSI ÉV 1926

Susținem
CLUJ-NAPOCA 2021
Capitală Culturală Europeană
oraș candidat

Kiadja a Korunk Baráti Társaság ■ **Elnök:** KÁNTOR LAJOS ■ **Tiszteletbeli elnök:** DEGENFELD SÁNDOR
Főszerkesztő: KOVÁCS KISS GYÖNGY ■ **A szerkesztőség tagjai:** BALÁZS IMRE JÓZSEF (főszerkesztő-helyettes, irodalom), CSEKE PÉTER (médiatudomány), HORVÁTH ANDOR (főszerkesztő-helyettes, világirodalom), RIGÁN LÓRÁND (filozófia) ■ **Gazdasági vezető:** KOVÁCS GÁBOR ZSOLT ■ **Grafikai arculat:** KÖNCZEY ELEMÉR
■ **Titkárság:** BALÁZS JÚLIA, SASS GYÖNGYI, SÓLYOM ANNAMÁRIA
■ **A Korunk – Budapesti Porta grémiuma:** DERÉKY PÁL, ILIA MIHÁLY, POMOGÁTS BÉLA, POSZLER GYÖRGY, ROMSICS IGNÁC, TETTAMANTI BÉLA, ZALÁN TIBOR
■ **Állandó munkatársak:** EGYED PÉTER, HAJDÚ FARKAS-ZOLTÁN (Heidelberg), JAKABFFY TAMÁS, KESZEG ANNA, KOVALSZKI PÉTER (Detroit), PETI LEHEL, SZENTES ZÁGON, ZELEI MIKLÓS (Budapest)
■ A megjelenéshez támogatást nyújt a Romániai Magyar Demokrata Szövetség és a Communitas Alapítvány, a Bethlen Gábor Alap, a Nemzeti Kulturális Alap, a Kolozsvári Városi Tanács, a Kolozs Megyei Tanács és az Új Budapest Filmstúdió.
■ **SZERKESZTŐSÉG:** Kolozsvár, Str. gen. Eremia Grigorescu (Rákóczi út) 52.
Telefon: 0264-375-035; Fax: 0264-375-093 ■ **POSTACÍM:** 400750 Cluj, OP.1. cp. 273, Románia;
Internet: www.korunk.org; e-mail: korunk@gmail.com; korunk@korunk.org; Fényszedés: KOMP-PRESS Kft.
■ **NYOMDA:** ALUTUS, Csíkszereda, Hargita út 108/A. Tel./fax: 0266-372-407
■ Előfizetést a szerkesztőség is elfogad: egy évi előfizetés 50, fél évi előfizetés díja 26 RON.
A KORUNK magyarországi terjesztését az Apáczai Sajtóhíd Alapítvány végzi (1088. Budapest, Krúdy Gyula u. 3., Tel.: 0036-1-266-65-85); a lap megrendelhető a következő faxon: 0036-1-235-07-39, illetve e-mailen: erno.toth.deb@gmail.com.
■ Proiect realizat cu sprijinul Primăriei și Consiliului Local Cluj-Napoca; Proiectul susține candidatura orașului Cluj-Napoca la titlul de Capitală Culturală Europeană 2021.
■ Revistă editată de Asociația de Prietenie Korunk (400304 Cluj-Napoca, str. gen. Eremia Grigorescu nr. 52.; Cod fiscal 5149284) ■ **ISSN: 1222-8338**

KULCSÁR ÁRPÁD

ne hagyd abba

erre ébredtem ne hagyd abba
mert megszűnik az önazonosságod
kihálnak a pandák
leölik az összes Starkot
ne hagyd abba ezt a verset
sosem lesz többé reggel
de ne bánd
úgy vagy itt mint a konkvisztádorok
páncélobba és szarodba fagyva
úgy vagy itt mint Ádám fáradtsága az első aktus után
úgy vagy itt mint Halálcsillag utáni nemlét
hány téglát vágtak már fejedhez?
hány téglát vágtam a fejedhez?
nincs szavam mi rád ne nézne
kelj fel és járj
ne hagyd abba
ezt
a
verset!

1. (J. N. emlékén)

Út nedves bugyikhoz
Út száraz bugyikhoz
Kezdetek kurvajók
kezdeteknél nincsen rosszabb
hallgatni hogy nő a szakállam
egy nappal halálod után

magukba roskadó kertek metafizikája
a cserepeket feltöri a jég
áradás feszíti vénád
kolostorokban harangoznak
te deumra

sírodon piros bogarak párosodnak
csak akkor látni őket ha párosodnak
megenni mókus leejtett dióját
vakulásig nézni a napba

2. (öndef.)

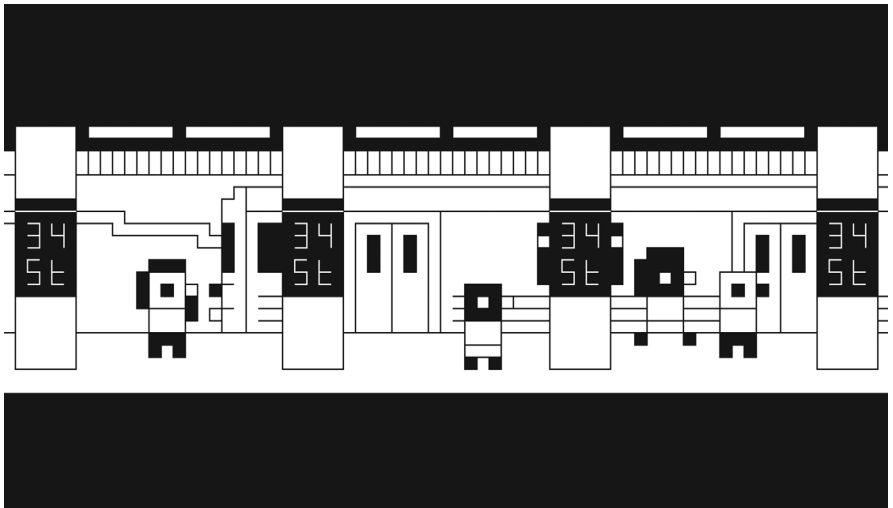
etesd hússal megvadult kutyáid
hogy rájuk ismerj
hogy megismerjenek.

3. (a vihar megöli Apollót)

nyáron vagy az aszály végtelen
vagy dagály vet véget az évnek
kutyánk – valami korcs – most
hideg homokról nyalja
agyvelejét
piros csíkra fekete hadak
fel kell hasítani a fát fel kell
s az eső pengeszürkén száll tovább

4. (némi allegóriák)

ha útnak indulsz
nem remény kísér
némi allegóriák
a búcsúzó nosztalgiáján hullámszol tovább

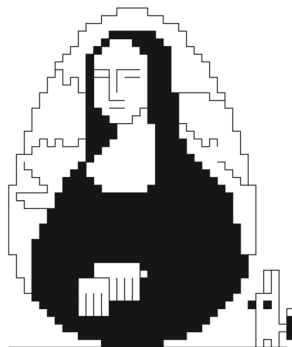

SLÉZIA JÓZSEF

A KORTÁRS DIZÁJNRÓL

A technológiai fejlődés üteméről, terjedelméről, komplexitásáról az elmúlt pár évtized távlatában, de az elmúlt évszázadát tekintve is elmondható, hogy kisebb-nagyobb megtorpanások, válságok ellenére folyamatosan s egyre gyorsabban nő. A dizájn számára ez mint olyan emberi alkotói tevékenység számára, amely elválaszthatatlanul s ezernyi szállal kötődik a technológiához, permanens kihívást jelent céljait, módszereit, eredményeit, múltját és jövőjét illetően. A dizájn egyik legfontosabb problémája, hogyan képes szinkronban lenni ezzel a rendkívül dinamikus technológiai fejlődéssel, mennyire alkalmas arra, hogy ezt összhangba hozza az emberi igényekkel, a változó környezettel, s mit tud kreatívan hozzátenni, amitől az jobb lesz. A dizájn kitüntetett feladata, hogy ezt a rendkívül bonyolult, gyors és komplex technikai (egyben tudományos) fejlődést az emberek számára alapvetően a mindennapok szintjén „érthetővé” s nem kevésbé használhatóvá, megélhetővé tegye. A dizájn szintézisrempítő funkciója legalább annyira tranzitivitást, interaktivitást s kommunikációt is jelent, mint a különféle megismerői, alkotói területek tudástartalmaiból, eredményeiből a kreatív „termékek” létrehozása. A technológia legújabb eredményei korábban abszurd fantáziavilágok, kivitelezhetetlennek tűnő koncepciók, elképzelések, formák, konstrukciók megvalósítását teszik lehetővé a dizájnerek számára. A különféle dizájn-irányzatok közötti határvonalakat, besorolásokat az új technológiák, anyagok folyamatosan

Részlet a szerző *Kortárs nemzetközi design* című kötetéből (DesignTrend Kiadó, Bp., 2013).

**...soha nem volt még
ennyire sokszínű,
változatos,
ellentmondásos a dizájn
világa, mint mostanában.**

JK
2014/2

felülírják; gyakran megesik, hogy egy dolog nem az, aminek látszik, s ami pedig érzékelhető belőle, az nem abból és úgy van, amiből és ahogyan gondoljuk.

A dizájn története során még soha ennyire nem volt kulturálisan sokszínű és differenciált, mint napjainkban. Ma már jelentős alkotói, gyártói vagy megrendelői központként működnek olyan régiók, amelyekben pár évtizeddel ezelőtt épphogy elkezdtek a dizájn magasabb szintű oktatását, művelését. A hagyományos centrumok mellett, mint Európa, Észak-Amerika, Ausztrália, a Távol-Kelet (elsősorban Japán és Dél-Korea), új formatervezési központok/régiók vannak születőben, mint Kína, India, Szingapúr és alapvetően befogadóként a közel-keleti országok (Dubai, az Egyesült Arab Emírátságok, Szaúd-Arábia), s az elmúlt években magukról egyre többet hallattató Brazília és Dél-Afrika is; az utóbbi sikeres jövőjét jelzi, hogy az ICSID döntése alapján ez az ország lehet 2014-ben házigazdája a Dizájn Világfővárosa nagyszabású rendezvénysorozatnak. A multinacionális világcégek, mint a Mercedes, Philips, Volkswagen, Electrolux és a nemzetközi dizájnstudiók, többek között a Pininfarina, Frog, Smart Design, Naolab stb. sora nyitják tervezői műhelyeiket elsősorban az elképesztő gazdasági fejlődést mutató távol-keleti országokban. Az intenzív globalizáció, a változatos fejlettségről tanúskodó technikák, anyagok egyidejű jelenléte a legkülönbözőbb kulturális hagyományokkal, gazdasági-társadalmi fejlettséggel rendelkező országokban összességében azt eredményezte az utóbbi egy-két évtizedben, s ez napjainkra is jellemző, hogy soha nem volt még ennyire sokszínű, változatos, ellentmondásos a dizájn világa, mint mostanában. Ez a változatosság vagy komplex és differenciált összetettség az egyszerű hétköznapi használati tárgyakban s a nagyon bonyolult rendszerekben egyaránt megtalálható. Akár egy tárgyon belül is felfedezhető ez a strukturáltság. Craftos eljárásokkal, hagyományos motívumkincs felhasználásával, de a legújabb szuper környezetbarát anyagokból készülnek mindennapi tárgyak; mint ahogy a legfejlettebb CAD-CAM eljárásokkal futurisztikus formavilágú termékek készülhetnek tradicionális anyagokból.

A 20. század hatvanas éveiben jelentkező, kezdetben alternatív mozgalomként indult „ökoszemlélet” napjainkra a legfontosabb paradigmájává vált a dizájnnek. Ma már nincs olyan terület, ahol ne lenne meghatározó jelentősége. Rengeteg esetben a technológiai fejlesztéseknek, az innovációnak és az esztétikai törekvéseknek is lényegi mozgatórugójává vált. A fenntarthatósági szempontok tudatosítása, érvényesítése elemi feladata lett a dizájnnek. Az utóbbi egy-két évtized fejlődése pedig azt mutatja, hogy a „fenntartható szemléletű” dizájn legalább olyan sokszínű lehet, mint az esztétikai-formai megközelítésű. A fenntarthatóság mint szempont a dizájn valamennyi összetevőjét befolyásolja: a tervezési folyamatától az anyaghasználaton, a funkción, a formán, a technológián keresztül a fogyasztásig. A dizájn jelenlegi nagy kérdése, hogyan képes magasabb szinten, társadalmi összefüggésrendszerében érvényesíteni a fenntarthatósági szempontokat. A klasszikus nagy felosztása a dizájnnek, mint a modern és posztmodern, mára gyakorlatilag alárendelődik ennek a fenntarthatódizájn-paradigmának. Mindkettőnek akkor van valós létjogosultsága, ha érvényesíti a fenntarthatósági szempontokat. Mert ma már lehet posztmodern dizájn úgy képviselni-létrehozni, hogy az megfelelően a fenntarthatósági szempontoknak, s lehet olyan modern funkcionalista dizájn kieroszakolni, amely roppant káros hatással lehet az emberre és környezetére.

Ma már nincs olyan területe a dizájnnek – építészet, belsőépítészet, termékek, divat, vizuális kommunikáció –, amelynek ne lenne tízezret vagy több százezer embert is megmozgató nagy nemzetközi vására, kiállítása. Több tucatnyi a mega- (CES, IAA, IFA, ISH, Kölni Bútorvásár, Milánói Szalon, Világ Építészeti Fesztivál, Heimtextil stb.), több száz a regionális és még ezeknél is nagyságrendekkel több a helyi kiállítások száma. Ezek a rendezvények elsődleges, „kézzelfogható” és naprakész információs forrásként szolgálnak a szakma, a nagyközönség számára a dizájn jelenlegi helyzetéről, fej-

lesztéseiről, trendjeiről és jövőbeni lehetséges irányairól. Legalább ilyen intenzitással, ha nem is ennyire látványosan épültek ki az egyes dizájnterületek nemzetközi és belföldi szakmai szervezetei az elmúlt pár évtizedben. A Montrealban székelő, 1955-ben alapított ICSID-ben jelenleg 50 nemzet képviselteti magát több száz taggal. Országokénti eltérő kiépítettséggel és hangsúlyokkal minden dizájnterületnek megvan a saját belföldi szakmai szervezete. A dizájn összességében az elmúlt pár évtizedben jelentősen növelni tudta szakmai és érdekérvényesítő erejét. Ma már kiterjedt hálózatot alkotnak a dizájncenterek (központok, intézetek), amelyek egy adott ország dizájnéletét hivattottak bemutatni és szervezni. Nemcsak Közép-Európára – benne természetesen Magyarországra – jellemzően az utóbbi egy-két évtizedben jelentősen kibővült a dizájn oktatató főiskolák, egyetemek, felsőfokú szakképesítést adó intézmények száma. Nagyságrendekkel több dizájnert vagy a dizájn különféle területeivel foglalkozó szakembert képeznek jelenleg, mint akár húsz évvel ezelőtt. Kínában és Indiában gomba módra szaporodnak a dizájn oktatató iskolák, számuk csak ebben a két országban meghaladja a több százat. Ez a nem túl távoli jövőt illetően azt fogja eredményezni, hogy egy rendkívül nagy és erős dizájn generáció fog megjelenni a világ legdinamikusabban fejlődő régiójában, s ez alapjaiban fogja újrarajzolni a dizájn térképét.

Az utóbbi pár évtizedben jelentősen kibővült és megerősödött a dizájn jelenléte gyökeresen eltérő múlttal, hagyományokkal rendelkező országok, régiók kulturális életében. A hagyományos művészeti múzeumok profiljában is egyre jelentősebb helyet kap a dizájn gyűjtése. Több nemzetközileg is jelentős dizájnkiállítói hely (Vitra Design Museum – Weil am Rhein, MAD – New York, a genti és a holoni dizájn múzeum stb.) kezdte meg a működését az elmúlt egy-két évtizedben, s egyre több az olyan intézmény, amely valamelyik specifikus dizájn terület – bútor, vizuális kommunikáció, divat stb. – bemutatására vállalkozik.

A dizájn ismertségének, népszerűségének és megbecsülésének növekedését jelzi, egyben generálja is azokat, hogy az utóbbi húsz-harminc évben sok átfogó vagy terület-specifikus (építészet, belsőépítészet, vizuális kommunikáció, termék stb.) nemzetközi dizájn díj indult útjára, s gyakorlatilag ma már nincs olyan, akár csak közepesen fejlett ország, amely ne rendelkezne saját nemzeti díjjal, árnyaltan megjelenítve a helyi gazdasági és kulturális viszonyokat és az abban elfoglalt helyét s funkcióját a dizájn számára. Az újabb keletű díjak nemcsak hagyományos szakmai, területi felosztás szerint, hanem szociális, kulturális vagy tevékenység alapú megközelítések alapján is szerveződnek, s ezek az új struktúrák azt mutatják, hogy a dizájn szerepe, megítélése jelentősen változik a társadalom és a környezet alakításában, s maguk az elismerések – tulajdonképpen a dizájn – különféle pozitív szociális törekvéseket mozdíthatnak elő, organizálhatnak. A dizájn történetében még sohasem játszott ennyire kitüntetett szerepet a kreativitás, mint napjainkban. A gazdaság részéről óriási igény mutatkozik az eredeti tervek, ötletek, koncepciók iránt, amelynek eredményeként az egyre terebélyesedő kreatív dizájn versenyiparág működik, behálózva az egész világot. Ma már teljesen elfogadott, hogy egy nagyobb nemzetközi kreatív dizájn versenyre akár 3-4 ezer pályázat is érkezik a Föld számos országából.

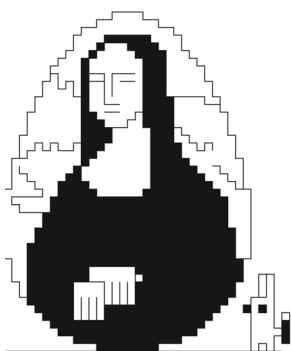
A dizájn gyors ütemű expanzióját a 21. század elején egy új, rohamosan fejlődő kommunikációs közösségi technológia, az internet teszi még dinamikusabbá és kiterjedtebbé. A hálón elérhető források már napjainkban is imponáló bősége és változatosága még inkább felgyorsítja az információáramlást a kultúra, a gazdaság, a technológia s természetesen a dizájn legkülönbözőbb területei és szereplői között. Az internet gyökeresen változtatja meg a dizájn lehetőségeiről, feladatairól, felelősségéről, irányzatairól, összefüggéseiről alkotott eddigi elképzeléseket. Az internet és a dizájn kapcsolatrendszerének feltérképezése és megértése elemi fontosságú a dizájn jövőjét illetően.

SZENTPÉTERI MÁRTON

A DIZÁJNKULTÚRA CSINOSODÁSA

Avagy hogyan műveljük a dizájn-kultúra tudományát

Sine scientia ars nihil est.
JEAN MIGNOT

Mihi satis apparent propter se ipsam appetenda sapientia.
FERRIÈRES-I LUPUS SERVATUS

■ A modern dizájn-kultúra olyan új tudáseggyüttessel gazdagította a világot, amely máskülönben nem léteznék – véli Victor Margolin, az amerikai dizájn-elmélet doyenje. Ennélfogva pedig a dizájn-tanulmányok (design studies) tudósainak kötelessége hasonló szellemben eljárni és megmutatni, hogy az a tudás, amelyik tőlük származik, más, mint a hagyományos diszciplínák teremtette tudások”.¹ Ez az új tudás, mint azt a tanulmányom végén majd részletesebben idézett Nigel Cross is hangsúlyozza, többek között a tudományok és a bölcsészetek – vagyis a híres két kultúrávita főszereplői – mellett vagy azokat összekötendő a dizájnt harmadik kultúráként tételezi, meglehetősen hasonlóan ahhoz, ahogyan annak idején Vekerdi László a művészetekben látta a leglátványosabb formában a múlt század ötvenes éveinek végén, a hatvanas évek elején C. P. Snow és F. R. Leavis között Cambridge-ben kirobbant – de valójában már hosszú ideje zajló – vita megoldását.² „Azt a türelmet, rugalmasságot, intelligenciát, ami a technika – a semleges technika – jó irányba vezetéséhez szükséges, semmi olyan hatásosan nem olthatja az emberekbe, mint a művészet” – fogalmazott Vekerdi 1969-ben.³ E. F. Schumacher *A kicsi szép* című tudományos sikerkönyvében a kultúráról fogalmazott hasonlóképpen a hetvenes évek elején, szerinte „a tudomány és a technológia csak a know-how-t nyújtja, ez

...vajon része-e a
kultúrának a fogpaszta?

azonban önmagában semminek bizonyul; eszköznek cél nélkül, pusztá potentialitásnak, befejezetlen mondatnak. A know how ugyanúgy nem kultúra, ahogy egy zongora sem zene.”⁴

Manapság már nem a természettudósok (scientists) és a bölcsész értelmiség (literary intellectuals) küzdelméről szól a fáma, hanem sokkal inkább a STEM (ti. science, technology, engineering és mathematics) és az IDEA (ti. intuition, design, emotion és art) területeinek vitájában és érdekharcában bukkan elő újfent a régi nóta.⁵ Mint a továbbiakban igyekszem rámutatni, a dizájn harmadik kultúráként történő értelmezése, majd pedig a dizájn-kultúra-tudomány (ti. cultura di progetto, design culture stb.) autonóm voltának tételezése, végül pedig ennek az önállóságnak a szabad művelődés és oktatás (ti. liberal learning and education) keretei között történő koncipiálása határozottan megkönnyíti a fentebbi, a gondolkodásunkat és cselekedeteinket béklyóban tartó, tisztán spekulatív dichotómiák feloldását. Mint megmutatni remélem a következőkben, a dizájntanulmányok, illetve a dizájn-kultúra-tudomány új tudása többek között éppen a dizájn-kultúra áthidaló, összekötő szerepéből származik, és megítélésem szerint ezzel összhangban a dizájn-kultúra-tudomány legnagyobb kihívásai közé tartozik tehát, hogy a szabad művelődés keretei között mutasson rá a dizájn-kultúra ezen értékére.

A kilencvenes évek elején Sir Christopher Frayling, a Royal College of Art akkori rektora nagy hatású, *Research in Art and Design* című programtanulmányában a művészeti és dizájn-kutatások három nagy területét jelölte meg. Ezek 1) a kutatás a művészetről és dizájnról (research into art and design), 2) kutatás a művészet és a dizájn segítségével (research through art and design) és végül 3) kutatás a művészetért és a dizájnért (research for art and design).⁶ Az európai dizájn-kutatók és dizájn-oktatók világában ez a modell immár jó ideje közkeletűvé vált, így például a Politecnico di Milano doktori kutatási területei is ezt követték egészen a legutóbbi időig – egyrészt projektorientált kutatással (project-oriented research / ricerca progettuale) foglalkoztak, másrészt a dizájnért szervezett (research for design / ricerca per il design), harmadrészt pedig a dizájnról szóló (research on design / ricerca sul design) kutatásokról beszéltek. A három irány természetesen sok szálon kapcsolódik egymáshoz, így például eszményi esetben a tanulmányomban most elsőként fókuszba kerülő harmadik terület is folyamatosan alkalmazza a másik kettő eredményeit és tapasztalatait.

A dizájnról szóló kutatások ma leginkább „kulturális jellegű dizájntanulmányokként” (cultural approach to design studies) érvényesülnek Margolin szerint, és négy fő területen működhetnek, 1) a dizájnpraxis (design practice), 2) a tervezett termékek (design products), 3) a dizájn-diskurzus (design discourse) és 4) a metadiskurzus (metadiscourse) világában: „A *dizájnpraxis* kutatása azokat a cselekvéseket öleli fel, amelyek a termékek kitalálásával, megtervezésével és elkészítésével kapcsolatosak [...]. A dizájnpraxis a társadalmi cselekvéseknek ahhoz a területéhez tartozik, amelyet hagyományosan a szociológusok, antropológusok, pszichológusok és más társadalomtudósok kutattak eddig. [...] A *tervezett termékek* tanulmányozása a termékek identitására és interpretációjára helyezi a hangsúlyt. Az ezen a területen releváns módszerek mindenekelőtt az interpretációelméletek, mint amilyen a szemiotika és a retorika; de az esztétika is. [...] A termékek tanulmányozása érinti mindazokat a módokat, ahogyan az emberek reflexió tárgyaként, illetve funkció formájában jelentést tulajdonítanak a termékeknek. Kapcsolatok létesíthetők e területen a dizájn- és művészettörténet, a filozófia, az antropológia, a kultúratudományok, az anyagikultúra-kutatások, a technológiai tanulmányok és más kapcsolódó területek kutatóival. [...] A *dizájn-diskurzus* tanulmányozása a dizájnról

szóló különféle argumentációkkal törődik [...], ahogy ezek a dizájnirodalomban formát öltenek. Ez a terület a dizájnfilozófia és [a szigorú értelemben vett] dizájnelmélet, illetve a dizájnkritika helye. [...] E területen kapcsolatok teremthetők irodalomelmélészekkel, filozófusokkal, illetve művészet- és építészetkritikusokkal [...], a dizájn kutatások *metadiskurzusa* [pedig] [...] a teljes területre vonatkozó reflexióknak biztosít helyet [...], módszertani irodalma magában foglalhatja a historiográfiát, a kritikai elméleteket és a tudásszociológiát.”⁷ Margolin máskülönben figyelemre méltó modelljében az utolsó két terület megkülönböztetése csöppet akadémikusnak tűnik, de legalábbis semmiképpen sem tekinthető életbe vágónak. Eből a szempontból érdemes megfontolnunk, amit a brit dizájn-történész, John Walker ír a kérdésben: „Metaforikus értelemben a dizájn leírható diskurzusként – a dizájnerek, az ügyfelek és a dizájnintézmények mindennapi cselekedetei során születő tárgyak, dokumentumok és beszéd áramlásaként. Mondhatjuk tehát, hogy a tervezők diszkurzív *praxis*ban vesznek részt.”⁸ Függetlenül attól, hogy mennyire hajlunk Walker textua-lizmusra hajazó megfontolásainak elfogadására – amelyekben különösen a tárgyak diszkurzivitása lehet gondot okozó kérdés –, mindenképpen izgalmas, ahogy a szerző a „metanyelvek végtelen regressziójáról” (infinite regress of meta-languages) érvel gondolatmenetében, hiszen ez végső soron szükségtelemmé teszi, hogy a metadiskurzusoknak külön kutatási területet jelöljünk ki, amint azt Margolin teszi, s így az amerikai modelljét nemes egyszerűséggel háromszatúvá tehetjük. Ily módon pedig mindjárt feltűnő lesz a modell hasonlósága az ősrégi arisztoteliánus tudományfelosztással, amelyben az igazságot kereső teória, a cselekvésre irányuló *praxis* és az alkotást célzó *poézis* hármasa az uralkodó.⁹ Walker szerint a metanyelvek végtelen regressziójából következően olyan diskurzusrendet tételezhetünk, ahol a hierarchiában az első szinten a fenti, diszkurzív értelemben vett dizájn maga, a második szinten a dizájnmedia szövegeinek és képeinek metadiskurzusa, a harmadik szinten a dizájn-történészek az első két szintről írott szövegeinek meta-metadiskurzusa, a negyedik szinten pedig a dizájn-történetről írott szövegek meta-meta-metadiskurzusa foglal helyet – és a sor így folytatható a végtelenségig.¹⁰

A dizájn-tanulmányok (design studies) kulturális megközelítése ma egyre inkább a dizájn-kultúra-tudományok kontextusában ölt testet a világban. A dizájn-kultúra fogalma a jeles olasz dizájn-teoretikus, Maurizio Vitta egy 1985-ös írása szerint a diszciplínák, jelenségek, ismeretek, analitikus eszközök és filozófiák azon teljességét sugallja, amelyet hasznos tárgyak tervezésekor kell figyelembe vennünk, amennyiben e tárgyakat egyre összetettebb és egyre nehezebben megragadható gazdasági és társadalmi modellek kontextusában készítjük el, terjesztjük és használjuk a mai világban. Azért beszélnek róla oly gyakran – folytatja Vitta –, mert: „[É]rzi a szükségét, és mert a tervezőknek ma olyan problémákkal kell szembesülniük a gyakorlatban, amelyek meglehetősen kiterjedt és a dizájn hagyományos fókuszától távol álló kulturális kérdéseket involválnak [...]. [N]agyon nehéz – ha nem egyenesen félrevezető – volna bárminő dizájn-elméletet is tételezni anélkül, hogy azt össze ne vetnénk a tárgy azon megfelelő tükörképelméletével, amelyik a tervezett, létrehozott és terjesztett tárgyak célját abból a szempontból ítéli meg, hogy azokat fogyasztják, birtokolják és használják.”¹¹ A dizájn-kultúra-tudományok posztdiszciplináris kutatási területe a brit specialista, Guy Julier szerint mindennapi életünk s az azt elemi értelemben formáló „tervezett környezet” (designed environment) anyagi és immateriális összefüggéseinek teljességét foglalja magában, s így korántsem korlátozódik annak materiális dimenziójára. Jóllehet e terület egyfelől képekben, szavakban, formákban és terekben artikulálódik, ugyanakkor diskurzusokkal, cselekvésekkel, meggyőződésekkel, kulturális struktúrákkal és kapcsolatrendszerrel is törődik.¹² Valamelyest

egyszerűbben tehát a dizájn-kultúra egyrészt a tervezett környezet anyagi dimenzióit – azaz a testtel tapasztalható fizikai teret –, másrészt az ezekhez kapcsolódó diskurzusokat, narratívákat és mítoszokat – vagyis a szellem számára megnyíló diskurzív teret – öleli fel együttesen.¹³ A dizájn-kultúra tudománya ily módon pedig azal foglalkozik, hogy miképpen hozzuk létre tervezett környezetünket, s az milyen módon formálja egyéni és csoportos identitásunkat, illetve hogy milyen interakciók meghatározóak a két cselekvésforma – a szubjektumok környezetalkotó és a tervezett környezet szubjektumformáló ereje – között.¹⁴ Anélkül, hogy további szerzőkre utalnánk a területen, leszögezhetjük, hogy a dizájn-kultúra-tudomány *stricto sensu* a dizájntörténet mások mellett az irodalomtudományok, a kulturális antropológia vagy épp az anyagikultúra-kutatások területén lezajlott kulturális fordulatok és az ugyancsak ezen fordulatokból formálódó kultúratudományok (ti. *cultural studies*, *Kulturwissenschaften*, *studi culturali* stb.) eredményeit kritikus módon adaptáló új, inter-, avagy posztdiszciplináris formája, ha tetszik, a dizájn új szellemű eszme- és kultúrtörténete. Lato *sensu* azonban felfoghatjuk a dizájn-kultúra fogalmát akár úgy is, mint egy ernyőfogalmat, amelyik minden dizájn-diskurzusra vonatkozatható. Most azonban egyelőre maradjunk a szigorúbb értelmezés mellett!

Régóta – explicit módon legalább Clive Dilnot *The State of Design History* című alapvető, kétrészes esszéjének megjelenése óta – vitatott kérdés, hogy a dizájntörténet vajon a dizájntanulmányok részét képezi-e meglehetősen alárendelt módon – részben így láttuk még Margolin és Vitta esetében is! –, avagy önálló szellemi területként érdemes inkább kezelniük.¹⁵ Újabban a vezető norvég dizájntörténész, Kjetil Fallan vetette fel a kérdést szenvedélyes meggyőző erővel: „Vajon a dizájntörténet önálló tudományos területté válik-e, vagy az a sorsa, hogy a dizájnoktatáshoz és -praxishoz kontextust, legitimitációt és inspirációt nyújtson? Az elmúlt évtizedek komoly eredményei ellenére az utóbbi okfejtés zavaróan makacsnak mutatkozik.”¹⁶ A magát „antiinstrumentalistának” (anti-instrumentalist) tartó Fallan határozottan szembeszáll azokkal az idehaza is sajnálatos módon közkeletű, instrumentalista nézetekkel, amelyek a dizájntörténetet pusztán a jövő dizájn-generációi számára jó és rossz példákat nyújtó „tervezési segédeszközként” (tool for better design) láttatják. Pontosabban szólva Fallan azzal, hogy a dizájntörténetet sokkal inkább a történelemtudományok egy autonóm formájaként értelmezi, semmint a dizájntanulmányok részeként, határozottan elutasítja azt a felfogást, amelyik a dizájn-kultúra kutatását csakis a dizájn szolgálóleányaként ismeri el – hasonlóan ahhoz, ahogy egykoron a filozófia szolgálta a teológiát. Ezzel azt is sejteti, hogyha nem beszélhetünk független és saját jogú dizájntörténeti alap kutatásokról, akkor mindörökké elfelejthetjük a dizájntörténetet a dizájnoktatásban és a dizájn-kultúra más szereplői számára nyújtott bárminő, amúgy igen gyakran kifejezetten hasznos – az alkalmazott kutatásokból táplálkozó – szolgálatát is.¹⁷ Fallan az ancilla toposzának elutasítása mellett ezzel keményen lép fel a historia magistra vitae est közhellyé csontosult, egykor magasztos eszméjével szemben is.¹⁸ Megítélése szerint a dizájntörténetet a kultúratudományok – vagyis a bölcsészet- és társadalomtudományok – világában kell újraértelmezni: „Csak a *történelemtudományok* iránti elköteleződéssel – a kívánatos minőség és relevancia felmutatásával – jelenik meg más történészek radarján a dizájntörténészek munkája, és csak így kerül le az a margóról. Ha a dizájntörténetet [továbbra is] a dizájnpraxis és a dizájnoktatás szolgálata legitimálja, (al)diszciplinánk egyre nehezebben felelhet meg ennek a cél-nak. Létünk a bölcsészettudományok intézményi margóján a terület elméleti és módszertani fejlődését is kockáztatja. A dizájntörténet szellemi alapja és megbízhatósága [...] sokkal inkább függ a bölcsészetekkel és tágabban a társadalomtudományokkal folytatott párbeszédtől, mint a dizájnpraxissal, -oktatással és -kutatással történőtől.”¹⁹ Fallannal összhangban magam is kultúratudományi vállalkozásként tekin-

tek a dizájnkultúra-tudomány művelésére, s így természetesnek veszem, hogy ez az érdeklődési terület számot vet a többek között az irodalomtudományok, a kulturális antropológia, az anyagikultúra-kutatások és az eszme- és kultúrtörténet területén az elmúlt évtizedekben lezajlott kulturális fordulatokkal is.²⁰ Ennek megfelelően a dizájnkultúrát magam is az életmódokat meghatározó identitásképző tényezők összességeként látom, ahol a kultúra – a testtel tapasztalható teret konstituáló – anyagi volta ezer szálon fonódik össze a szellem számára megnyíló diszkurzív tér a testtel tapasztalható térhez kötődő mítoszaival, narratíváival és meséivel. A fizikai és mentális terek összefonódásában tételeződő kultúra fogalma azonban ennek ellenére nem válhat parttalaná se szinkrón, sem pedig diakrón értelemben! Ez a cél pedig csakis a kulturális fordulatokat érintő kritikai adaptációra érzékeny és a kreatív és innovatív hagyománytisztelet jegyében működő szellem számára érhető el. Az efféle kritikus szellemű adaptációnak számos formája lehetséges, az ezek mögött álló motivációk viszont lényegében világnézeti megfontolásokat implicálnak. A kultúra exkluzív és elitista felfogásait joggal elutasító, nekem kifejezetten rokonszenves demokratikus törekvések, amelyek a kulturális fordulatok majd' mindegyikét meghatározták, számomra ugyanakkor egyáltalán nem homályosították el a felvilágosult szabadelvű humanizmusból származó kultúramodelleket sem – a magam kritikai pozícióját ezek motiválják ma is. Ezért van, hogy a közvélekedéssel ellentétben a dizájn egyetemi oktatásában a szabad művelődés és oktatás (ti. liberal education and learning) elsőbbségének szemléletét pártolom szemben minden pusztán a szakképzésre (ti. vocational education and training) koncentráló, amúgy ma rövid távon természetesen kifejezetten piacképesnek tűnő felfogással.

A kultúráról alkotott efféle – a felvilágosult szabadelvű humanizmusból táplálkozó – filozófiai meggyőződésesem cseppet sem meglepően igen közel áll a jeles irodalmár, Szerb Antal nézeteihez, aki pedig nagy tisztelője volt John Cowper Powysnak, s itt most nem elsősorban a regényeire gondolok, hanem *The Meaning of Culture* című könyvére 1929-ből, amely Szerb Antal 1936-os, *A mai ember és a kultúra* című remek esszéjét is inspirálta. Powys könyvének előszavában így szól a kérdésben: „Valószínűleg nem túl bölcs dolog a kultúrát szigorú értelemben meghatározni [...]. Egy szerencsésebb megközelítés a következőképpen hangzik: a kultúra nem más, mint ami megmaradt mindabból, amit határozottan meg szeretnél volna tanulni. Ez a szellemes megközelítés pedig legalábbis megóv attól, hogy a kultúrát túlságosan szorosan kössük az oktatás egyetemi eszköztárához.”²¹ Szerb a rá jellemző keresetlenséggel így adta vissza Powys szellemes mondatát: „[a] kultúra az a kevés, ami a sok kulturális benyomásból az ember vérévé válik”.²² Majd így folytatta: „Az igazi kultúra életkérdés [...]. Az igazán művelt ember nem választja el az *életét* a műveltségétől. A kettő egybeolvad. Élettapasztalatait művelődési élményei formálják ki és teszik tudatossá, és viszont, olvasmányait tapasztalatainak az emléke teszi elevenné [...]. Nem azért olvas, hogy abban a büszke tudatban élhessen, hogy elolvasta ezt meg azt a könyvet, amiről mostanában sokat beszélnek. Azért olvas, mert érzi, hogy olvasmányai által kimondhatatlanul megnövekszik az élete. Rendezni tudja a benyomásait, amelyek olvasmányai nélkül gomolygó és átláthatatlan tömeget alkotnának, ráeszmél saját természetének igazi hajlamaira, tudatosodnak benne indulatainak valódi rugói. Többrétűen látja az embereket, akikkel találkozik, jobban bele tudja élni magát életükbe, mert az olvasás megtanította, hogy belülről szemléljen idegen életet. *A tájak, a tárgyak, a világ eseményei nagyobb perspektívákat nyernek, amint műveltsége által a dolgok mögött meglátja a dolgok történetét. Eszmetársításai révén mindent szászor színesebben lát, mint az, aki nem gazdagította könyvekkel és képekkel a képzeletét.* A magány, a mai ember gyógyíthatatlan betegsége, veszít a súlyából, mert a könyvek nyomán fluktuáló élettel telik meg, elhagyott szobájában a

nagyok szelleme imbolyog, mint a cigarettafüst. Az igazi műveltség csodálatos föld alatti kazamata, ahová az ember visszahúzódhatik, amikor a sors legkegyetlenebb re-pülőtámadásai érik. A műveltség célja az életnek ez a meggazdagodása és önmagában nyugvó biztonsága.”²³ A kultúratudományok demokratikus, depolitizáltak és így értékmentesnek vélt tudományos igényű kultúrafogalma és a szabadelvű humanizmus elitistának tartott, értékelvű, elsősorban a személyiség formálódását meghatározó, műveltség értelmében vett kultúrafogalma között nyilvánvalóan feszültség mutatkozik sokak szemében. Hogyan lehet e két attitűdöt egyszerre vállalni? Más szóval megmaradhat-e a kecske és a káposzta is egyszerre? A választ a brit konzervatív filozófus, Roger Scruton segítségével kezdem el keresni a továbbiakban, aki szerint a kulturális fordulatoknak köszönhetően a kultúra fogalma lényegében parttalanná vált, hiszen a kultúratudományok perspektívájában minden „cselekvés vagy alkotás kulturális jelentőségűnek bizonyul, amennyiben az a társadalmi kapcsolatok identitásképző termékének tartható”.²⁴ Scruton a problémát a fogaszta esetével illusztrálja, s felteszi a kérdést, vajon része-e a kultúrának a fogaszta. A herderiánus „közkultúra” (common culture) szerint biztosan nem, hiszen a fogaszta egyértelműen a technikai civilizáció része. A humboldtiánus értelmezés szerint a fogaszta legfeljebb csak akkor része a „magaskultúrának” (high culture), ha például egy kanonikus műalkotásban tűnik fel, vagy – tegyük hozzá – ha a fogaszta tubusa mint a „jó terméktervezés” (gutes Design) kimagasló példája bekerül a „művészeti világba” (art world).²⁵ „A kultúratudományok professzora [viszont] – folytatja Scruton – minden valószínűség szerint azt válaszolja majd, »a fogaszta természetesen része a kultúrának«, hiszen végső soron a fogaszta a társas identitás formálásának és kifejezésének médiuma, a döntés pedig, hogy használjuk-e avagy sem, olyan döntés, amelyet mások felé fordulva hozunk. Képzelnék el Amerikát fogaszta nélkül!”²⁶ Scruton a „tömegkultúrára” (pop culture) vonatkozó soraiból nem kevés malícia árad.²⁷ A magát „ódivatú angol úriembernek” (old-fashioned Englishman) nevező filozófus szarkazmusával ellentétben én azonban úgy gondolom, hogy a dizájn-kultúra kutatója számára mind a három, Scruton által megkülönböztetett fentebbi kultúra-értelmezés – a közkultúra, a magaskultúra és a tömegkultúra is – releváns lehet helyzettől függően, ezeket nem tekintem tehát egymást kizáró opcióknak. Sokkal inkább Powysszal tartok abban, hogy semmiképpen se gondolkodom egyetlenegy homogén kultúrafogalomban! Míg a dizájn-kultúra-tudomány kutatási tárgya és módszertana (ti. know what és know how) esetében az igen tág kultúratudományi típusú kultúrafogalmakat, addig magának a dizájn-kultúra-tudománynak a művelése esetében (ti. know why) a felvilágosult liberális humanizmus jellemformáló műveltség értelmében vett, bölcséleti jellegű kultúrafogalmát pártolom.

Jobban érthetjük a látszólagos ellentmondás feloldását, ha számba vesszük, hogyan gondolkodom az egyetemi oktatásról. Ehhez Hans Ulrich Gumbrecht a bölcsészettudományok – az interpretációelméletek túlbujánzásából és parttalanná válásából következő – belső válságáról és a megújulás esélyeiről szóló, *A jelenlét előállítása* című igen fontos könyvéhez fordulok elsőként. A német szerző mások mellett Niklas Luhmannra, Max Weberre és Wilhelm von Humboldtra utal egyetemképének bemutatásakor. Luhmann az egyetemet „másodlagos társadalmi rendszerként” látta, s ezzel arra utal, hogy ellentétben más, a környezetükből származó komplexitást folyamatosan egyszerűsítő társadalmi rendszerekkel az egyetem a tanítás és kutatás együttműködésében tételeződő „összetettség létrehozására” szolgál azzal a céllal, hogy válságos vagy átmeneti helyzetekben rendre alternatívákat nyújtson a közösség önazonosságának megtalálásához. Ez az összetettség meghatározó Weber *A tudomány mint hivatás* című, 1917-es könyvében is, amely Gumbrecht bemutatásában elsősorban azt hangsúlyozza, hogy a tudományos kutatásnak és tanításnak a „ké-

nyelmetlen tényekre”, a „kevésbé ösztönös belátásokra”, a „valószínűtlen felfedezésekre” kell főként koncentrálnia. „A bátorság – hogy megoldatlan problémáknak és megjósolhatatlan pályájú gondolat kísérleteknek tegyük ki magunkat – különböztette meg Weber számára az igazi *szellemi arisztokráciát*” – írja Gumbrecht, aki szerint mind Weber, mind pedig Luhmann a humboldti egyetemmodell hagyományába illeszkednek, amely a hallgatók és oktatók közötti „önkéntes és szándéktalan együttműködés” születte lelkesültségről beszél, s az „egészen meg nem oldott problémákra” irányuló közös összpontosításról és „kockázatos gondolkodásról”, szemben az általános vagy középiskolai oktatással, ahol a „kész és befejezett ismeretek” közvetítése a cél.²⁸ Az „állandó kutatás állapotában” így a tanár és a tanulók viszonya is egészen másképpen alakul Humboldt szerint: „Az előbbi nem az utóbbiakért van, hanem mindketten a tudományért; a tanár munkája részben a tanítványok jelenlététől is függ, mert e nélkül tevékenysége nem folytatható oly eredményesen; ha ők nem gyűlnének önként köréje, maga keresné meg őket, hogy céljához közelebb jusson, a gyakorlottabb, ám éppen ezért könnyebben egyoldalúságra hajló és már kevésbé eleven erőt kövte össze így a gyengébb és még elfogulatlanabbul minden irányban bátrabban törekvővel.”²⁹ Az egyetemi élet olyan „szellemi élet”, ahol „külső kötetlenség” és „belső törekvés” vezérli a résztvevőket a tudományos kutatáshoz.³⁰ Itt „a tudományt olyasvalaminek kell tekinteni, amit még nem találtak meg egészen, és ami egészen soha nem is található meg, és mint ilyent szakadatlanul tovább kell kutatni”.³¹ Ebben az összefüggésben Humboldt az egyetemi művelődés jellemformáló erejére is felhívja a figyelmet: „Mihelyt szakítunk azzal, hogy a szó valódi értelmében a tudományt kutassuk, vagy azt képzeljük, hogy azt nem a szellem mélységéből szükséges megteremtünk, hanem elégséges extenzív módon gyűjtögetni, egymás mellé sorakoztatva az adatokat, úgy visszahozhatatlanul és örökre elveszett minden; elveszett a tudomány számára, ugyanis a tudomány, ha sokáig így folytatjuk, elillan, oly módon, hogy még a nyelvet is mint üres hüvelyt hagyja hátra, és elveszett az állam számára. Mert csak az a tudomány alakítja át a jellemet is, mely bensőnkben ered és bensőnkbe ültethető, s az államnak éppúgy, mint az emberiségnek, nem a tudás és a beszéd a gondja, hanem a jellem és a cselekvés.”³² Ez a szakképzésben szokásos kész tananyaggal szemben vett szabad tudástermelés a „megkülönböztető jegye az egyetemnek” (the distinctive mark of a university) a brit gondolkodó, Michael Oakeshott szerint is.³³ Az ő megvilágításában az egyetem ugyanis: „az a hely, ahol a diáknak lehetősége van arra, hogy tanáraival, társaival és magával társalognak [ti. conversation] tanuljon, és ahol nem bátorítják arra, hogy összekeverje a tanulást a szakképzéssel úgy, hogy egy szakma trükkjeit sajátítsa el azzal a céllal, hogy felkészüljön egy bizonyos jövőbeli társadalmi szolgálatra [...]. Valahányszor feltűnik az efféle távolabbi cél, az oktatás (ami személyekkel és nem szerepekkel foglalkozik) hangtalan léptekkel lopózik ki a hátsó ajtón.”³⁴ Oakeshott szerint az egyetem olyan különleges hely, ahol a résztvevők alapvetően „tanulókként” (as learners) ismerik egymást függetlenül attól, hogy egyébként ki milyen egyéb társadalmi szerepet tölt is be.³⁵ Az egyetemi művelődés nem valaminő külső cél szolgálatában álló körülhatárolt vállalkozás, hiszen itt „maga a tanulás a feladat, eredményeinek és érdemeinek pedig megvannak a maga saját szabályai”. Az egyetem tehát különleges hely köszönhetően „elkülönülésének” (seclusion) és a mindennapi élet és a társadalom szükségleteitől való autonómiájának.³⁶ A tanulás így olyan autotelikus vállalkozás, amelyik az „emberi önmegértés kalandjaival” szolgál, és „szabad” (liberal), mert „megszabadult a mindig változó szükségletek kielégítésének zavaró követelményétől”.³⁷

Készséggel elismerem, hogy itt a tudás önmagáért valóságának egy igen régi s látványos korszerűtlen elképzelésére hivatkozom a fentiekkel összhangban, ám határozottan meggyőződésem, hogy a független alap kutatások (ti. blue skies research) inspi-

rációja nélkül a valódi szellemi autonómia szertefoszlik a befektetők és politikai döntéshozók igen gyakran kifejezetten efemer követelményei között, és amely nélkül máskülönben a valóban termékeny, profitorientált alkalmazott kutatások is csupán illúzióknak bizonyulnak hosszabb távon. Ahogy azt Howard Hotson oxfordi eszmetörténész – a Nemzetközi Eszmetörténeti Társaság (ISIH) jelenlegi elnöke – is hangsúlyozza, a szabad művelődés (liberal learning) akkor gyümölcsöző önmagában, amikor a jó élet alapvető feltételeinek felismeréséhez szükséges bölcsesség megszerzésére szolgál. A szabad művelődés és tanulás eszményét ezzel szemben pusztá tudástranszferré egyszerűsítő felfogás az oktatást olyan szolgáltató pozícióba kényszeríti, ahol az minden éltető potencialitását elveszíti rögvest. Természetesen a szabad művelődés kortárs kritikusai könnyen kijelenthetik, hogy a tudás önmagáért valóságába vetett hit egy rég idejét múlt, nem demokratikus időszak rekvizituma, amelyben egy szűk, ráérő és tehetős elit privilégiuma volt az egyetemi tanulás. Maximálisan egyetértek azonban Hotsonnal abban, hogy ez a kritika amilyen könnyed, olyannyira félrevezető is, hiszen „a küzdelem, hogy a tudományos és egyetemi értékeket megóvjuk a profitérdekeknek történő alárendeltségtől, éppen nem egy művelt tehetős osztály érdekében folyik, hanem azért, hogy a tudásra és megértésre törekvés továbbra is jóval inkább közügyként, ne pedig magánérdekként értelmeződjék”.³⁸ Ez a közügy fogalmazódott meg már a múlt század egyik legnagyobb hatású filozófusának, Karl Jaspersnek az egyetemképében is: „Az egyetem feladata az igazság keresése kutatók és diákok alkotta közösségben. Az egyetem az a hely, ahol a kor legvilágosabb tudatának kell kibontakoznia. Tanárokként és diákokként olyan emberek jönnek ott össze, kiknek az a hivatása, hogy minden akadálytól mentesen az igazságot ragadják meg, és pedig önmagáért. Hogy létezzenek helyek, hol az igazság föltételektől mentes kutatása folyhat – ez az embernek mint embernek igénye.”³⁹ A múlt század hatvanas éveiben zajló német egyetemvita másik kulcsfigurája, Joachim Ritter, noha az arisztotelészi teória és a vele harmonizálni látszó humboldti modell kritikáját nyújtja híres, *A szellemtudományok feladata a modern társadalomban* című tanulmányában, végső soron továbbra is az egyetemi autonómia mellett voksol, s az egyetemet maga is a szabad tudomány olyan utolsó menedékeként látja, amelyik „egyedül ad helyet a lényege szerint a tudományból részesítő teóriának és képzésnek”, s így ebben a társadalmi szerepében semmilyen iskola, főiskola, szakiskola és továbbképző intézmény nem helyettesítheti azt.⁴⁰ Ritter a modern, éppen ezért elvont és történelmietlenné lett társadalom kompenzációját látja a szellemtudományokban, amelyek ezzel a kompenzálóképességükkel csatlakoznak az elvontságot szükségszerűen előidéző természettudományokhoz, s így alkotnak velük egységet a szabad művelődésben és oktatásban: „[A szellemtudományok] [a]z ember által önmagáról és a világról alkotott tapasztalatok összességeként idézik vissza mindazt, amit az emberi szellem történelme során kialakított és megteremtett, s teszik ezt azon reális folyamat ellenében, amelyben e társadalom, az embert az emberlétre felszabadítandó, a kettéválás hatalmaként tör be a történelmi világba, átformálja azt, és elválasztja magától. Azt mondhatjuk ezért, hogy maga a társadalom hozza létre a szellemtudományt az elvontságát és történelemnélküliségét kiegyenlíteni képes szervként. Ennek felel meg a *reális* eltávolítás és a *szellemi* visszahozatal dialektikus egysége.”⁴¹ A kompenzatorikus szerepet az ezredvégre már-már elhomályosító, Gumbrecht emlegette belső válság mellett a bölcsészettudományokat s így a szabad művelődés eszményét – a belső válságot részben generáló – külső válság is fenyegeti az utóbbi időben – ez különösen a gazdasági világválságnak köszönhetően válik egyre nyilvánvalóbbá. Ez a fenyegetés szerte a világban a markáns piaci fundamentalizmus, a versenyképesség fetisizálása, a rossz értelemben vett utilitarizmus miatt erősödik, és ezzel összhangban a szakképzések, illetve a természettudományos és

mérnöki-műszaki képzések előtérbe helyezésével jár együtt a bölcsészetek és a művészetek rovására, s így a tudományok szabadságának, egyenlőségének és testvériségének megbontására irányul. A nemzetközi példákkal összhangban álló magyar helyzet megvilágításának érdekében elég csak rátekinteni a Széll Kálmán Tervre hajzó 2011-es konvergencia programra.⁴² A szövegben mantraszerűen tér vissza, összesen ötször, a természettudományok és a mérnöki szakmák preferálása szemben más területekkel. A következő idézet példászerűen foglalja össze a kormány szándékait: „A felsőoktatás strukturális átalakítását egy új felsőoktatási törvény alapozza meg. Az átalakítás fő céljai: az ágazat versenyképességének javítása, a gazdaság és a munkaerőpiac igényeinek érvényesítése, a természettudományos és műszaki képzések preferálása, a képzési szerkezet javítása, a képzésekre fordított társadalmi költségek megtérülésének biztosítása.” 2013 nyarán a felsőoktatásért felelős államtitkár a konvergenciaprogramban még csupán szakszerű szárazsággal megfogalmazottakat leplezetlen bornírtsággal mondta ki egy botrányt keltő interjúban: „A természettudományos és műszaki képzés kapcsán mindig arra kell gondolni, hogy minden ország boldogulását a termelés, az értékteremtés adja. Azokat a szakokat támogatni és preferálni kell, amelyek valamilyen módon értéktermelők. A mai világban a természettudományok és a műszaki tudományok értéktermelők. A humántudományok, a kultúra nagyon fontos, de nem értéket teremtenek, hanem az embereket gyönyörködte-tik, boldogságot adnak.”⁴³ Ez a szemlélet persze korántsem új keletű. Kármán József 1794-ben, az Uránia utolsó számában a „kenyérkereső tudományok” ártalmáról szól a magyar felvilágosodás egyik kulcsszövegében, *A nemzet csinosodásában*. „Nem minden tudomány fizet készpénzen, sok törekedéseinknek gyakran megtisztított gondolkozásnál és érzékeny szívnél nincs egyéb jutalma, és ez elég bő, sőt igen bő jutalom magában is. De sokaknak mégsem elég! Pengő pénzért és a mindennapi kenyérért nyomják sokan, sőt a nagyobb rész, a tudományok küszöbét. És ezek a tudományok ámbár mely szükségesek, sőt elmúlhatatlanok is a közboldogságra, de aki ezeknél feljebb nem emelkedik, akinél nincs elég forró szeretet, hogy durva haszonkeresés nélkül, csupa maga belső megnyugovásáért fáradjon, sőt ha szükség, áldozatot is tudjon vinni önnön hasznával is – ó, ott száraz, erő nélkül való és mindennapi esméretekből áll az egész tudományok kerülete. *Transfertur omne certamen ad multo quaestu vigentia. Seneca.* [Minden küzdelem a sok haszonnal járó dolgokért folyik.] A szép és magas tudományok elfelejtve fekszenek, és a közönségesek gyakoroltatnak.”⁴⁴ A magyar oktatáspolitikában is megnyilvánuló, ám nemzetközi tendenciákkal összhangban álló, erős piaci fundamentalizmustól hajtott felszínes haszonelvűséggel szemben kifejezetten célszerű olyan szerzők megfontolásaira utalni, mint amilyen az amerikai Martha Nussbaum is, aki a *Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities* című könyvében az oktatás globális válságáról beszél, amelyik szerinte némán terjed, mint a rák, és minden valószínűség szerint sokkal súlyosabb károkat fog okozni a demokráciáknak hosszú távon, mint a recens pénzügyi és gazdasági válságok. Az alábbiakban rendkívül világosan fejti ki e véleményét: „Radikális változások mutatkoznak abban, ahogy a demokratikus társadalmak a fiatalokat tanítják manapság, s ezeket a változásokat nem gondoltuk végig kellőképpen. A nemzetek és oktatási rendszereik profitra éhesen, elővigyázatlanul mondanak le olyan képességekről, amelyek szükségesek ahhoz, hogy a demokráciákat életben tarthassuk. Ha ez a trend folytatódik, akkor a nemzetek szerte a földkerekségen rövidesen hasznos gépek generációit termelik majd ki olyan teljes értékű polgárok helyett, akik önállóan gondolkodnának, kritizálnák a hagyományt, és megértenék mások szenvedéseit és eredményeit. [...] A bölcsészetek és a művészetek szinte a világ minden országában leépülnek mind az általános és középiskolai, mind pedig a főiskolai és egyetemi képzésben. Olyan időkben, amikor a nemzeteknek minden haszontalan

dologtól meg kell válniuk annak érdekében, hogy versenyképesek maradjanak a globális piacon, a döntéshozóktól haszontalan flancnak tartott formában egyre gyorsabban veszítik el helyüket a tantervekben és egyúttal a szülők és gyermekeik szemében és szívében is. Valójában így – azzal, ahogy a nemzetek a hasznos és a profittermelésre szolgáló, erősen alkalmazott képességek ápolásával pusztán a rövid távú megterület keresik – az is hátrányt szenved, amit a természettudományok és a társadalomtudományok emberi aspektusának nevezhetünk: az imaginatív, kreatív nézőpont és a szigorú kritikai gondolkodás szempontja.”⁴⁵ Kifejezetten izgalmas kérdés, hogy mennyire lesznek hasznosak a társadalmak számára frissen végzett hallgatóik akkor, ha a mindig hektikusan változó piac pillanatnyi igényeinek megfelelően csupán egy szűk szakmai területen részesültek egyetemi képzésben. Igen valószínű, hogy a Hotson emlegette bölcsesség, a Nussbaum megidézte emberi szempont, a fantázia-dús kreativitás és a kritikai gondolkodástól ihletett szellemi flexibilitás nélkül már középtávon is életképtelen generációkkal lesz dolgunk, akik a folyamatosan változó kihívásoknak egyre kevésbé tudnak majd érdemben megfelelni. Ez már a vezető Bauhausler, Moholy-Nagy László számára is világos volt, aki a Dessauban, 1923 és 1928 közötti időszakban kipróbált, úttörő jellegű dizájnpedagógiai munkáját összefoglaló, *Az anyagtól az építészetig* című alapművében óva intett attól, hogy „szeletemberek” (sektorenhafte Menschen) képezzünk iskoláinkban: „Csak ami a saját élmények egészéből kikristályosodik, csak az lesz az ember igazi építőanyaga. Ezzel szemben a mai nevelés elköveti azt a hibát, hogy elsősorban egyes élmények szerzésére fekteti a fő súlyt. Ahelyett, hogy saját középpontját tágítaná, mint ahogyan azt a primitív ember léte kényszerűségéből teszi, amikor egy személyben vadász, kézműves, építőmester, orvos stb., a mai ember – összes többi képességeit kihasználatlanul hagyva – csak egyetlenegy mesterséggel foglalkozik. A tradíció, a tekintély súlya megfélemlíti a mai embert, bizonyos élményterületeken túl nem merészkedik. Szakember lesz belőle. Nincsenek többé eredeti élményei. Állandó harcban ösztöneivel a külsőleges tudás erőszakot vesz rajta, belső biztonsága eltűnik, nem mer többé saját magának szeme sem lenni. A specialisták, mint egy hatalmas titkos szervezet tagjai, elzárják az utat a sokoldalú egyéni élményekhez, amelyek pedig az egészséges ösztönű ember számára nemcsak lehetségesek, hanem biológiai jóléte miatt egyenesen kívánatosak. A hivatás megválasztása gyakran külső indokok alapján történik: az ember cukrász lesz vagy asztalos, mert éppen akkor e hivatásokban tanulóhiány mutatkozik; az ember ügyvéd lesz vagy gyáros, mert átveheti az apja üzletét. A hangsúly az egyes hivatások éles elkülönítésén, a specializálódáson van; a kereslet uralkodik.”⁴⁶ A szakképzésben születő szeletemberek negatív eszményével szemben Moholy-Nagy az „egész ember” oktatását pártolja: „Csak az érzés tisztaságával és a tudás józanságával egyformán felfegyverzett ember képes magát a speciális hivatásnak mégoly komplikált követelményeibe beledolgozni s az egész életet uralni. Csak ezen az alapon található meg az ember azt az élettervet, amely a közösségen belül a megfelelő helyre állítja.”⁴⁷ Egyáltalán nem meglepő módon Moholy-Nagy dizájnpedagógiai elképzelései sok szálon kötődnek azokhoz a törekvésekhez, amelyek a dizájn oktatását és tanulmányozását a szabad művelődés paradigmájában értelmezik. Továbbá ahogy Moholy-Nagy *Az anyagtól az építészetig* és az 1947-es *Látás mozgásban* című könyvében oktatói nézeteiről ír, azzal igen közel kerül ahhoz az elképzeléshez is, amelyik az előbbivel összhangban a dizájnt harmadik kultúráként jelöli meg a természettudományok és bölcsészettudományok két kultúrája mellett, s amelyet mindmáig a legmeggyőzőbben – Leonard Bruce Archer nyomában – Nigel Cross tárgyalt még a nyolcvanas évek elején.⁴⁸ A Royal College of Art a hetvenes évek végén folytatott kutatásának felidézésével Cross a természettudományok és a bölcsészetek mellett az „általános oktatás” (general education) harmadik területére, a

dizájnrá hívta fel a figyelmet. Ezzel egyúttal azt is kifogásolta, hogy a dizájnoktatás addig kizárólag szakképzés formájában zajlott hazájában: „Bevett dizájnfogalmaink rendre a szakképzéshöz kapcsolódtak eddig: a dizájnoktatás a hallgatókat professzionális és technikai értelemben vett szakmai szerepekre készítette fel. Ma már azonban a tervezés módjait és implikációit az általános oktatás részeként látatjuk, ugyanúgy, ahogy a természet- és bölcsészettudományok részei az általános oktatásnak.”⁴⁹ Annak érdekében, hogy világossá tegye a dizájn megkerülhetetlen voltát az általános oktatásban, Cross a dizájn belső értékeit kívánta azonosítani, mégpedig Richard Stanley Peters azon felfogása szerint, amelyik az oktatást a kultúrába történő beavatásként értelmezi:⁵⁰ „Az általános oktatásban a dizájn elsősorban nem karrierre készít fel, s nem is az ipari »cselekvés és gyártás« (doing and making) hasznosági értelemben vett termékeny képességeinek tréningje. A dizájnt az oktatás belső értékeivel kell meghatároznunk.”⁵¹ Cross szerint mindez pedig csak akkor lehetséges, ha felismerjük a „tervezői gondolkodásmódoknak” (designerly ways of knowing) a sajátosságait: „Lényegében elmondhatjuk, hogy a tervezői gondolkodásmódok az anyagi kultúra nem verbális kódjainak manipulációjában nyerik el formájukat. Ezek a kódok mindkét irányban lefordítják a konkrét tárgyak és az elvont elvárások közötti »üzeneteket«. Ugyanúgy segítik elő a tervező konstruktív, megoldásközpontú gondolkodását, ahogyan a verbális és numerikus kódok az analitikus, problémaközpontú gondolkodást teszik lehetővé [a tudományokban]. Az anyagi kultúra nem verbális kódjai feltehetően a leghatékonyabb eszközök az új dolgok eltervezésének, megtervezésének és kitalálásának jellegzetesen rosszul meghatározott problémái (ti. wicked problems) megoldásában.”⁵² Ennek megfelelően Cross végül is a tervezői gondolkodásmódok öt sajátos szempontját különböztette meg: 1) a dizájnerek *rosszul meghatározott* problémákat oldanak meg; 2) problémamegoldó képességük *megoldásközpontú*; 3) gondolkodásmódjuk *konstruktív*; 4) olyan *kódokat* alkalmaznak, amelyek az elvont kívánalmakat konkrét tárgyakká alakítják át; 5) ezeket a kódokat egyaránt alkalmazzák arra, hogy *olvassanak és írjanak a tárgyak nyelvein*.⁵³ Mindezek fényében pedig három fő területet azonosított annak érdekében, hogy a dizájn az általános oktatásban betöltött különleges szerepét igazolni tudja: 1) a dizájn fejleszti azokat a veleszületett képességeket, amelyek a való világ rosszul definiált problémáit képesek orvosolni; 2) a dizájn fejleszti a kognitív képességeket a megismerés konkrét/ikonikus formáiban; 3) a dizájn lehetőséget biztosít arra, hogy a nem verbális gondolkodás és kommunikáció képességei széles körben fejlődni tudjanak.⁵⁴

Fontos megjegyezni, hogy a fentebb már idézett Oakeshott elutasította, hogy az általános oktatás fogalmát alkalmazza saját oktatás- és művelődésmodelljét szembeállítandó a „specializált” (specialized), vagyis szakképzéssel, mert úgy vélte, hogy az általános oktatás fogalma egy döntően haszonelvű kultúra uralkodó áramlataival szemben született, s így egy poláris dichotómia részeként ugyan, de továbbra is csak ugyanahhoz a világhoz tartozik.⁵⁵ Ha ennek fényében Cross szövegében kicseréljük az általános oktatás fogalmát az Oakeshott használt szabad művelődés (liberal learning) fogalmára, akkor a tervezői gondolkodásmódokról elmondottak még inkább erősíthetik azon törekvéseinket, amelyek a dizájn oktatását és tanulmányozását a szabad művelődés és oktatás világában látják leginkább gyümölcsözőnek. A dizájn harmadik kultúra voltából származó előnyök, eredmények és tapasztalatok – a Frayling felvetette három kutatási irány összjátékában történő – érvényesítése pedig a dizájn-kultúra-tudomány egységességét is nyújthatja a kultúratudományok világában. Ez az egyedi tudomány ugyanis olyan új tudással szolgálhat az emberről mint emberről, amivel más kultúratudományok kevésbé vagy egyáltalán nem bírnak – ez a tudás pedig kétségtelenül a kifejezetten egyedi tervezői gondolkodásmódok és a tervezői munka gyümölcsét fogyasztó szereplők eltérő szándékaitól is páratlanul

sokszínű dizájnkultúra sajátserűségeiből fakad. A dizájnkultúra-tudomány poszt-diszciplináris szellemi vállalkozása így pedig különösen megfelelni annak a kihívásnak, amelyet jelen tanulmányomban úgy határoztam meg, mint e tudományak a jellemet erősítő, a jó élet szolgálatában álló bölcsességet dajkáló, a fantáziadús kreativitásra épülő kritikai szellemet éltető, a kor világos öntudatát biztosító, a törekvőt megtisztított gondolkozással és érzékeny szívvel jutalmazó, illetve a modern társadalom elvont és történelem nélküli voltát kompenzáló szabad művelődés és oktatás keretei között folyó kultiválása, avagy Kármán József szavaival: a dizájnkultúra-tudomány „csinosodása”.

■ JEGYZETEK

1. Victor Margolin: *Design Studies: Tasks and Challenges*. The Design Journal 2013. 4. sz. 400–407. 406.
2. A vita legfontosabb szövegeit lásd C. P. Snow: *Two Cultures*. Cambridge University Press, Cambridge, 1998 [1959, 1964]. F. R. Leavis: *Two Cultures? The Significance of C. P. Snow*. Cambridge University Press, Cambridge, 2013 [1962].
3. Vekérdi László: A „két kultúra” és a harmadik. *Ponticulus Hungaricus* 2009. 11. sz. http://members.iif.hu/visontay/ponticulus/rovatok/hidverok/vekerdi_in_mem.html (2014. 01. 11.) Eredeti megjelenését lásd Uő: *Kalandozás a tudományok történetében*. Művelődéstörténeti tanulmányok. Magvető Kiadó, Bp., 1969. 336–362.
4. E. F. Schumacher: *Small is Beautiful: A Study of Economics as if People Mattered*. Blond and Briggs, London 1973. 72–73. Magyarul lásd Uő: *A kicsi szép. Tanulmányok egy emberközpontú közgazdaságtanról*. KJK, Bp., 1991.
5. A második betűszó John Maedától származik. Vö. Andrew Polaine: *Design Research – A Failure of Imagination?* In: Erik Bohemia – Brigitte Borja de Mozota – Luisa Collina (szerk.): *Researching Design Education: 1st International Symposium for Design Education Researchers, Paris, May 18–19, 2011*. Cumulus Association – Design Research Society, 2011. 41–51. 43.
6. Christopher Frayling: *Research in Art and Design*. Royal College of Art Research Papers 1993/1994 1. sz. 1–5.
7. Victor Margolin: *Multiple Tasks of Design Studies*. In: Uő: *The Politics of the Artificial: Essays on Design and Design Studies*. The University of Chicago Press, Chicago–London, 2002. 253–254. Az idézetek fordításai minden olyan esetben tőlem származnak, amikor a fordítót nem tüntetem fel.
8. John A. Walker: *Design History and the History of Design*. Pluto Press, London, 1989. 14.
9. Uo. Maga Walker is tisztában van egyébként gondolatmenetének a túlzó textualizmussal kapcsolatos gondjaival: „Talán túlfeszíti a diskurzus fogalmát, ha a dizájn folyamat teremtette fizikai tárgyakra alkalmazzuk, de [mégis] érvelhetünk amellett, hogy a tárgyak eszméket és elméleteket testesítenek meg: egy teleszkóp például az optika bizonyos olyan törvényeitől függ, és azokat testesíti meg szerkezetében, amelyek feltehetően levelezhetőek részeinek precíz vizsgálatából. Mindenesetre tény, hogy a legtöbb szakíró, aki diskurzusokat kutat, hajlamosabb szövegekre koncentrálni, mint tárgyakra, mondván, hogy az előbbieket sokkal egyértelműbbek, mint az utóbbiak.” Uo. 15. A témáról részletesebben lásd a *Narratív design* című tematikus számot Szentpéteri Márton szerkesztésében: Helikon Irodalomtudományi Szemle 2013. 1. sz.
10. Uo. 14. Táblázatos formában (*Figure 1: The Various Levels of Discourse*) lásd uo. 15.
11. Maurizio Vitta: *The Meaning of Design*. In: Victor Margolin (szerk.): *Design Discourse: History. Theory. Criticism*. The University of Chicago Press, Chicago–London, 1989. 31. A cikk eredetileg a *Design Issues* 1985. őszi számában jelent meg.
12. Guy Julier: *The Culture of Design*. Sage, London, 2008. 7.
13. Ezt a nagyszerű Gaston Bachelard köpönyegéből előbújt, a kultúratudományok „térbeli fordulatát” (spatial turn) oly látványosan példázó térpoétika is mindennél plasztikusabban mutatja meg azzal, ahogyan a tervezett tér és a belakott tér között feszülő örök ellentmondás feloldására törekszik, egyfelől a térről szóló költői beszédmódok, másfelől pedig a szociokulturális értelemben vett téralkotás értő elemzésével. Vö. Szentpéteri Márton: *Térpoétika. Irodalom és design a fizikai és kulturális terek határán*. Helikon 2010. 1–2. sz. 5–19.
14. Az interakcióról lásd Csikszentmihályi Mihály – Eugene Rochberg-Halton: *Tárgyaink tükrében. Az vagy, amit birtokolsz* (Ford. Bozai Ágóta) Libri, Bp., 2011; Berta Péter: *Szubjektumok alkotta tárgyak – tárgyak által konstruált szubjektumok. Interakció, kölcsönhatás, egymásra utaltság: az „új” anyagi kultúra-kutatásról*. Replika 2008. 63. sz. 29–60; Szentpéteri Márton: *A tervezett tárgyak életrajza*. Helikon 2013. 1. sz. 91–120.
15. Clive Dilnot: *The State of Design History, Part I Mapping the Field*. *Design Issues* 1984. 1. sz. 4–23; Uő: *The State of Design History, Part II. Problems and Possibilities*. *Design Issues* 1984. 2. sz. 3–20. Izzalmat összevetni e cikkeket Dilnot huszonöt évvel későbbi számvetésével, lásd Uő: *Some Futures for Design History?* *Journal of Design History* 2009. 4. sz. 377–394.
16. Kjetil Fallan: *Academe and Design Writing. De-tooling Design History: To What Purpose and for Whom Do We Write?* *Design and Culture* 2013. 1. sz. 13–20. 13.
17. Az efféle jószolgálati szerepnek archetípusa a vitruviusi oktatási modell. Vitruvius (*De architectura libri decem*, I/1) a tervező enciklopédikus műveltségéért szavatoló diszciplinákat ugyanis egy percre sem rendelte alá a tervezőképzésnek, autonómiájukat eszébe nem jutott vitatni. Lásd erről Fil Hearn: *The Ideas that Shaped Buildings*. MIT Press, Cambridge, Ma., 2003. 30–32.
18. Az eredeti középkori fordulat így hangzik: *philosophia ancilla theologiae est. A magistra vitae-ről* lásd Cicero: *De Oratore*, II 36. Az *ancilla* és a *magistra vitae* toposzáról a dizájn tanulmányok világában lásd Margolin: *Multiple Tasks of Design Studies*. 252. 254.

19. Fallan: i. m. 17.
20. Az eszmétörténet területén lezajlott, kevésbé közismert fordulatokról lásd Donald R. Kelley: *The Descent of Ideas: The History of Intellectual History*. Ashgate, Aldershot, 2002.
21. John Cowper Powys: *The Meaning of Culture*. Jonathan Cape, London, 1930 [1929]. 11.
22. Szerb Antal: *A mai ember és a kultúra*. In: *Uő: A trubadúr szerelme. Könyvekről, írókról, 1922–1944.* (Szerk. Wágner Tibor) Holnap Kiadó, Bp., 1997. 196–200. Itt: 198.
23. Uo. 198–199. Kiemelés tőlem. Szerb Antaltól legújabbban lásd Havasréti József: *Szerb Antal*. Magvető Kiadó, Bp., 2013.
24. Roger Scruton: *Modern Culture*. Continuum, London – New York, 2005 [1998]. 3.
25. A művészeti világról lásd Arthur C. Danto: *A művészetvilág*. (Ford. Horányi Attila) Enigma 1994. 4. sz. 41–53. A közhely-transzfigurációról, amelynek során akár egy hétköznapi tárgy is műalkotássá válhat, ha bekerül a művészeti világba, lásd Uő: *A közhely színeváltozása*. (Ford. Sajó Sándor és Dobos Lídia) Enciklopédia Kiadó, Bp., 1996.
26. Uo. 4.
27. Uo.
28. Hans Ulrich Gumbrecht: *A jelenlét előállítás*. (Ford. Palkó Gábor) Ráció Kiadó, Bp., 2011. 105–107.
29. Wilhelm von Humboldt: *A berlini felsőbb tudományos intézmények külső és belső szervezetéről*. (Ford. Rajnai László) In: *Uő: Válogatott írásai*. Európa Könyvkiadó, Bp., 1985. 247–267. Itt: 250–251
30. Uo. 251.
31. Uo. 253.
32. Uo.
33. Michael Oakeshott: *The Idea of a University (1950)*. In: *Uő: The Voice of Liberal Learning*. (Szerk. Timothy Fuller) Liberty Fund, Indianapolis, 2001. 113.
34. Uo.
35. Uő: *A Place of Learning (1975)*. In: *The Voice of Liberal Learning*. 10.
36. Uo. 11.
37. Uo. 15.
38. Howard Hotson: *The Uses of Knowledge: Economic, Political, Philosophical, Historical and Anthropological Perspectives – Plenary lecture for the 5th Gewina Meeting of Historians of Science in the Low Countries on ‘Uses of Knowledge’*. Woudschoten, 2013. június. Kézirat. Lásd még Uő: *Passionate Minds: Intellectual History, the International Society for Intellectual History (ISIH), and the Global Crisis in the Humanities – Plenary lecture for ISIH conference*. Bucharest, 2011. május. Kézirat. Hálás vagyok Howard Hotsonnak azért, hogy előadásjegyzeteit a rendelkezésemre bocsátotta.
39. Karl Jaspers: *Az egyetem képe*. In: *Ész, élet, egzisztencia. Egyetem, nevelés, értelmiségi lét* (Szerk. Csejtei Dezső et al.) Társadalomtudományi Kör, Szeged, 1990 [1961]. 182.
40. Joachim Ritter: *Szubjektivitás. Válogatott tanulmányok*. (Ford. Papp Zoltán) Atlantisz Könyvkiadó, Bp., 2007. 111.
41. Uo. 105. A kompenzáció ritteri elméletét tanítványa, Odo Marquard fejlesztette tovább, lásd pl. Uő: *A szelemtudományok nélkülözhetetlensége*. In: *Uő: Az egyetemes történelem és más mesék* (Ford. Mesterházi Miklós) Atlantisz Könyvkiadó, Bp., 2001. 343–360.
42. *Magyarország konvergencia programja (2011–2015) a Széll Kálmán Terv alapján*, http://www.kormany.hu/download/0/42/30000/Konvergencia_program_2011április.pdf (2014. 01. 06.) Az angol helyzetről lásd Szentpéteri Márton: *Non damus fidem*. BUKSZ 2011. 2. sz. 194–198.
43. „Így nem viselkedhet a jövő értelmisége!” Népszabadság Online, 2013. június 9. http://nol.hu/belfold/igy_nem_viselkedhet_a_jovo_ertelmisege_?ref=sso (2014. 01. 10.)
44. Kármán József: *A nemzet csinosodása*. Magvető Kiadó, Bp., 1981. 35. 50.
45. Martha C. Nussbaum: *Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities*. Princeton University Press, Princeton, 2010. 1–2.
46. Moholy-Nagy László: *A szelet-embertől az egész emberig*. (Ford. Gaál Gábor) In: *Uő: A festéktől a fényig*. (Szerk. Sugár Erzsébet) Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1979. 51–61. 210–215. Itt: 52–53. Ez a fordítás a *Korunkban* (1930. 2. sz. 81–86.) megjelent változat újraközlése. A könyv egésze végül Mándy Stefánia fordításában jelent meg, lásd Moholy-Nagy László: *Az anyagtól az építészetig*. Corvina Kiadó, Bp., 1973.
47. Uo. 53–54.
48. Moholy-Nagy László: *Látás mozgásban*. (A ford. és a szerk. megnevezése nélkül. Utószó: Beke László – Peternák Miklós) Múcsarnok–Intermédia, Bp., 1996 [1947]; Nigel Cross: *Designerly Ways of Knowing*. In: *Uő: Designerly Ways of Knowing*. Springer, London, 2006. 1–11. Elsőként lásd *Design Studies* 1982. 4. sz. 221–227. Magyarul lásd Uő: *A tudás tervezői útjai*. In: *Designelmélet*. (Szerk. és ford. István Mária és Szézia József) Magyar Iparművészeti Főiskola – Szakelméleti Kutatócsoport, Bp., 1990. 104–126.
49. Uo. 106. Itt és a továbbiakban Slézia József fordítását javított formában idézem.
50. Richard Stanley Peters: *Education as Initiation*. In: *Philosophical Analysis and Education* (Szerk. R. D. Archambault) Routledge and Kegan Paul, London, 1965. 87–111.
51. Cross: i. m. 110.
52. Uo. 119.
53. Uo. 122.
54. Uo.
55. Lásd Timothy Fuller *A Philosophical Understanding of Education* című előszavát a *Voice of Liberal Learning*hez. xxi.

SOMOGYI KRISZTINA

A KÖNYV TESTE, A KÖNYV LELKE

A nem digitális fordulat

*A könyv olyan, mint a kanál, a kalapács, a kerék
vagy a véső. Ha egyszer feltalálták, nincs mit
tökéletesíteni rajta.*

UMBERTO ECO

*Nem tehetem meg, hogy úgy fessek tájképet,
hogy közben nem veszek tudomást arról,
ami körülöttem zajlik.*

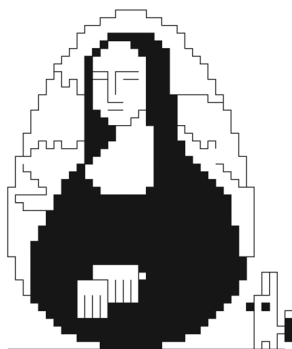
OSKAR KOKOSCHKA

Karácsony után vagyunk, friss az élmény, hogy még mindig a könyv a legjobb, személyes ajándék. Ezt sugallta az a tömeg, amellyel a könyvruházakban lehetett találkozni, és az a számos új cím is, amely az év végére jelent meg. A könyv természetes része a hétköznapijainknak.

De nem mindenhol! De már nem mindenkinek!

Lezárt fejezet?

■ Milyen jövőt jósolhatunk a hagyományos könyvnek? Az e-book elterjedésével sokan mondogatják, hogy a nyomtatott könyvnek leáldozott. A könyvkultúra veszélyben van. Az emberek inkább tévét néznek, vagy számítógépeznek, erről árulkodnak a statisztikák. Angliában 2010–11-ben készült az az országos felmérés a gyerekek olvasási szokásairól, amely fényt derített arra, hogy számos háztartásban egyáltalán nincsen könyv. A kutatás során kijelölt iskolákban pedagógusok arra kérték a gyerekeket, hozzanak be magukkal egy könyvet otthoni kedvenceikből. IKEA-katalógusoktól és egyéb brosúráktól a kerület által ingyenesen megküldött közérdekű kisokosig számos olyan nyomtatott, lapozható, gerinccel és paginával ren-

Ki fog ilyen könyvet
kézbe venni? Remélem,
például Ön,
tisztelt Olvasóm.

delkező valamit hoztak be a gyerekek, amelyek a tartalom szempontjából nézve könyvnek mégsem nevezhetők.¹ A londoni helyzet bizonyosan sajátos, hiszen a bevándorlók mennyisége és a fokozott mobilitás is befolyásolja a könyvek tulajdonlására vonatkozó statisztikát, mégis a mérésben van egy lappangó, általánosabb igazság: a 20. század végére alapvető módon változott meg a könyv szerepe. Így az információ beszerzésében és az otthoni szórakozásban is sok a vetélytárs: tévé, számítógép, mobiltelefonok, különböző letölthető alkalmazások sokkal intenzívebb, gyorsabb és olcsóbb módját adják annak, hogy a világ jelenségeiről megtudjunk valamit, a filmes és a számítógépes fantáziavilágok pedig egészen rafinált eszközökkel ejtik rabul az érdeklődőt. Az új média tehát számos olyan igényt elégít ki, amelyekre egykor leginkább is a könyv vállalkozott.

Nem csoda hát, ha az e-book elterjedésével, a tipografikus felületek és applikációk tökéletesedésével már egészen sokan dőltek be annak a prognózisnak, hogy a könyvnek befellegzik (avagy már be is fellegzett). Ha kaján mosollyal az arcomon merem leírni az előbbieket, annak nemcsak az a sokat idézett tény az oka, hogy a festészetnek sem áldozott le a fotográfia elterjedése után, sőt a színházak sem zártak be mind a film megjelenésével, ergo van ok reménykedni abban, hogy a digitális korszakban is marad még hely, feladat, lehetőség a könyvnek, hanem bizakodásomra sokkal közvetlenebb okot szolgáltat az a sok könyves kísérlet, amely az elmúlt évtizedben látott napvilágot. Ezekre alapozva állítom, hogy van a könyvben még tartalék. Csak felfedezésre és kiaknázásra vár.

A radikális rákérdés szükségége

■ Állításom szerint tehát a nyomtatott könyvnek új lendületet ad a kulturális változás. Izgalmas, átmeneti kort élünk ma. A könyv sajátosságait újraértelmezve születik újjá – erre utal, hogy fiatal tervezőgrafikusok egyre gyakrabban választják ezt dizájn diplomamunkájuknak. Az elmúlt három évben a Visegrádi Országok dizájn diplomáiból készült válogatásban² egészen különböző felvetésekkel találkozhattam, az idei legérdekesebb 40 közé is több könyvtervezőnek sikerült bekerülnie. A fiatalokat olyan alapvető tervezői felvetések foglalkoztatják, mint például az olvashatóság határainak a megtapasztalása, az adatok átlátható és fogyasztható rendszerezése, a stilizált képi ábrázoláson keresztül megvalósuló kommunikáció kérdésköre, tehát a képi nyelv nyitottsága, kép és szöveg arányának optimalizálása vagy a taktilitás fontossága a könyv narratívájának kialakításában.

Szintén a kiaknázatlan lehetőségekre utal, hogy számos vizuális alkotó, így képzőművész, fotográfus vagy építész gondolja úgy: munkásságáról avagy egy érdekes projektjéről sajátos megjelenésű könyvben ad számot. Ez a megfelelő médium. Ezek a könyvek első ránézésre is másak: egészen kicsikék vagy éppen hatalmasak, kihajtogatandók vagy hőre változó festékekkel kezelve, felértékelte szerephez jut esetükben a gerinc avagy a könyv éle, amelyre nyomtatással vagy speciális kezeléssel hívja fel a tervező a figyelmet. A „könyvségről” az elmúlt évtizedben a hollandok mondták/mutatták a legtöbb érdekeset. Közülük is talán Irma Boom 1960-as születésű könyvtervező munkásságát³ érdemes kiemelni, mert kétszázat is meghaladó egyedi könyve hitelesen illusztrálja, hogy a könyvtárgynak milyen sok elemből is adódik össze a hatása, ergo milyen sok dizájnnal kapcsolatos döntés eredménye az a valami, amit aztán kézbe vesz az olvasó.

Boom *L'architecture du livre* (A könyv architektúrája) című tavalyi, Párizsban rendezett kiállítása kapcsán a könyvről mint „anyag- és színkonstrukcióról” beszél, és hangsúlyozza: alkotóként arra törekszik, hogy a könyv befogadásának élményét minél átfogóbban alakíthassa.⁴ A könyvtárgy súlya, mérete, a papír tapin-

tása, de még az illata is fontos komponense az összhatásnak, így talán érthető, ha a tervező radikális módon nyúl a bemutatandó tartalomhoz is, s ha teheti, azt is átformálja. (Talán a színházi rendező munkájához hasonlíthatnám ezt a tervezői szemléletet, amely természetes módon adaptálja, ha kell, meghúzza és átíratja az irodalmi szöveget is akár.) Boom különösen a képi világot formálja át jelentősen, de a holland SHV magáncég számára 1996-ban tervezett, monumentális méretű centenáriumi könyvnek a szerkesztője is volt egyben.⁵ Az évekig tartó munkafolyamatról a 2005-ös budapesti *Kakukffiók* című könyvkiállítás és konferencia vendégként bevallotta, hogy az abszolút ideálisnak induló munka pár év után majdnem felemésztette életét.⁶ Az egyre több helyen megnyíló lehetőségek, az újabb és újabb kérdések és döntéshelyzetek, a totális szabadság majdnem ellehetetlenítette tervezői munkáját. Érdekesség, hogy a jellemzően nagyméretű, vaskos és súlyos könyvtárgyakat készítő Boom saját életművének apró könyvet tervezett, amely döntésében a Magyarországról ajándékba kapott, a szocializmus időszaka alatt készült minikönyv éppúgy szerepet játszott, mint az a vágy, hogy végre kis méretben is megvalósulhasson egy munkája. „Minden könyvem először kis méretben indul. Általában öt, hat, hét pici makettet készítek a tervezési folyamat során, hogy ki-kristályosodjanak a gondolataim, és hogy tisztán lássam magam előtt a könyv struktúráját. Több száz kicsi modellem van, imádom őket. Mindig is vágytam arra, hogy kicsi formátumban kerüljön valami publikálásra, de soha senki sem vállalkozott rá” – nyilatkozta a *New York Times*nak.⁷

Boom az egyik legradikálisabb könyvtervező, aki az egyre inkább sztenderdekkel dolgozó könyvpiar egyetlen kötöttségét sem hajlandó mérlegelés nélkül elfogadni, hanem fenntartja magának a jogot, hogy minden egyes paraméterre rákérdezessen.

Sajátos gondolkodásmódja hatalmas sikert hozott az általa tervezett könyveknek. A folyamat mégsem konfliktusmentes. Különösen a művészeti albumoknál kerül vitába magukkal a vizuális alkotókkal a képi sorrend, képpárosítás, méretezés meghatározásakor, avagy a – valljuk be, művészeti albumnál blaszfémianak számító – képkivágás esetében. A világhírű képzőművész, Rauschenberg avagy a holland tervezőgrafika egyik nagy öregje, Otto Treumann is felháborodott már sajátos képkezelésén, de Boom (bár elismeri, hogy hibázhat) végül hajthatatlan volt. Érvelése szerint a könyv önálló közeg, tehát értelmező kontextus, amelynek a befogadhatóság érdekében egyedi módon kell tálalnia a tartalmat. A könyv egészének érdeke, az élmény totalitása, a láttatás nyelve akár felülírhatja a bemutatásra kerülő mű eredeti paramétereit is. Boom radikális érvelése mögött nem a tisztelet hiánya avagy a sztárdizájn-er dacossága keresendő: számos könyvét végiglapozva el kell ismerjünk, hogy döntéseit a hitelesség, a tartalom láttatása érdekében hozta meg, és a megfelelő vizuális nyelv kialakításához valóban szükség van a radikális rákérdezésre.

A könyvkiadás veszélyes sztenderdjei

■ *A könyv architektúrája* címet viselő kiállítás nagyon is pontosan fogalmazza meg azt az irányt, amely a könyvtervezést az építészettel állítja párhuzamba.⁸ A tervezés alapja a funkció ismeretében meghatározott struktúra. Az analízisből következik annak megfogalmazása, hogy milyen alapokon nyugszik maga az alkotás. Az esztétikai döntések, így akár a betűválasztás avagy a címlap megjelenése is, ebből következő kérdések. A könyv totális tárgyként való értelmezése nagyon távol áll attól a kiadói és kereskedői gyakorlattól, amely például szétválasztja a belív és a címlap tervezését: a tartalmat jellemzően belső gyártásban, sokszor sajnos egy kaptafára készített olcsó munkaerővel (rendesen meg nem fizetett tipográfussal), a kiemelt felületet, a címlapot pedig (marketingképzéseknek megfelelően) grafikusra bízta.

Ez a folyamat nem véletlenül ellenkezik a tervezők akaratával:⁹ Irma Boom gondolatmenetéhez visszautalva, a könyv sikere sokkal komplexebb tényezőkből épül fel. A hívogató címlap csak az első találkozás a könyvvel, amely lehet, hogy a vásárláshoz elegendő impulzus, de a könyv tartós sikeréhez kevés.

A nyomtatott könyv továbbélésének egyik útja éppen a maradandó, egyedi élményben rejtőzik. Gondoljunk csak bele: amíg az e-book a technológiából adódóan tárgyként sztenderdizált, hiszen high-tech tömeggyártásban jön létre, addig a nyomtatott könyv paraméterei könnyen változtathatók. A könyv akár kézműves technológiával is előállítható. Tapasztalható dizájnrend a hagyományos technológiákhoz való visszatérés, így akár a kézi szedésű, merített papíron megjelenő avagy egészen sajátos kötészetű könyvek előállítására is virágkorát éri.¹⁰ Ez a trend feltehetően erősödik, hiszen a művesség és a tartósság gondolata szerves módon tartozik a könyvhöz, ráadásul éppen ezekből az értékekből mutatkozik a digitális korszakban hiány.

„Emlékezőkönyv”

■ A jó minőségű nyomtatott könyv akár több száz évig is fennmarad, és ez ismételten megmaradását erősíti. A könyv kiterjedt időbeliségéből adódik, hogy a kollektív és a személyes emlékezet részévé is tud válni. Akár családi örökségként, akár előző olvasók hagyatéka gyanánt, de még a saját, előző olvasatok őrzőjeként is olyan dimenzióval ajándékozta meg tulajdonosát, amelyre egy digitális tárgy képtelen.

A jó könyv patinásodik.

A digitális tárgy elavul. Tönkremegy.

Érdekes ellentmondás, hogy a nagy mennyiségű és flexibilis adattárolásra kitárlt számítógépes rendszereknek éppen az archiválási funkciói a leggyengébbek. Köztudott, hogy állandó frissítés nélkül már egy évtizeddel korábbi adataink is elérhetetlenné, azaz olvashatatlaná válnak. „Ez a felgyorsulás hozzájárul az emlékezet elhalványulásához”¹¹ – hívja fel Eco a figyelmet egy az archiváláson túlmutató általánosabb problémára is, amely a megőrzés és az értékmentés kérdésköréhez vezet.

A nyomtatott anyagok gyűjtése és őrzése megelőzi a könyvnyomtatást. A tény, hogy Szent Benedek regulája kötelezővé tette a szerzetesek számára az olvasást, magával hozta a könyvek (nem csak a szent szövegek) begyűjtését. A felégetett városok és könyvtárak századaiban a kolostorokba mentett könyvek összessége egyben szelekciót is jelentett: a kimentett, tárolt és másolt szerzők és szövegek tovább éltek, később nyomtatásra kerültek, elterjedtek, a kollektív emlékezet részévé váltak. Ehhez a folyamathoz természetes módon tartozik hozzá a könyv tárgyi maradandósága, és éppen ennek az alapvető funkciónak mond ellent a mai rossz minőségű tömeggyártás. A gyakran silány papíron, olcsó ragasztókötéssel összetákolts könyvek nem felelnek meg annak a gyártási minimumnak, amely kiterjesztheti a könyv élettartamát az első olvasón túlra. Márpedig a könyvhöz tapadó emlékezet és az újraolvasás lehetősége lényegi. Ez utóbbiról – az újraolvashatóságról – például Roland Barthes azt tartja, hogy csak ez a gesztus fedi fel a könyv valódi textusát, sőt „akik elszalasztják az újraolvasást, azok arra vannak kárhóztatva, hogy állandóan ugyanazt a történet olvassák”.¹² A tartós fogyasztásra méltó könyvek mellett persze vannak olyan tartalmak is, amelyek inkább a pillanat örömét adják, így például egy fárasztó utazást kísérik végig, mintsem hogy megőrzendő értéket képviseljenek. Az e-book ezen alkotások számára teljesen ideális felületet teremt, akár ökológiai aspektusból nézve is tökéletes megoldásnak bizonyul. A felgyorsult időhöz a felgyorsult fogyasztás természetesen párosul.

■ Más esetekben azonban éppen ellenkező a helyzet: az idő lelassítása a tervezői feladat, mert csak egy sűrű, időtlenül elnyúló, koncentrált térben adódik az a nyugalom, amely egyes tartalmak befogadását szolgálja. A lelassított olvasásnak, az elmélázó, soronként megélt szövegnek egyik legszebb példája az a kis könyvecske, amelyet Zelk Zoltán *Sirály* című verséből készített az özvegy, Sinka Erzsébet kérésére Czákó Zsolt grafikusművész. A jeles költő egyik legmegrázóbb verse az első feleségének elvesztésével való döbbenetes szembesülésről szól a börtönévek utáni sötét időszakban. A vers egy vastos kötetbe bújva is megszólítja az olvasót, de az egyedi tervezésű kis könyvecske lapjain végighaladva a szöveges versszakokat képi versszakokkal kiegészítő költemény különleges élmény. Megváltozik az olvasás minősége, a lapozás egyre lassúbbá, egyre nehezebbé válik. A könyvben a lét vörös vonalaként végigfutó horizont választja el a lentet és a fentet, a vesszorok így pozicionáltak. A versen való végighaladás megrázó erővel hat, szívszorító emlékek törnek elő, mintha a fájdalomban lenne közös emlékezet. A könyv kicsi, 14x14 cm-es mérete a hatás része: belesimul a kézbe, személyes tárggyá, közel tartott érzéssé válik. Nem mellesleg a 14 az újrakezdés száma – egy olyan rejtett jelentés ez, amely mégsem érdektelen. A könyvet tervező Czákó több interjújában hangsúlyozta, hogy a képanyagot részben személyes fotóiból válogatta, ezzel is sugallva, hogy a vers olvasása mélyen személyes, a konkrétumtól elvonatkoztatott érzéseket hív elő minden olvasóból. Egy ilyen megjelenés maradandó emlékké teszi az olvasást. Az ilyen könyv megváltozott személyes idő.

Kép és képzelet

■ A digitális technológia nemcsak az e-book konkurenciáját jelenti, hanem a könyvtervezésben és a digitális nyomtatásban is számos új lehetőséget hozott. A számítógépen való tördelés tipográfiai forradalmat eredményezett: a nyolcvanas években korábban elképzelhetetlen képi manipulációk, virtuális látványvilágok, generált felületek vagy sajátos strukturális képek jelenhettek meg. Egyik pillanatról a másikra elszaporodtak a választható betűtípusok és azok mutációi, amelyek nemcsak a tervezők számára nyitottak meg új világokat, de lehetőséget adtak kis kiadóknak és nyomdákknak is a próbálkozásra. A digitális nyomdatechnika a kis példányszámokban való megjelenést is lehetővé tette, amely egyes országokban a kortárs irodalom, a művészeti, filozófiai avagy egyéb rétegekönyvek fennmaradását jelentheti. A kis példányszám egyben a kísérletezést is megkönnyíti, ráadásul a digitális kommunikációs felület a sajátos érdeklődésű vevők megtalálását is elősegíti.

A digitális technika erősen támogatja a képek elterjedését. Ugyanakkor éppen a mindenütt jelen levő képiség okozza az egyik legnagyobb gondot is. A mai kor komoly kihívása, hogy az általános közeg képileg túlterhelt, azaz egy időben túl sok impulzus éri az agyat. Az ember számára zajként jelentkeznek a sok külső hatás, amely fárasztó, tompító hatású, stresszként megélt. Ezek a képi impulzusok ráadá-

sul jellemzően szándékot közvetítenek: eladnak, befolyásolnak, mintát sugallnak. Az ember hát védekezik: öntudatlan vakságba menekül. A képek jelentős többsége azonban alattomos módon hat: a kifejezetten sztereotip képek könnyű befogadásra vannak előkészítve.

A látványvilág rágógumi a szemnek.

A készen kapott külső képek egyik negatív hatása, hogy rontja a belső képek létrehozásának a képességét. Különösen azok a gyerekek vannak veszélyben, akiknek szülei nem mesélnek, hanem kisgyermekkorukat a televízió képernyőjére tapadva élik. Paul Virilio francia filozófus – egy 1988-as (!) interjúban olvasható – megfogalmazása szerint éppen ez az intenzív külső képiség veszélyezteti a könyv és az olvasás kultúráját. „Ki kell mondani végre, hogy a legnagyobb kárt az írás és olvasás tere az okozta, hogy a mai olvasók általában képtelenek az írott világ hatására belső képek megjelenítésére, mert azt szokták meg, hogy a látvány az információ értelmezését szolgálja. Ez a külső vizuális élmény olyan intenzív, hogy teljesen elvakít, károsítva ezzel az embernek azon képességét, hogy mentális képeket alkothasson, tehát hogy létrehozza saját gondolatainak moziját.” Fontos tehát, hogy azokkal a könyvekkel foglalkozzunk, amelyek a gyerekek számára kínálnak élményt. A könyvolvasás szokásának továbbélésében ugyanis a gyerekkornak meghatározó a szerepe.

Vizuális nyelv – nem csak gyerekeknek

■ Milyen ma a gyerekkönyv? A kínálat nagy, a legérdekesebb mai példákat összevetve a korábbiakkal szembevetünk, hogy megváltozott a kép-szöveg arány és kapcsolat. A hagyományos hierarchia helyett egészen máshogyan épül fel a könyv narratívája. A szöveg már nem feltétlenül viszi a prímet, a kép nem illusztrációként jelenik meg. Kép és szöveg viszonya alkalmanként újrafogalmazott.

A repetitív vizuális olvasásra tett sajátos kísérlet a magyar Csimota Könyvkiadó 12x12 cm-es sorozata, amely fiatal magyar illusztrátorok segítségével többféle látványvilággal jelentette meg a *Piroska és a farkas*,¹⁴ valamint a *Három kismalac* című alapmeséket. A könyvecskékből hiányzik a szöveg, mert a könyv a szülő mesélésével válik teljessé: a könyv tehát inspirációként, segédanyagként, közös játékként van jelen. A leegyszerűsített, itt-ott piktogramszerűen stilizált figurák számos ábrázoláselméleti kérdést vetnek fel, példának okáért utalhatunk a Gombrich¹⁵ által megfogalmazott folyamatábrázolási dilemmákra, a szükséges alkotóelemek, a „tömbök” kérdéskörére.

Vajon mit és hogyan szükséges ábrázolni ahhoz, hogy a kép érthető legyen, de nem túl konkrét? Hogy a látvány beindítsa a fantáziát, ne pedig leszűkítse, banalizálja, túllontúl konkretizálja a szöveget. Ma a könyv-illusztráció számos jeles alkotója kísérletezik olyan képi narratívák létrehozásával (képregénytől a mesekönyvekig), amelyek alternatívái tudnak lenni a mindent megmutató amerikai filmnek. Az egyedi képi nyelvek visszakódolása esetenként kihívás az olvasó számára, de ez nem feltétlenül gond, hiszen az automatikusan elfogyasztott képekről bebizonyosodott, hogy rossz az emlékezeti értékük.

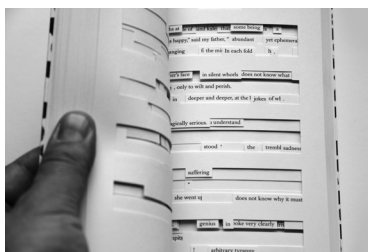
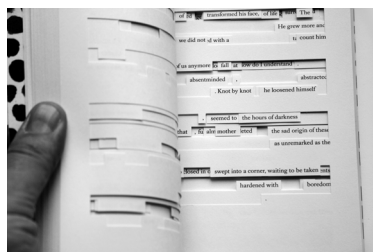
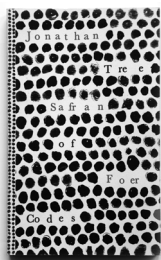
A könyvtervezés egyik fontos iránya éppen ezért számít a néző aktivitására. Az ilyen könyvek alkotói jellemzően egyedi vizuális narrációkat építenek fel, amelyek komplex értelmezésre nyitottak, a jelentésének újrafogalmazására törekszenek. Az egyik leginspirálóbb tervező, a francia Hervé Tullet¹⁶ könyvei nem véletlenül kaphatók minden jelesebb európai múzeum shopjában.¹⁷ Az alapfogalmak mellé párosított izgalmas képi ábrázolás, a művészi kifejezés gazdagsága izgalmas alternatívája a sztereotipizált képiségnek. Az aktivitás nemcsak azért jön létre, mert gyakran stancolás vagy hajtogatás rejtja a tartalmat, hanem főként azért, mert egy adott fogalom a kép és a szöveg izgalmas párosításából születik meg. És ha a gyerek képzelete eddig ismeretlen, váratlan fogalmi értelmezés irányába téved, remélhetőleg a szülőben is lesz annyi nyitottság, hogy szabad utat adjon gyermeke bolyongásának, megértve, hogy éppen ezek az egyedi értelmezések teszik kimeríthetetlen gazdagságúvá a majdani önálló könyvforgatást.

Olvasói kihívások

■ A nyomtatott könyv jövőjéről való gondolkodás során sok szó esett azokról a kihívásokról, amelyek a tervezőket érdeklik, de a fantasztikus lehetőségek felsorolása közepette mindig történt utalás arra, hogy ezek a könyvek a befogadót is új helyzet elé állítják. Szeretném ennek fontosságát hangsúlyozni.

Az olvasási kultúra jellemzően hagyományörző. Nehéz változtatni rajta. Az olvashatósággal kapcsolatos kutatások például azt mutatják, hogy legjobban a számunkra legismertebb betűkép olvasható. Az a preferált. Az ilyen szokások és elvárások mélyen rögzültek, ezért lassan alakíthatók át, nehéz időkből pedig a kiadók és a terjesztők kevésbé kockáztatnak. Így fennáll a veszély, hogy marketingesek segítségével be mért népszerű paraméterek határozzák meg a könyv megjelenését, ezzel azonban akadályozva, hogy a könyv természetesen módon keresgélje saját fejlődési útját.

A nagy terjesztők hegemóniájára reagálva számos izgalmas kis könyvkiadó nem is a megszokott bolthálózatokon keresztül, hanem saját honlapon vagy blogos felületen át kommunikál olvasóival. Ilyen például a londoni Visual Editions¹⁸ is, amelyik regények experimentális interpretálásával foglalkozik. Az angol irodalommal foglalkozók számára kötelezően abszolválandó Laurence Sterne *Tristram Shandy* című regénye például az eredeti szöveg intencióit deizájnrá lefordítva született újjá. A kortárs amerikai írónak, Jonathan Safran Foernek egy sajátos szöveg-szöveve, *Tree of Codes* című regénye pedig szokatlan feladat elé állította elsőként az író, majd a nyomdászt, hiszen minden lapról számos szó hiányzik (ki van vágva!), végül pedig az olvasót, akinek szavanként kell összeállítania ezt a furcsa szöveget.

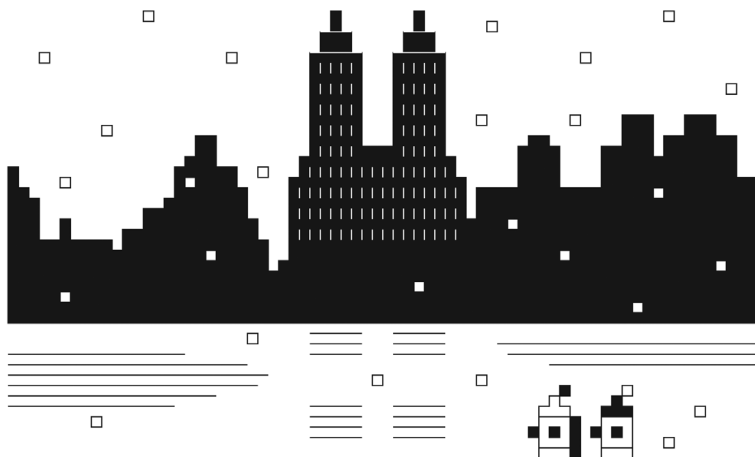
Majdnem ilyen nagy kihívás Ulrich Sára 2013-ban a budapesti MOME-n diplomázó hallgató munkája is, aki Italo Calvino *Ha egy téli éjszakán az utazó* című regényét adaptálta.¹⁹ Ulrich olvasáselméletekre és észlelésszichológiai kutatásokra alapozva döntött érvényes és kísérletezésre alkalmas tipográfiai ismérvek között. A tel-

milyen új fényben látszik ugyanaz a tárgy. A kérdés ma tehát az, hogy a megváltozott közegben milyen irányokban változik a könyv. Ennek kiérleléséhez sok könyvre lesz szükség, és számos téves kísérletre is. Ma azonban még csak sejthető, hogy az új felvetések közül melyeket őrzi meg az idő. A tervezőkben láthatóan megvan a vágy a játszadozásra, de mint minden dizájn, a könyv is csak használójával együtt válik teljessé. Ne is húzzuk tovább, mondjuk ki: a végső döntés az Ön kezében van, tisztelt Olvasó. Alberto Manguel író gondolatát kissé módosítva: minden könyv ki van szolgáltatva az olvasó nagylelkűségének.

■ JEGYZETEK

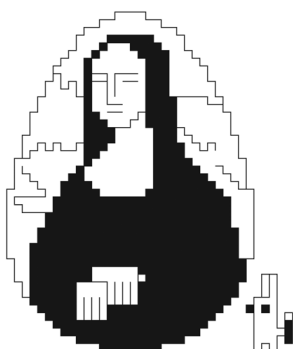
1. A téma további felméréseket igényelt. „10 diákból 3-nak nincs saját könyve”, fogalmazta meg címében egy tanulmánya utalva a *Guardian* napilap <http://www.theguardian.com/books/2011/jun/01/three-in-10-uk-children-own-no-books> (2014.01.13.)
2. <http://graduationprojects.eu> (2014.01.13.)
3. <http://www.irmaboom.nl> (2014.01.13.)
4. http://www.institutneerlandais.com/tentoonstelling/actueel/2013-09-22_Irma_Boom_Biography_in_Books.php
5. http://designblog.rietveldacademie.nl/wp-content/uploads/2009/06/shv_thinkbook_redu.pdf (2014.01.13.)
6. <http://www.plusminus.hu/nw-kakukk.html> (2014.01.13.)
7. http://www.nytimes.com/2010/08/09/arts/09iht-DESIGN9.html?_r=1& (2014.01.13.)
8. Jellemző, hogy Irma Boom állandó tervezőpartnerre, számos építészeti pályázat láttatásában alkotótársa Rem Koolhaas holland építésznek és ideológusnak. És ha az *S,M,L,XL* című vasos építészeti sikerkönyv, önmagában is a könyvség értelmezését újragondoló korszakalkotó mű éppen nem Boom, hanem az amerikai Bruce Mau alkotása lett, annak egészen banális okai voltak. <http://www.brucemaudesign.com/4817/97-396/work/smlxl> (2014.01.13.)
9. Címlap és belvív külön tervezése csak a tudatos és minőségi tipográfiai munka és művészeti vezetés mellett valósulhat meg. Erre példa Chip Kidd tervező munkássága, aki egyben a KNOPF kiadó művészeti vezetője is.
10. A San Fransiscóban működő Arion Press különleges, gyakran egyedi szedésű műalkotásai nagy visszhangra találtak nemrég a dizájnközösségben, ahol a *Nearly Perfect Book* címmel megjelent írás körbefutott. <http://observatory.designobserver.com/entry.html?entry=38069> (2014.01.13.)
11. Jean-Claude Carrière – Umberto Eco: *Ne remélje, hogy megszabadul a könyvektől*. Európa Könyvkiadó, Bp., 2010. 26.
12. Roland Barthes: *S/Z*. Blackwell Publishing, Oxford, 1974. 16.
13. Ulises Carrión író megfogalmazása szerint a könyv egy tér-idő sorozat.
14. <http://csimota.hu/konyv/piroska-es-a-farkas-little-red-riding-hood> (2014.01.13.)
15. Ernst Gombrich: *Képi útmutatások*. In: Blaskó Ágnes – Margitházi Beja: *Vizuális kommunikáció*. Szöveggyűjtemény. Typotex Kiadó, Bp., 2010. 199–213.
16. <http://www.herve-tullet.com> (2014.01.13.)
17. Magyarországon a Vivandra Kiadó gondozásában jelennek meg Tuillet könyvei. <http://www.lapx.hu/kiado/vivandra-kiado> (2014.01.13.)
18. <http://www.visual-editions.com> (2014.01.13.)
19. <http://diploma.mome.hu/2013/ma> (2014.01.13.)

AZ ÉKSZER MINT TÁRGYIASULT FOGALOM

Beszélgetés Carla Szabóval. Kérdezett Keszeg Anna

Carla Szabo neve a kortárs román tervezői palettán – fogalom. Írom ezt annak kockázatával, hogy a 'fogalom' szó lesz ennek az interjúnak a legtöbbször elhangzó kifejezése. Az 1989 után új utakat kereső alkalmazott művészetek, formatervezés területén annak a generációnak a tagja, amely nem a korábbi, az állami Képzőművészeti Alap által nyújtott, gyakran paternalista lehetőségeket használta ki, hanem a konkurencia nemzetközi viszonyainak megfelelő stratégiákat keresett – az intézményépítés kockázatával. Carla Szabo abból a perspektívából is egyedülálló, hogy konceptuális ékszert tervez, mely Romániában paradigmaalkító, és nemzetközi szinten is újdonság. 2013 decemberében a New York Times közölt kritikát ékszereiről (Palko Karasz: A Disciplined Contrarian Who Decorates Bodies. New York Times 09. 12. 2013. http://www.nytimes.com/2013/12/09/fashion/a-disciplined-contrarian-who-decorates-bodies.html?_r=0).

■ – Egy látszólag részletkérdésnek tűnő felvetéssel kezdeném, melyet a te esetedben mégis lényegesnek érzek. Milyen jelentősége van az anyagnak abban, amit csinálsz? Mennyire fontos?

– Az anyag mindössze eszköz, mely által kifejezek egy gondolatot. A fogalom illusztrálásának leginkább megfelelő plasztikus kifejezőeszköz számomra. A fogalom függvényében választom ki.

– Nem ékszert készítesz, hanem testdíszet. Miért fontos számodra ez az elkülönítés?

– Az emberi agyakban az ékszer kifejezés túlságosan sok jelentéssel terhelt. Az iskolában azt mondták nekünk, hogy ülőalkalmatosságot tervezünk, nem pedig széket. Ha így veted fel a kérdést, az elme nyitott gondolkodásra képes, el tud vonatkoztatni a címkéktől és az egyediesített kulturális preconcepcióktól.

A humor a szellem
velejárója. A szellem
szintjéről nézve a
dolgokat, minden vicc,
illúzió.

– A Carla Szabo-féle ékszer fogalmi típusú. Tudom, hogy ez most kissé esetlen szójáték, de hogyan jön létre egy ékszer/testdíz fogalma?

– Az ékszer számomra ürügy annak kifejezésére, ami adott pillanatban vagyok. Vagy még inkább személyiségem egy aspektusa egy adott periódusban. A gondolkodásunk fogalmak által működik, s végső soron ezáltal kommunikálunk egymással is. Nem a szépet, az

esztétikusát akarom kifejezni, a szépnek, az esztétikusnak az öncélú kifejezését elutasítom, hanem szépen akarok kifejezni egy adott gondolatot. Finom különbség ez, mely az esztétikai megnyilvánulást tartalommal tölti fel.

– Mi változott meg Romániában azóta, hogy elkezdte tervezni?

– Nyilvánvalóan minden. Semmi sem áll egy helyben, minden változik. Ami meg a szakmámat illeti, sok minden lenne kiemelésre érdemes. E sok minden közül most az interkonnektivitás gondolatát hangsúlyoznám. Az emberek sokkal inkább képessé váltak arra, hogy megértsenek egy művészi nyelvet, egyre nagyobb a tartalom iránti érdeklődés, minthogy pótolni kell azt a hiányt, melyet a kortárs gazdasági és politikai rendszer hoz létre.

– Mi változott szűkebb szakmád területén, mióta elkezdte tervezni?

– Ez a szakma két, többé-kevésbé párhuzamos világban zajlik. Az egyik a szervezeti és fogyasztói rendszer, a másik pedig egy saját, személyes rendszer, melynek saját fogyasztási feltételei és jellemzői vannak. Az elmúlt két évben az első térvesztése látható volt, főként a hozzánk, vállalkozó formatervezőkhöz beérkező megrendelések csökkenése által, másrészt viszont szerényen, de biztosan növekszik a kis szériájú dizájntermékek területe a személyt személyllyel összekötő eladások által – boltokban, vásárokon és showroomokban.

– Erőltessük kissé ugyanezt a vonalat: mi változott a világban, mióta elkezdte tervezni?

– Az én generációmra legalábbis az jellemző, hogy inkább az önmaga megértése, a belső nyugalom megtalálása érdekli, mint a kifelé való tájékozódás, a színes és vonzó attrakciók keresése. Talán mindez azzal magyarázható, hogy egyszerűen csak csökken az életenergia, miközben egyre inkább felhalmozódik egyfajta bölcsesség.

– Az ékszerek formavilága: az urbánus formákról a klasszikusabb, természetesebb formák fele tartunk. Te hogyan látod azt az irányt, mely felé tartasz?

– Az általad leírt kétféle tárgytípus között tíz év van. Az érdeklődési terület megváltozásának tendenciája ez. A „kinttől” a „bent” felé. A fiatalság a különbözőség

megteremtésének periódusa, aztán rájössz, hogy amúgy is más vagy, s nincs szükség arra, hogy bármit is bizonyíts, mindent feltaláltak már korábban, s marad a létezés öröme, mely melegebb és nyugodtabb is.

– Nemzetközi perspektívák. Hogyan értelmeződik a Romániában gyártott tervezői ékszer Románián kívül?

– Talán pontosabb választ tudok adni a formatervezés területére, mint a tervezői ékszer sokkal szűkebb piacára

vonatkozóan. Ezen a nagyobb területen sokan vannak már olyanok, akik a kortárs esztétikában elfogadott nyelvet elsajátították. Mindkét területen azok a jelentős nevek, akik megtalálják annak a módját, hogy sikeresen ötvözzék a tehetséget egy olyan vállalkozás feltételeivel, mely nagyobb közösség fogyasztására tud ráépülni. A sikerhez szükséges tehetség már nemcsak az esztétikai kifejezéssel áll összefüggésben, hanem e kifejezés és egy ilyenfajta vállalkozás költségeinek ergonómiája közötti összhang megtalálásával – annak minden tekintetében.

– *Következzen most egy egészen más típusú kérdés: mit jelent Bukarest abban, amit csinálsz?*

– Bukarest az a hely, ami kialakított és szakmailag visszaigazolt, s ahol életem felét töltöttem. Az életemnek azt a szakaszát, amikor saját magadról az általad végzett munka által tudsz meg dolgokat. Nagyon sokkal tartozom ennek a városnak, hálás vagyok neki, és olyannak szeretem, amilyen. Másként fogalmazva, a lehető legszubtilisabb módon van jelen abban, amit csinálok.

– *Az általad készített ékszerek humorosak: a minket környező társadalmi-kulturális világra tett utalások, fekete humor, ha úgy tetszik. Honnan származik ennek a humornak a retorikája?*

– A humor a szellem velejárója. A szellem szintjéről nézve a dolgokat, minden vicc, illúzió.

– *Gilles Lipovetsky egy frissen megjelent könyvében a világ esztétizálásáról beszél. Olyan állításai vannak, melyek könnyen kapcsolhatók Carla Szabo szakmai krédójához: Better Design for a Better World (Jobb formatervezés egy jobb viláért). Lipovetsky azonban úgy látja, hogy ez az esztétizálás manipulatív, s nem tesz mást, mint növeli a kapitalista szervezeti kultúra fogyasztói érdekeltségét. Hogyan kommentálnád ezt a kijelentést?*

– Mindennek ezen a világon duális jellemzői vannak. Egyesek azzal magyarázzák ezt, hogy az emberi agynak két féltekéje van. Másik alternatíva a lélek általi megismerés, az egységesség égisze alatt történő gondolkodás onnan ered. Az alkotás, a megéltnek, a gondolatnak a materializálódása szükségszerűen kell hogy átszűrődjék e két forrás valamelyikén.

Másrészt manipuláció csakis a dualitásban lehetséges, a reklám pedig azon az elven nyugszik: jobb, mint a többi. Jobb: ez a jó-rossz dualitás jellemzője. Akkor vagy manipulálható, ha jobb akarsz lenni, jobb, mint amilyen valójában vagy: egyedi!

– *Milyen szerepe van a formatervezésnek a kortárs vizuális kultúrában? Vagy kissé konkrétan: milyen hozadéka van más típusú vizuális alkotásoknak az ékszereid előállítási folyamatában?*

– Az én esetemben, de azt hiszem, általánosságban is, az információk hátter hozza létre az egyént. Építészcsaládból származom, formatervezést végeztem, hét évig belsődízajnnal és tárgytervezéssel foglalkoztam, így elkerülhetetlen, hogy az agyam az ihletet ezen információk szűrőjén passzírozza át, illetve – nyilván – a szakmának megfelelő gyakorlatokon. A formatervezés/az építészet az ember által vagy az ember számára létrehozott terekben helyezi el az embert. Ide tartozik minden, ami az emberi lakással, tartózkodással kapcsolatos, az épületek, a bútorok.

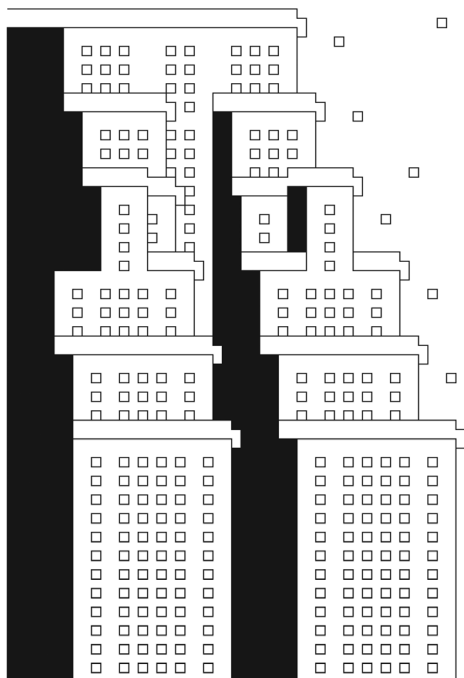

Így a tervező, az építész a jelenben él, városi életmódnak megfelelően a lakhatás vagy a megrendelők előfeltevései szerint fog tervezni. A tárgykultúra nem olyan irányzat, mely valaha is elválasztható lesz attól a társadalmi és gazdasági kontextustól, melyben létrejött. Az egyik hozza létre/hangsúlyozza a másikat. Sejt szerepét tölti be egy többsejtű rendszerben.

– *Az ékszerek és a formák, tárgyak, lakásbelsőik tervezése. Milyen különbségek vannak e médiumok között?*

– A tervezési folyamatban mindkettőt azonos premisszák alapozzák meg. A lépések és a funkcionalitás koordinátái különböznek. Mindössze két olyan médium van, melyben egyéni módon megnyilvánulhatnak.

– *Köszönöm a beszélgetést!*

JÁNK KÁROLY

Ma is

Ma is az utcákat jártam a zajos tömegben.
Újságot olvastam, vettem egy hot dogot,
trolira szálltam.

Ma is eloldoztam néhány szíjat, és titokban
szabadon engedtem őket. Akár elégedett is
lehetnék magammal.

Már a huszadik emelet magasságában lebeg-
nek. Ha épp ott könyökölnél egy ablakban,
szemmagasságban meg is foghatnád egyiket.

Ma is elálldogáltam néhány sarkon, néhány
saroknyira tán el is távolodtam tőled. Ma is
láthatatlan maradtam neked.

Holnap is az utcákat járom majd, és holnap
sem találkozunk. Így, nyilván, azt sem
kérdzheted meg, miért.

Mégis emlékezned kell, ha egy sietve
levetett köpenyre bukkansz. A kímélet nincs
divatban, és te mégiscsak egyike leszel az
utolsó szemtanúknak.

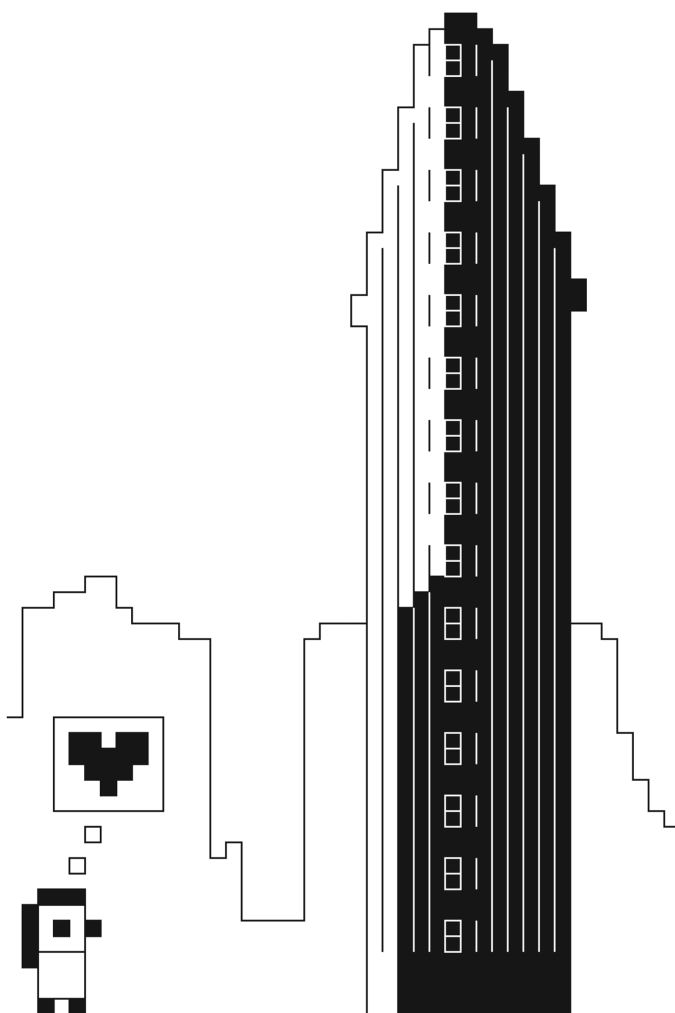
Régi történet

Amikor egyszer régen a hogyan továbbról kérdeztelek,
hosszas hallgatás után azt válaszoltad: majd megmondják
a csillagok. Emlékszel? Hetekig, hónapokig forgattam az-
tán ezt a néhány szót, tűnődtem fölötte, próbálgattam, íz-
lelgettem más nyelveken, forgattam magamban és magam
előtt is persze, amíg egyszer csak pörögni kezdett, pörögni
és felemelkedni, fel a sötét, csillagtalan égig. És azóta ott
van, megközelíthetetlen lett, igaz és távoli, mint egykori
énünk, és fölösleges, ahogy ez a történet is, aminek egyszer,
rég talán a szereplői voltunk.

Hamupipőke

35

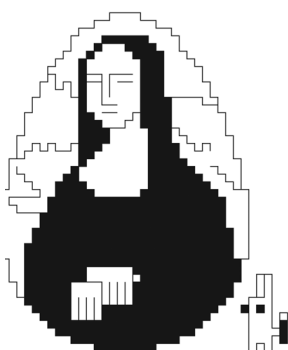
Nem hitted. Nem hittem.
Már hiába fűznéd ki az
ormótlan bakancsot.
Túl hamar sötétedett ránk.
Túl korán van késő.

KAPITÁNY ÁGNES – KAPITÁNY GÁBOR

A POLGÁROSODÁS ÉS INDIVIDUALIZÁCIÓ JELEI AZ EZREDFORDULÓN

a lakásmód és tárgykultúra változásainak tükrében

...a nosztalgikus
„békeidő”,
(a meghatározatlan, de
mindenképpen a
szocialista korszakon
kívüli) polgári múlt
maga jelképe
a „polgárias”
életérzésnek.

Több írásunkban is igyekeztünk bemutatni azokat a változásokat, amelyek az utóbbi évtizedek lakáskultúrájának alakulását jellemezték. E helyütt most azokat a tendenciákat emelnénk ki, amelyeket több-kevesebb egyértelműséggel a *polgárosodás*, illetve az *individualizáció* megnyilvánulásainak lehet tekinteni.¹

Polgári minták szimbólumai

■ Magyarországon a polgárosodás már a 19., majd a 20. században lendületet vett,² s az államszocializmus korszakában is megjelent egy felemás formája (a hatvanas évektől kezdődően); az igazi lökést azonban ennek is a rendszerváltás adta, az individuális vállalkozáson és önérvényesítésen alapuló polgári mentalitás ekkor vált teljesen legitim és (ideológiai síkon is) domináns mintává, így a kilencvenes évek többek között a polgárosodás évtizede – a szimbólumok vonatkozásában is.

Ma mind a 19–20. század fordulójához kapcsolódó, mind a két világháború közötti városi kultúrának nagy a népszerűsége (a stílusirányzatok között tartós a szecesszió és újabban az Art Deco divatja; e stílusorszakok a modern polgári életformához kötődnek, és a korábbi polgári fénykorok stílusai – például az empire, a biedermeier, a koloniál – mellett az egész polgári lét szimbólumai).³

Összefoglalva a polgárosulásra utaló jeleket az ezredforduló körüli évek lakásmódjában, az alábbi elemeket regisztrálhatjuk:

– *Nagyobb terek* – a kicsi terekre szétszabdalt lakásokat ezen évek új ízlése egybenyitja (akár

éppen ugyanazokat a helyiségeket is, amelyeket korábban szétválasztottak); újabb építkezéseknél szinte kötelezővé vált legalább egy nagyobb, a polgári szalonokra emlékeztető – s a vendégfogadásban azokhoz hasonló funkciójú –, tágas tér kialakítása.

– *Nagyobb belmagasság* – a lakótelepeken korábban elterjedt, 2,5–2,6 méteres, nemegyszer kényszerűségből kialakult, de aztán széles körben sztenderddé vált belmagasságokkal szemben újra keresetté váltak a 3 métert meghaladó, a hirdetésekben is hangsúlyozottan keresett „polgári lakásokra” jellemző belmagasságok.

– *Zongora* – a hatvanas évektől – a *cserépkályhákhoz* hasonlóan – eltűntek, kiszorultak a lakásokból a régi zongorák, még olyan esetekben is, amikor nem a lakás szükségessége indokolta ezt (nagy méretű zongorákat fillérekként lehetett vásárolni a hetvenes-nyolcvanas években). A kilencvenes években a zongora újra keresett cikk – és egyben szimbolikus jelzés – lett, hiszen (a zene szeretetén vagy tiszteletén kívül) a polgári életforma mintáját is idézi.

– *A régi, polgári lakásokból származó vagy azok stílusát utánzó bútorok, a polgári lakás hangulatát árasztó képek, tárgyak* (vitrinek, csipkék, perzsaszőnyegek, családi fotóalbumok, megsárgult régi fényképek⁴, szobrok stb.) iránti kereslet is nagymértékben megnövekedett, mint ahogy ugrásszerűen megnőtt az ilyen tárgyak kereskedelmével foglalkozó üzletek száma s ezek kínálata is.

– *A régi bútorok* iránti kereslet (lásd polgárosodás) óriási mértékben növekedett a kilencvenes években, az egyik legprosperálóbb üzletággá éppen a régiségkereskedelmet emelve. Ahogyan a hatvanas évek szelleme kidobatta a modernsége törekvő lakókkal a lakások régi bútorait (persze azért akkor is voltak a tradíciókhoz ragaszkodó emberek), mert avítottak, idejétmúltnak érezte őket, úgy nőtt meg a családon belüli és a piaci kereslet is már a nyolcvanas évektől a régi bútorok, használati tárgyak iránt. Előbb csak bekerült egy-egy ilyen régi darab a modern lakásbelsőbe, majd a kilencvenes években – a stílusjegyre való törekvés jegyében –, ahol mód volt erre, legalább a lakás egy szobája, de lehetőség szerint a lakás egésze a tradíciók szellemében alakult át, rokokó, empire, biedermeier, parasztszoba vagy valamely más történelmi stílusnak megfelelő jelleget öltött.⁵

– *Antikizálás* – ennek a tradíció felé fordulásnak a megnyilvánulása, s a hagyomány érték voltát jelzi a mű régiesítése, az antikizálás is: a tárgyak, bútorok, csempék, edények „öregítése” különböző mesterséges eljárásokkal is (például „szúrágta bútor” előállítás; új, de réGINEK ható cserép a háztetőn, mázrepszéttéssel „pókháló-sított” edények, járócsempék), amiről a fényképek kapcsán már volt szó. Az ezredforduló után terjedt el a *koptatott festés* – falakon és bútorokon is: a felületek mesterséges öregítése. (Ez egyúttal a virtuális térképzés eszköze is, azt a hatást keltvén, mintha többféle felület lenne egymás mögött.)

– *A kandalló, a cserépkályha reneszánsza* – a modernizálási hullám egyik kifejeződése volt annak idején a lakások átállítása a központi fűtésre, s ezzel együtt gyakran kikerültek a lakásokból a cserépkályhák és más szép, régi kályhák is. (A legóvatosabbak megtartották, csak használaton kívül helyezték őket.) A kilencvenes évek egyik jelentős változása a cserépkályhák, kandallók újra-használatbavétele is, illetve ahol nem volt ilyen: új kályha építtetése. A természetesség (a szénhidrogénnel szemben a fafűtés), az otthon felértékelődő, szimbolikusan is értett „meleg”, a tradíciók vonzereje és nemegyszer az állami ellátástól való függetlenedés, az önállóság, autonómiaigény: a kályha szerepének eme átértékelésében mindez kifejeződik.⁶

– *A függöny* is a polgári élet szimbóluma lehet. Korábban nagyon sok lakásban a *csipkefüggönyök* töltötték be ezt a szerepet; ma inkább az ezeknél is nagyvonalúbb hatást keltő, „színházi” s egyszerűsített arisztokratikus jellegű reprezentatív (barokkos) kárpitokkal, illetve a finomságot sugalló, áttetsző tülljellegű, meleg színű (in-

kább rokokó hangulatú) függönyökkel igyekeznek fokozni a lakások „polgári” atmoszféráját.

– A „*polgári lakás*” általános minta, elemei (főleg a kispolgári változat jellegzetes, modernizációs szimbólumokkal elegyedő tárgyai) ma már az idősök lakta *falusi házak* nagy részére is jellemzőek. Általában is elmondható, hogy egy-egy lakás *presztízshordozó* tárgyai nagyon gyakran jellegzetesen *polgári* tárgyak.

– Sok olyan kép, díszítmény található a lakásokban, amelyek *nosztalgikusan* utalnak egyfajta „békeidő”-hangulatra. Ezekben az esetekben gyakran nem egy-egy korábbi stíluskorszak „divatjáról” van szó (bár az Art Deco és a szecesszió esetében arról is), hanem a nosztalgikus „békeidő”, (a meghatározatlan, de mindenképpen a szocialista korszakon kívüli) polgári múlt maga jelképe a „polgáris” életérzésnek.

– A polgári jelleg felértékelődése nem csak a jellegzetes tárgykultúrában jelentkezik. A városokban rengeteg jellegzetesen *polgári lakóépület* áll. Ezek a szocializmusban többnyire nagyon leromlottak, és elhanyagolásuk nem volt véletlen, minthogy a korabeli ideologikus megközelítés szempontjából a „meghaladott múltat” jelképezték. A rendszerváltás után a belvárosok dzsentrifikációja a régi polgári bérházépületeket felújította, s azok jelentős része – márvány borította lépcsőházaikkal, kovácsoltvas lépcsőkorklátaikkal, szobraikkal – ma ismét a mintaképnek tekintett polgári életforma szimbólumaként hat. (S persze még inkább áll ez azokra a hajdani polgári villákra, amelyek ismét magántulajdonba kerülve egy-egy jómódú tulajdonos kezében „régifényűben tündökölnének”.)

– Az is lényeges, hogy nem pusztán egyféle polgári minta hat, hanem a par excellence „polgári” jelképek mellett különféle tradíciók, a család, az egyén korábbi beágyazottsága és orientációja szerint *különbéle polgárosodási modellek* jelei vannak jelen (a lakásmódban is), s az ezekre a modellekre irányuló figyelmet felerősíti a modernizációs paradigma válsága s ennek jegyében a *konzervatívizmus* értékeinek előtérbe kerülése is.⁷

– *Paraszti polgárosodás* – a magyar paraszti polgárosodás fénykorából származó lakásmód (ámbitusos, tornácos, „parasztbarokk” ház) fölértékelődése, az ilyen épületek felújítása, korszerűsített belakása az ehhez a modellhez forduló számának növekedését mutatja, mint ahogy a paraszti életből relikviaként átvett használati eszközök, bútorok (például a paraszti tisztaszobákban használt „tonett” székek, nagyméretű faliórák) új divatja is. E modell esetében többnyire nem – és egészében szinte sosem – az eredeti paraszti életforma folytatásáról van szó, hanem egyrészt annak *mint hagyománynak* a felvállalásáról,⁸ másrészt a „*vidéki idill*” iránti nosztalgikus (városi) attitűdről. S a mintát ebben is a 19–20. századi *polgárosuló parasztok* életvilága adja. Ennek a „népi hagyomány”-nak jelei az e mintához forduló lakásmódjában:

– *a paraszti életforma, kultúra tárgyainak gyűjtése;*

– *parasztházak helyreállítása.* Elsősorban értelmiségiek körében már a hetvenes évektől megindult, viszonylag széles körűvé azonban a kilencvenes években vált a régi parasztházak megvásárlása és nem lebontása (!), nem átalakítása (!), hanem a szükséges komfortosítás mellett *minél autentikusabb helyreállítása*, sőt eredeti (a hagyományos paraszti életformához tartozó) elemekkel való kiegészítése (ámbitus, nyári konyha, füstölő, gémeskút, pajta stb.). A komfortosítás ugyanakkor nem mellékes körülmény: ezekben a házakban nem az eredeti paraszti életformát élük, hanem például értelmiségi életet a paraszti hagyomány váltalt, ideologikusan is átélte szellemében.

– Ehhez a lakásmóddhoz *az átesztétizált népi életforma*, a hagyományos falu életformájának átesztétizált reprodukálása is hozzátartozik, pl. jeles napokon a visszatérés az elfelejtett és újra megtanult ünnepelési szokásokhoz (betlehemezés,

húsvéti barkaágállítás, kalácsszentelés szokása, karácsonyfára mézeskalács-készítés stb.). De a szokások felelevenítése a mindennapi életvitelben is nagy szerepet játszik: sajt, tejföl, túró, füstölt kolbász házilagos készítése hagyományos eszközökkel, a disznóölés tradíciójának felelevenítése, az otthoni kenyérsütés, a gyümölcszsírítás, lekvárfőzés szinte elfeledett szokásainak új életre keltése, népi ételreceptek újrafelfedezése, az ezekhez szükséges alapanyagok (köles, hajdina, lenmag, rozs) újraalkalmazása stb. Minderre érvényes, hogy azt, ami a hajdani paraszti életformában természetes, szerves elem volt, azt az ezen életformát reprodukáló is nagyjából természetesként, de egy a népi értékekkel azonosuló *ideológián* átszűrve, követett eszményként éli meg.

– *Vidékre (faluba, erdőbe, tanyára) település* – ez összefügg a természet- és egészségkultusszal is. Itt csak annyit erről, hogy a népi kultúra követését felvállaló modern városi ember (többnyire értelmiségi) útja ezzel válik teljessé, a reprodukciót így tudja viszonylag hitelesen, viszonylag teljes körűen végrehajtani (ha a *teljes* hitelesség persze sohasem érhető is el, hiszen változott viszonyokról és más élethelyzetű emberekéről van szó). Ebben az esetben a hagyomány felértékelődése találkozik a másik nagy kortendenciával, a természet felé fordulással és az egyén megnövekedett önállóságigényével is, amelyet az önálló életvilág, a gazdasági önállóságot is biztosító „birtok” segítségével (a hagyományokhoz és a természethez visszafordulva) próbálnak kielégíteni. Ebben az autentikushoz leginkább hasonlító életforma-változatban mind többen tartanak haszonállatot (lovat, juhot, kecskét, baromfit); felértékelődik a vályog, újra népszerűek lesznek a falusi kert virágai; mind több városi ember adja fejét gomba- vagy gyógynövénygyűjtésre; újra természetnek őshonos gyümölcsfajtaikat. Sokak szemében nagy megbecsültséget ad az erdők és vizek ismerete.

– *Nemesi polgárosodás* – a polgárrá válás másik útja egy polgárság előtti társadalomban a nemesség polgárosodása, amelynek legtipikusabb útjait (és életformamintáit is) a 19. század örökítette át. Ez a modell a lakásmódban kúriaszzerű épületekhez kapcsolódik, gyakran zárt, üveges verandával; a szobában almárium, (törökös) faliszőnyeg, posztóborítású íróasztal; a falakon az ősök, felmenők portréi, kardok, fegyverek, esetleg trófeák; a sarkokban 19. század eleji henger vagy hasáb formájú cserépkályhák stb. lényegében a 19. századi (polgárosuló) középnemesség világát idézve. Az ezredforduló után a prepolgári mintákhoz fordul konzervatív mintakeresők körében mindinkább ez a modell vált népszerűvé. A városról faluba települők is a legtöbb esetben – minthogy a paraszti polgárosodás háttéréül szolgáló faluközösségek már nincsenek meg, s ahol vannak, abba az újonnan jöttek többnyire nem tudnak beilleszkedni⁹ – inkább a falvakból eltűnt, megsemmisített nemesség közéleti, kulturális és közvetítő (mértékadó, szervező, példaállító és érdekképviselő) szerepét igyekeznek betölteni. (A magyar közegben erre a folyamatra illenek igazán a „dzsentifikáció” kifejezés.)¹⁰

Egy szűkebb gazdag réteg számára hasonló mintát képviselnek (s olykor felvásárlás és felújítás révén közvetlenül lakóteret is adnak) az *arisztokrácia kastélyai*. Státusszimbólumot is, életformamintát is jelentenek ezek a kastélyok; akik megtehetik, szívesen vásárolnak és újítanak fel ilyen épületeket (az utazási célpontok között is kedveltek a kastélytúrák). Népszerűek és „kicsiben” gyakran utánzóttak a kastélykertek (francia- és angolkertek egyaránt). Ez a modell hat a lugasok, filagóriák kialakításában is. A nemesi életforma hatásait mutatja a nagy társasági események szervezése, az ehhez kapcsolódó tárgyi kellékek (sokszemélyes étkészletek, nagy étkezőasztal, tálalószekrény) iránti kereslet, a nagy közös étkezések „formájának megadása”. Ehhez is kapcsolódik a borkultúra fellendülése, a saját névvel palackozott borok divatja. A nemesi hagyományból sugárzik szét a családfakutatás, az ősök képeinek kifüggesztése, a lakások vadásztrófeákkal, fegyverekkel, páncélokkal díszítése.

Ide kapcsolható a ló és a lovaskultúra újra előtérbe kerülése is (a természetben való lovaglás, az „úrlovas” attitűdje, amelyben a ló elsődlegesen nem munkavégzéssel áll kapcsolatban).

A további modellek már eleve polgári jellegű csoportok mintáihoz kapcsolódnak.

– *Értelmiségi polgárosodás* – az erre a modellre jellemző lakásokban fontos elem a könyvek tradíciója (különösen a régi kiadású könyveké), gyakoriak a metszetek, a művészi-képi funkcióban alkalmazott fotók, eredeti műtárgyak és reprodukciók; a kultúrtörténet jelentős korszakaira, stílusaira, személyeire utaló tárgyak, képek. Ez a modell viszonylag nagy hátszelet kapott az államszocializmus éveiben, a rendszerváltással viszont húzóhatása csökkent; az erre a modellre jellemző könyvkultusz jelentős mértékben visszaszorult (sok lakásból szinte el is tűntek a könyvek). Ennek a digitális kultúrára való átállás mellett feltehetőleg oka az is, hogy az értelmiség egésze némileg leértékelődött a társadalom egyéb (politika, gazdasági stb.) hatalmi tényezőihez képest. Egy másik sajátosság a különböző kultúrákból, különböző vallási kultuszokból, a történelem különböző korszakaiból származó tárgyak együttes megjelenése ezekben a lakásokban, ami a lakók szellemi-kulturális nyitottságát (és érdeklődési irányait) jelzi; s az, hogy e tárgyak ebben a lakástípusban nem eklektikus benyomást keltenek, hanem inkább a valamilyen szempontból való összerendezés érezhető, arra is utal, ahogy az értelmiségi attitűdben a világ szellemi birtokbavétele lesz az egyik legfontosabb motiváció.

– *„Iparos” polgárosodás* – az iparos polgár lakását (illetve az ehhez a modellhez igazodó mai lakásokat) többnyire puritán, célszerű jelleg uralja, jellemzője a garnitúrák (bútor-, edény-, függöny-, takaró- stb. garnitúrák) és a szekrények (sublót, szuszék), tehát a különböző tárolóbútorok kedvelése (= a rend, a rendszerezettség ebben a modellben státuszjelző), valamint a műhely és a lakrész kettéválasztása (akkor is, ha egy épületen belül található).

– *Kereskedő polgárosodás* – a tárgyak halmozása különösen ebben a polgárosodási modellben tipikus, fontos, hogy mindenképp sok legyen (ez néha a szobákat raktárszerűvé teszi); ugyanakkor talán ebben a modellben a legjellemzőbb az arisztokrata minták lehetőségek szerinti másolása is; fontos a csillogás, a tükrök, az aranyozás és egyéb, gazdagságot sugalló anyagok kedvelése; hangsúlyozott itt a puhaság: vastag függönyök, sok párna alkalmazása; s végül (hiszen az egész európai kereskedelem is a távoli Kelettel folytatott árukapcsolatokon alapszik) feltűnő jellemzője ennek a kereskedő polgárosodásnak az orientalizmus iránti vonzalom is.¹¹

Míg a polgári minták követése a városi csoportok számára a szocializmus előtti polgári és polgárosulási előzmények rekonstrukcióját, e korábbi mintákhoz való visszanyúlást jelenti, addig a falusi, paraszti gyökerű lakosság számára a polgárosulás jelen idejű és főként *urbanizációs mintakövetésben*, a jelenlegi városi minták követésében nyilvánul meg. Ilyen például az utóbbi évtizedekben:

– *A falvakban az emeletes építkezés általánossá válása* – átmeneti formát képviseltek ebben korábban a néhány lépcsővel megemelt bejárható és a városok kubus formájú épületeihez igazodó „kockaházak”. Az emeletesség egyúttal a privátszférához tartozó helyiségek (háló-, fürdő- és gyerekszoba) elkülönítését (emeletre helyezését) is jelenti (e szobák a falusi polgárosodás első nagy hullámában, a hatvanas években jelentek meg tömegesen a falusi házakban).

– *A „városi jellegű” szokások dominánsá válása* (diszkó, a tévében bemutatott vetélkedők mintájára rendezett helyi vetélkedők, helyi fesztiválok hagyományának kialakítása stb.).

– *A kertek változása* — a hagyományos falusi kerttel szemben (amely viszont – mint láttuk – éppen városi házak, illetve üdülőövezetbe, természeti környezetbe kitelepülő városiak házai körül lett kedvelt mintává), a kilencvenes években a falvakban is jellemzővé vált (a kertművelésben is) a városias példák erőteljes terjedése. A haszonkert aránya csökkent, a gyepel borított, dísznövényekkel beültetett kerttípus viszont mind gyakoribbnak mondható az egyébként gazdálkodó életmódot folytató családok fiatalabb nemzedékeinek háza táján is. Ehhez kapcsolható a következő jelenség is:

– *A virág-növénykultúra változása* — a hagyományos „falusi” kerti virágok helyett hangsúlyozottan „urbánus” – korábban ritkának számító – növények terjednek (kaktusz, leander, hibiszkusz, hortenzia, majomkenyérfa, angyaltrombita, trombitafolyondár, futórózsa, különböző futtatható virágos növények), amelyek mára az egymás közti átvétel következtében szélesebb körben is népszerűekké váltak.

– *Fajkutyák divatja a korcsok helyett* — faluhelyen hagyományosan ritkaságnak számított a fajkutyá, a kutyák szabad, természetes mozgása következtében a fajtisztaság tenyésztés nehezen is lett volna megvalósítható. A kilencvenes években a falvak urbanizálódásának egyik érdekes jelzője a fajkutyák, még hozzá a városi divatot szimbolizáló fajkutyák (dalmata, boxer, bobtail, husky, golden retriever stb.) megjelenése, nem elsősorban házőrző szerepkörben, hanem státuszjelzőként (megvásárlásuk, tartásuk is jóval költségesebb). A szemléleti átalakulás az állatok táplálásában is kimutatható; az odavetett konyhamaradék helyett itt is mind elfogadottabbá lesznek a boltban vásárolt kutyaeledel.

– A falusi élet *tárgyvilágának* urbanizálódása az elmúlt évtizedekben fokozatosan haladt előre (ez megfigyelhető volt a bútorok jellegének átalakulásában, a különböző háztartási gépek megjelenésében, az automobilizációban, a szórakoztató elektronika térhódításában és persze a házi szokások átalakulásában is). A kilencvenes évekre jellemző fejleménynek tarthatjuk viszont azt, hogy (falun is) áttörés történt a *telefon* használatában (a készülékek számának növekedésében éppúgy, mint a telefonálás szokásának terjedésében), az ezredforduló után pedig a *mobil* használata lett általános.

– *Urbanizációs s egyben polgárosodási* szimbólumnak tekinthetjük azt is, hogy például a házi szörp helyett *boltban vett* üdítők, a házi sütésű sütemények helyett az eszpresszók édességei váltak a vendéglátás kellékeivé. Hasonlóképpen az olasz, francia stb. konyha bizonyos elemei is kezdenek megjelenni a falusi vendéglátás, „reprezentáció” szokásai között is.

A lakás mint az individualizálódás tendenciájának tükré

■ A polgárosodás fogalmától elválaszthatatlan a polgári társadalmakra jellemző *individuunközpontú* értékrendszer terjedése. Ezt – mint ezt másutt részletesebben kifejtettük – elsősorban három helyiség (a *fürdőszoba*, a *gyerekszoba* és a lakás más helyiségeitől különválasztott *hálószoba*) megjelenése kíséri. Jelenleg a polgári értékrendszer fokozódó terjedésének megfelelően ezen helyiségek szaporodása jellemző, hogy lehetőség legyen az említett (intim) helyiségek *egyszemélyes* használatára.

De az individualizálódásra utal sok minden más is. Például:

– *A világítás változása* – a korábban általános centrális világítással szemben az egyes tereken belül többféle világítástípus is megjelenik, hogy minél tökéletesebben igazodjon az egyén igényeihez: például a konyhában a centrális világítás mellett külön lámpa szolgál az asztalhoz, a mosogatórészhez; a falba, konyhabútorba épített világítótesteket találunk, lehetőség nyílik a hangulatvilágításra, és így tovább. (Hasonlóképpen a fürdőszobában is megjelenik három-négyféle megvilágítási lehetőség,

nem is beszélve a lakószobákról). A világítás módja is pluralizálódik, mindinkább alkalmas az egyéni igényekhez való igazodásra. Terjednek a led lámpák, az energiatakarékos izzók, a változtatható színű, távirányítóval irányítható lámpák, amelyekkel szabadon választható az egyén hangulatától függő színvilág. A technika fejlődése mind alkalmasabbá teszi az elektromos világítóeszközöket a legsajátosabb világítási elképzelések megvalósítására. De az individualizálódás a világítás *érzelmi-hangulati töltésének* fokozódását is magával hozza: ennek jegyében nő meg a gyertyák, mécsesek népszerűsége (tartóik is mind keresettebb ajándékok). A hangulatképzés mellett ezek alkalmasak a *spirituális* jelleg fokozására is; mindenképpen fontos és alkalmas eszközei a mindennapok „átünnepiesítésének”; az „élő tűz” lakásban való jelenlétének érzelmi szerepét már a kandallók kapcsán említettük. Az egy időben különösen keresett sólámpák a hangulatképzés mellett jól illeszkednek az egészségkultuszba is.

– *Több televízió*¹² – a lakás különböző helyiségeiben elhelyezett televíziók lehetővé teszik, hogy a család különböző tagjai egyéni ízlésüknek, érdeklődésüknek, sőt pillanatnyi hangulatuknak megfelelően válasszanak a kínálatból (a fő televízió mellett – ez többnyire a nappaliban található – külön készülék kerül az ágy közelébe, a konyhába, sőt előfordul, hogy a fürdőszobába, konditerembe is).

– *A több számítógép*, a wifi a család több tagja számára is egyidejű, egymástól független internethasználatot tesz lehetővé; ugyanez vonatkozik a zenehallgatásra, a fényképezésre, a kommunikációs aktivitásra az egyre szaporodó, a család egyes tagjainak külön a rendelkezésére álló MP3, MP4, e-book olvasó, mobiltelefon és egyéb készülékek segítségével.

– *A test kényeztetése* – a világítás vagy a televíziók elhelyezése is az egyén minél tökéletesebb kényelmét szolgálja, de ehhez igazodik a lakás mind több eleme: lásd a fürdőszoba-kultúra átalakulásáról mondottakat, az étkezési kultúra közeledését az élvezetre orientált formák felé, a lakás kibéleltségét, a puha ülésre, fekvésre szolgáló bútorok szaporodását, a napozóágyak, nyugágyak terjedését olyan szubkultúrákban is, ahol ez korábban szokatlan, sőt – mint szibarita elpuhultság – kifejezetten elutasított jelenség volt. Ebben a körben említhető a *szépítkezés* megnövekedett szerepe is. A női budoár a polgári lakáskultúrának régóta része, ilyen szépítkező sarok ma – a szépségkultusz és a testre fordított fokozott figyelem korszakában – a lakások nagyon széles körében jelen van, s nemcsak a fürdőszobában, hanem a lakószobákban is igen nagy hangsúllyal, igen sok tárggyal képviseltetik magukat a szépítkezés, testápolás eszközei. (S tudjuk, hogy a szépségápolás, az erre fordított jelentős idő és energia ma már nem kizárólag a nők életében meghatározó.)

– *A szépségkultusz megnyilvánulásának* is tekinthetők az *ékszerek*, s persze presztízs-növelő szerepük is van. Míg korábban inkább az volt jellemző, hogy az ékszereket dobozokba, fiókokba rejtették, s csak felöltésükkor vették elő, most szembe-tűnő, hogy hány lakásban található látható helyen, polcokon, bútorokon, tulajdonképpen lakásdísz funkcióban is ékszerek, bizsuk (elsősorban nyakláncok, karkötők). Ezzel részt vesznek a látványlakás jelleg kialakításában is.

– *Ételkészítés* – a hagyományos felfogásban az étel elkészítve, azaz *készen* kerül az asztalra, annak utólagos ízesítése – még utólagos sózása is – a háziasszony „szégyene”. Az individualizálódással természetessé válik annak elfogadása, hogy minden individuum ízlése más, egyedi, s ez kifejeződik az ételekhez való viszonyban is. Az asztalra tett különféle fűszerek, salátadressingek, olajfélék, az egyénenként összeállítható sült szendvicsek, az egyéni ízlés szerint mártogatható fondue vagy raclette ételek is a kilencvenes években váltak jellemzővé az étkezési kultúrában.

– *Fényképezkedési szokások változása* – a tradicionális, beállított, egy-egy családi-életkori szerep ideálképzetéhez igazított, „alkalomhoz illő”, ünnepies fényképek-

kel szemben a fényképhasználattal (is) az individualitást kifejező, a pillanatot megragadó, a hangulatot érzékeltető fényképek kerülnek előtérbe. A lakást lakói nagyon gyakran elsősorban éppen az ilyen, a személyre jellemzőnek érzett fotókkal próbálják individualizálni.

– A *távírányítás terjedése* – az egyén kényelmének biztosítója, de egyben hatalmi jelzés is az (a mindennapi élet használati tárgyaival kapcsolatban a kilencvenes években szintén tipikusnak nevezhető) tendencia, amelynek lényege, különböző megnyilvánulásainak közös sugallata, hogy *az ember távolból is irányítani képes a dolgokat* (amelyek egyébként az ő kényelmét szolgálják); „hatalommal”, rendelkezéssel bír felettük. Ezt sugallják

- a *távírányítással nyitható kapuk, garázsajtók*;
- az *autók riasztója* – *távkapcsolóval működtetve* (ez nagyon széles körben használt státuszjelző a kilencvenes években);
- a *tertek süllyesztett locsolóberendezéseinek, rejtett világításának bekapcsolása*;
- a lakás *fűtésrendszerének szabályozása távírányítóval* vagy akár mobiltelefon segítségével;
- a *tévé, videó, DVD-lejátszó távkapcsolója*;
- a *mobiltelefonnal biztosított „mindenütt jelenlét”*;
- az *internetkapcsolatok* – emberek, szolgáltatások, információk elérése azok fizikai jelenléte nélkül;
- *árurendelés* – csomagküldő szolgálatok stb.;
- „*távírányítással*” *végrehajtott bankműveletek*.

A lakás individualizálódása az ezredforduló után folytatódik: ekkor válnak igazán elterjedté a *szinglilakások* is. Maga a szingli életforma is ekkor lesz gyakorivá (elsősorban) a huszonéves korosztályban.¹³ Ehhez már igazodik a boltok tárgykínálata is. A szinglilakásokban általában érződik, hogy egyetlen személy használatára szolgálnak; gyakran egyterűek (olykor még a háló és fürdőhelyiség is egybe van nyitva, hiszen nincs, akivel szemben az intim elzárkózásra szükség lenne); a tárgyak kézre állóak, az egyén igényeihez igazítottak, ugyanakkor gyakran a huszon-, harmincéves korosztály közös ízlésmintáit tükrözik. A szingli életforma (a szülőktől való különválással) egyre korábbi életkorban elkezdődik (persze azok számára, akiknek anyagi háttere ezt lehetővé teszi), s egyre hosszabb ideig fennmarad: ebben egyszerre van benne az individuális függetlenség fokozódott igénye (még akkor is, ha ennek anyagi feltételei gyakran csak szülői támogatással biztosíthatók¹⁴) és a fiatal korosztálytól mind gyakrabban megkövetelt munka- és munkahelycentrizmus: a szinglik jelentős része idejét szakmájának, karrierépítésének szenteli. (Az igazság kedvéért itt hozzá kell tenni, hogy ez persze sokszor inkább egzisztenciális kényszer, mint egyéni választás kérdése.¹⁵)

Ugyanakkor általános tendenciaként említhető – s összefügg az individualizálódással – a lakások összképének nagyfokú *infantilizálódása* is. A korai függetlenedés másik oldala a gyerekkor végtelenítésére irányuló törekvés, a „gyerekkor” kitolódása a húszas évekre s még tovább is. Ennek is megvannak a jelei a lakások vizuális szimbolikájában. Felnőttek lakásaiban is egyre többször találkozni *játékokkal*, a *plüssátlatok*, egyéb *mókás figurák* pedig szinte mindent elborítanak (ágyakat, foteleket, könyvespolcokat), s szinte a lakás minden pontján fellelhetők. A látványlakás mellett igen jelentős hangsúlyt kap, hogy a lakást a (gyermeki) *vidámság* uralja; ezek a tárgyak egyúttal az egyén kedves emlékeit is képviselik, s ezáltal (a fényképek mellett) a lakás „személyességének” is legfőbb biztosítói.

Természetesen a polgárosodás, az individualizáció mellett a lakásmód és a tárgykultúra átalakulását számos más sajátosság is jellemzi. Más kultúrák hatásai, koráb-

bi korok mintái, a látványok felértékelődése, a „zöld” környezet fontosságának növekedése, a technikai eszközök szaporodása és az általuk indukált életforma-változások, a modernitáshoz való viszony módosulása, a gazdasági kényszerek nyomása, a női szerepek átalakulása és sok egyéb. Ezekről részletesebben írunk az *Építészfórum* gondozásában megjelenés alatt álló *Lakásmódváltozások az ezredfordulón* című könyvünkben.

■ JEGYZETEK

1. A tanulmány alapjául a szerzőknek az MTA TK SZI keretében végeztet, illetve a MOME-n folytatott kutatásai szolgálnak. Az alábbiakban bemutatott fejleményeket feltáró kutatás részben terepmunkán, részben lakáskultúrával foglalkozó online és offline lapok feldolgozásán alapul; ezenkívül támaszkodik a MOME-n tartott kurzusaink keretében végeztet lakáselemzések anyagára, az ott létrehozott fotódokumentáció másodelemzésére és szakirodalom-feldolgozásra. A mintába került lakások nem reprezentálják az ország teljes lakáskultúráját. Elsősorban a jómódú középosztály, illetve értelmiségiek lakásai szerepelnek, a háború előtti középosztályi lakások helyén, azok felosztásával létrehozott, fiatalok, egyedülállókk lakhelyeül szolgáló garzonok; szerepel a mintában néhány idősek lakta (hagyományos) falusi ház és egy-két olyan városi lakás is, amelyre már a szűkösség viszonyai jellemzőek. (A lakással való elégedettség egyébként – mint ezt a mintába került lakások lakóitól gyűjtött vélemények, a lakásokat bemutató kommentárok is jelezték – korántsem mindig a lakás adta lehetőségek függvénye.) Bár a minta nem reprezentatív, számos általános tendencia jól megfigyelhető; s mint *Beszélő házak* című könyvünkben írtuk, a középosztályi lakás azért is különösen jó terepe az elemzésnek, mert számos más társadalmi csoport számára mintául szolgál, az ezekben a lakásokban megjelenő tendenciák általában elterjednek, mintaadóként szerepelnek alsóbb társadalmi helyzetű csoportok számára is, s ezekben figyelhető meg az is, hogy a társadalom legfelsőbb csoportjainak lakásmódjából mi az, ami megindul az általánossá válás útján, s ezáltal korjellelmzőnek tekinthető.
2. Lásd erről többek között Hanák Péter, Losonczi Ágnes, Gyáni Gábor, Hankiss Elemér, S. Nagy Katalin, Szűcs Jenő írásait.
3. A köztisztviselők szférájában ugyancsak reneszánsza van a polgári nyilvánosság és életvitel olyan adekvát intézményeinek, mint a kávéházak, cukrászdák, a színházak és mozik vagy a gyógyfürdők. (Ez utóbbiak kedvelt utazási célpontokká is válnak, akárcsak olyan erősen polgári légkörű városok, mint London, Amszterdam; vagy a polgári szórakozás olyan reprezentatív alkalmai, mint a bécsi újévi koncertek, a veronai operaelőadások vagy a bayreuthi fesztivál.) Tömegével bukkannak fel a magyar városok régi polgári életét bemutató képeslapok, albumok, az interneten terjesztett slideshow-k.
4. Ezek szimbolikus helyi értékét tanúsítja, hogy (főleg a kilencvenes években) sok esetben készültek frissen is (!) az adott családról archaizáló, szándékosan sárgított-barnított, régi fényképformákat idéző felvételek.
5. A régi tárgyakat érdekesnek találó, felfedező figyelem a legkülönfélébb korszakok felé fordulhat, s persze történelmileg egyre közelebbi korszakok felé is, hiszen előbb-utóbb minden történelemmé válik. A tárgyi múlt ilyen újrafelfedezése a kilencvenes években elérte a hatvanas évek – éppen egy nemzedékkel korábbi – világát is.
6. Persze a státuskiefejezési törekvés ennek a tendenciának is fontos összetevője: a nyílt tűz természetes látványa mellett a kandalló vonzerejét növelik a hozzá fűződő arisztokratikus (és az angolszász világra utaló) asszociációk is. (Ezért alkalmazzák sokan a magyar hagyományoknak jobban megfelelő cserépkályha helyett s gyakran olyan elhelyezéssel, hogy abban nem a tűz látványa és nem is a melegítő funkció a döntő, hanem maga a tény, hogy a lakásban van *kandalló* is.) A magas életszínvonalú északi országok presztízse, a téglá rusztikus hatása (lásd a későbbiekben a „népi hagyomány” mintaadó szerepéről írottakat) és a gazdaságosság, fenntarthatóság értékeinek előtérbe kerülése egyszerre támogathatja a „*tömegkályha*” felé forduló érdeklődését. (Talán az sem utolsó szempont a fűtőmód egyesekre gyakorolt vonzerejében, hogy igazából – súlya miatt – csak *saját házakban* alakítható ki, panellakásokban semmiképpen.)
7. Mint minden tendencia, ez is többértékű. Ahogy státusszimbólummá válnak, mondjuk, a stukkódíszítések, a kandallók, a színes üvegablakok vagy éppen a nádtető, abban persze gyakran jelen van a sznobizmus is, ugyanakkor a régi korok épületelemeinek és berendezéseinek utánzásra számos, már kihalt vagy csaknem kihalt mesterség, kézműves tudás felelevenedését is magával hozza, és ez egyértelműen gazdagítja a kor kultúráját.
8. Ahogyan például a korai németalföldi polgárság fordult saját gyökerei, a paraszti életforma felé.
9. Már csak azért sem, mert a hajdani mintákhoz igazodó értékrendjük szembemegy a polgárosultat a falusi hagyományok urbanizáltabbakra cserélésében kereső helyiek törekvéseivel.
10. A paraszti minta követése rendszerint összefügg a fokozottabb nemzeti elkötelezettséggel is, minthogy a parasztság (és életformája) a legtöbb modern társadalomban a külső hatásoktól legkevésbé módosított „nemzeti” jelleg szimbóluma. A fokozottabb nemzeti elkötelezettségű csoportok körében azonban az ezredforduló után a paraszti mintával szemben inkább a másik, hangsúlyosan „nemzetinek” tartott társadalmi csoporthoz, a *nemességhez* kötődő szimbolika használata erősödött fel. Ez összefügg az ebben a korszakban tért nyerő *elitizmus* térhódításával is. Az öltözködésben (atilla, illetve „Bocskai”-viselet, nemesi nő viseletek), családifakultatásban, címerhasználatban stb. is megnyilvánuló tendencia a lakás területén is megjelenik: a parasztházakal szemben a kúriák, úri présházak váltak a kívánatos vidéki lét szintereivé, a lakás tárgyai között szaporodtak a korábbiakban a nemesi polgárosodás tárgyaiként említett elemek (olyanok lakásaiban is, akik a korábbi időszakban hangsúlyozottan a paraszti munka, életforma tárgyaival fejezték ki kötődésüket).
11. Ebben a lakástípusban a különböző kultúrák tárgyai éppen hogy eklektikusan keverednek (akárcsak egy régiségboltban); ebben az attitűdben ugyanis nem annyira a különböző kultúrák szellemi tartalmai (és az ezek közötti összefüggések lehetősége), hanem a mindegyikre egyaránt jellemző áruérték a jellemző.

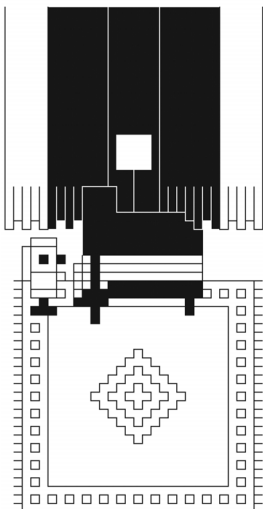
12. A tárgyak (tévék, rádiók, lemezjátszók, magnók, music centerek, számítógépek, telefonok, sőt: autók) megszorozódása az egyes családok birtokában persze több mást is jelent: természetesen státust, anyagiszínvonal-emelkedést, de egyúttal azt is, hogy itt a mennyiségi felhalmozás szakasza jellemző az életminőség változása helyett; kifejeződik benne a fogyasztói kultúra csapdája: újabb s újabb termékek piacra kerülése, ami új vásárlásra készítet, hiszen követni „kell” az újabb szolgáltatásokat; s persze kifejeződése az individualizálódásnak is: igazodás ahhoz, hogy mindenki külön világ, mindenből kell tehát „sajátjának” lennie.
13. A „szinglijelenség” ekkor válik *kutatási témává* is; az pedig, hogy éppen mi lesz a szociológiában kurrens témává, elég megbízható mutatója egy-egy jelenség korszakjellemzővé erősödésének.
14. A szülői „köldökzsinór” megtartása (az önálló család alapítása és az élet teljesen saját alapokra helyezése helyett) egyébként azt teszi lehetővé, hogy a függetlenedési, individualizálódási igényt összeegyeztethessék a „kapunyitási pánikkal”.
15. A szinglijelenségről lásd többek között Utasi Ágnes kutatásait.

■ IRODALOM

- Altman, I. – Werner, C. (eds.): *Home Environments: Human Behaviour and Environment*. Vol. 8. Plenum Press, New York, 1985.
- Andersson, Benedict: *Imagined Communities*. Verso, London – New York – New Delhi, 1992.
- Arias, Ernesto G. (ed.): *The Meaning and Use of Housing*. Avebury, Aldershot, 1993.
- Bácskai Vera (ed.): *History and Society in Central Europe*. No. 1. Hajnal István Kör, Bp., 1991.
- Barthes, Roland: *Mitológiák*. Európa, Bp., 1983.
- Baudrillard, Jean: *A tárgyak rendszere*. Gondolat, Bp., 1987.
- Bauman, Zygmunt: *The Individualized Society*. Polity Press, Cambridge, 2003.
- Beck, Ulrich: *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó, Bp., 2003.
- Bernard, Y. – Bonney, M. – Giuliani, M. V. (1993): *The Interior Use of Home: Behaviour Principles Across and within European Cultures*. In: Arias, Ernesto G. (ed.): *The Meaning and Use of Housing*. 81–101.
- Boehm, Gottfried: *Was ist ein Bild?* Wilhelm Fink Verlag, München, 1994.
- Bourdieu, Pierre: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratemelődése*. Gondolat, Bp., 1978.
- Campbell, Colin: *The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism*. Basil Blackwell, Oxford, 1987.
- Castells, Manuel: *Az információ kora. Gazdaság, társadalom és kultúra*. II. *Az identitás hatalma*. Gondolat Kiadó – Infonia, Bp., 2006.
- Castoriadis, Cornelius: *The Imaginary Institution of Society*. MIT University Press, Cambridge, 1998.
- Cohen, Anthony: *The Symbolic Construction of Community*. Routledge, London – New York, 1985.
- Conran, Terence: *The House Book*. Mitchell Beazley, London, 1976.
- Conran, Terence: *A lakberendezés kézikönyve*. Park Könyvkiadó, Bp., 1995.
- Crozier, Ray: *Pszichológia és design*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2001.
- Csanádi Gábor – Ladányi János: *Budapest térbeni-társadalmi szerkezetének változásai*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1992.
- Csanádi Gábor – Czizmadya Adrienne – Olt Gergely: *Átváltozóban*. ELTE – Eötvös Kiadó, Bp., 2012.
- Debord, Guy: *A spektakulum társadalmá*. Balassi Kiadó – BAE Tartóshullám, Bp., 2006.
- De Certeau, Michel: *The Practice of Everyday Life*. University of California Press, Berkeley, 1984.
- Dolgin, J. L. – Kemnitzer, D. S. – Schneider, D. M.: *Symbolic Anthropology*. Columbia University Press, New York, 1977.
- Douglas, Mary: *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. Routledge & Kegan Paul, London, 1966.
- Douglas, Mary: *Rejtett jelentések*. Osiris Kiadó, Bp., 2003.
- Douglas, Mary – Wildavsky, Aaron: *Risk and Culture: An Essay on the Selection of Technological and Environmental Dangers*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London, 1983.
- Eco, Umberto: *Az új középkor*. Európa Könyvkiadó, Bp., 1992.
- Elias, Norbert: *A civilizáció folyamata*. Gondolat Kiadó, Bp., 1987.
- Elias, Norbert: *The Society of Individuals*. Basil Blackwell, Oxford, 1991.
- Férkai András: *Lakótelepek*. Városháza, Bp., 2005.
- Flusser, Vilém: *The Shape of Things: A Philosophy of Design*. Reaktion Books, London, 1999.
- Garfinkel, Harold: *Conditions of Successful Degradation Ceremonies*. American Journal of Sociology 1956. No. 5.
- Giddens, Anthony: *The Constitution of Society*. Polity Press, Cambridge, 1984.
- Gusfield, Joseph R. – Michalowicz, Jerzy: *Világi szimbolizmus. Tanulmányok a rítusról, szertartásról és a szimbolikus rendről a modern életben*. Szociológiai Figyelő 1989. 2. sz.
- Gyáni Gábor: *Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–1940*. Új Mandátum Könyvkiadó, Bp., 1998.
- Gyáni Gábor: *Az urbanizáció társadalomtörténete*. Korunk – Komp-Press, Kvár, 2012.
- Habermas, Jürgen: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Gondolat Kiadó, Bp., 1971.
- Hanák Péter (szerk.): *Polgári lakáskultúra a századfordulón*. MTA Történettudományi Intézete, Bp., 1992.
- Hankiss Elemér: *Az ember kaland*. Helikon Kiadó, Bp., 1998.
- Hankiss Elemér: *Proletár reneszánsz. Tanulmányok az európai civilizációról és a magyar társadalomról*. Helikon Kiadó, Bp., 1999.
- Hernádi Miklós: *Tárgyak a társadalomban*. Kossuth Kiadó, Bp., 1982.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: *Beszélő házak*. Kossuth Kiadó, Bp., 2000.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: *Értékválasztás*. Új Mandátum Könyvkiadó, Bp., 2003.

- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: *A valóságshow szimbolikus üzenetei. Néhány szempont egy újabb médiajelenség elemzéséhez.* Kultúra és Közösség 2003. 1. sz. 17–30.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: *Intézménymimika 2. Új Mandátum Könyvkiadó, Bp., 2006.*
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: *A gasztronómiai érdeklődés szociokulturális okai, szemiotikai jelei.* Jel-Kép 2011. 1. 55–82.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: *Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón – és utána.* Typotex Kiadó, Bp., 2013.
- Kleinesel János: *Házak, városok, társadalmak.* Gondolat Kiadó, Bp., 1981.
- Kubler, George: *Az idő formája. Megjegyzések a tárgyak történetéről.* Gondolat Kiadó, Bp., 1992.
- Lasch, Christopher: *Az önimádat társadalma.* Európa Könyvkiadó, Bp., 1984.
- Losonczi Ágnes: *Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben.* Gondolat Kiadó, Bp., 1977.
- Losonczi Ágnes: *A tárgyak halála – a szemét élete.* In: Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor (szerk.): *Tárgyak és társadalom. II. Kapcsolatok: A tér, a tárgy és a képi kultúra összefüggései.* Magyar Iparművészeti Egyetem, Bp., 2003.
- Moles, Abraham A.: *A giccs, a boldogság művészete.* Gondolat Kiadó, Bp., 1975.
- Mumford, Lewis: *A város a történelemben.* Gondolat Kiadó, Bp., 1985.
- Mumford, Lewis: *A gép mítosza.* Európa Könyvkiadó, Bp., 1986.
- Rosta Gábor: *A városi tanya. Szemléletváltás a válság idején.* Leviter Kiadó, Pócsmegyer, 2009.
- Sármány-Parsons Ilona: *Villa és családi ház.* In: Hanák Péter (szerk.): *Polgári lakáskultúra a századfordulón.* MTA Történettudományi Intézete, Bp., 1992.
- Schulze, Gerhard: *Élménytársadalom.* Szociológiai Figyelő 2000. 1–2. sz. 135–157.
- S. Nagy Katalin: *A „szent sarok” – tegnap és ma.* Művészet 1977. 3. sz. 10–11.
- S. Nagy Katalin: *Lakberendezési szokások.* Magvető Kiadó, Bp., 1987.
- S. Nagy Katalin (szerk.): *Vizuális kommunikáció. Művészetszociológiai szöveggyűjtemény.* Tankönyvkiadó, Bp., 1990.
- Szelényi Iván: *Városi társadalmi egyenlőtlenségek.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1990.
- Szentpéteri Márton: *Design és kultúra. Befogadó designkultúra.* Építészfórum, Bp., 2010.
- Szombathy Bálint: *Az urbánus környezet szociológiája.* Új Symposium 1978. júl.–aug. 159–160.
- Tarrow, Sidney: *Democracy and Disorder.* Oxford University Press, Oxford – New York, 1989.
- Tilly, Charles: *Anthropology on the Town.* In: L. S. Bourne (ed.) *Internal Structure of the City.* Oxford University Press, New York, 1971.
- Tilly, Charles: *From Mobilization to Revolution.* Random House, New York, 1978.
- Touraine, Alain: *Critique of Modernity.* Blackwell, Oxford, 1995.
- Trunkó Bence: *Kilroy is still here.* Café Babel 1997. 2. sz. 147–159.
- Turner, Victor: *The Forest of Symbols.* Cornell University Press, Ithaca, 1987.
- Turner, Victor: *A rituális folyamat.* Osiris Kiadó, Bp. 2002.
- Vélez-Ibanez, Carlos G.: *A marginalitás mítoszai.* Kultúra és Közösség 1988. 4. 106–112.
- Voigt Vilmos: *A szociális antropológia és a vizuális kommunikáció.* In: S. Nagy Katalin (szerk.): *Vizuális kommunikáció. Művészetszociológiai szöveggyűjtemény.* Tankönyvkiadó, Bp., 1990.
- Weber, Max: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme.* Gondolat Kiadó, Bp., 1982.

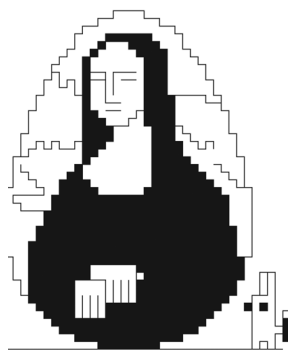

KESZEG ANNA

RENDEZŐI TERÁPIA

**Márka-együttműködés és kreatív konvergencia
a kortárs látvány- és formatervezésben**

■ Egy nagypolgári luxussal berendezett orvosértelmiségi irodában vagyunk minőségi fabútorok, valamint sokféle kulturális referenciával rendelkező műtárgy és könyv között. A tekintélyes íróasztal mögött olasz eleganciával öltözött, kora hatvanas éveiben járó, fényesen kopasz férfi ül – bőrfotelben: sötétkék öltönyben, kék-fehér csíkos ingben, frissen és gondosan nyírt körszakállal. Kézzel ír – értékes tollal, márkás papírra, bal keze mellett felnyitott laptop. Kopognak. A férfi gondosan visszacsavarja a toll kupakját, feláll, kimért léptekkel az ajtóhoz megy, kinyitja, majd beengedi az ajtóban álló napszemüveges, fekete hajú, klasszikus piros rúzsot viselő barna hölgyet. A nagyvilági eleganciával öltözött nő az ajtó melletti fogasra teszi szürkéslila, prémes bundáját, alatta piros szoknya, halványlila selyeming látszik igazgyöngsorral, majd magabiztosan, kétségbevonhatatlan helyismerettel, viszont enyhén méltatlankodó és fáradt arccal a díványhoz megy, leül, leteszi táskáját, lerúgja fekete, bújtatott talpú magassarkúját, amelyben jól láthatóan a Prada felirat olvasható, lefekszik, a leemelt napszemüveggel a kezében gesztikulál, majd az „oh, God!” felkiáltást követően elkezd monológját álmáról, magányosságáról, gazdag apjáról, a hangtalan rockegyüttesről és az arénáról, melyben egyedül áll álmaiban. A kamera átcsúszik a dívány fejénél időközben helyet foglaló kopasz férfira, s ezt követően végig a két szereplő arca/helyzete közötti pláncváltásra épül a kisfilm. A férfi néhány másodpercig arra figyel, amit a nő hirtelen gyorsasággal kezd el mesélni, aztán kicsavarozza tollát, előkészíti jegyzetfüzetét, majd hirtelen valami magára

**...bár kollektív tervezési
mechanizmusok
korszakát éljük,
sohasem mindegy, hogy
éppen kik azok
a kreatívak, akik
létrehoznak egy adott
kulturális objektumot...**

vonja figyelmét, feláll, a fogashoz megy, megsimogatja a lila bundát, felpróbálja, s a tükörben illegetni kezdi magát. A két kameraállás felváltva mutatja a beszélő nőt és a férfit, annak tükörképét. Amikor a nő ahhoz a kérdéshez ér, hogy „oh, Doctor, what does it all mean?“, a férfi már teljesen belefeledkezik a nyilvánvalóan nem rá szabott, mégis tetszetősen álló, valószínűleg jóillatú bunda szemlélésébe, saját új tükörképébe, s a képen megjelenik a felirat: Prada suits everyone.

Helyezzük egymás mellé a következő neveket: Miuccia Prada, Ben Kingsley, Helena Bonham Carter, Alexandre Desplat és Roman Polanski. Ha *connaisseur* vagyok, akkor rögtön azonosítom, hogy ezek a nevek egy 2012. május 22-én nyilvánosságra hozott *A Therapy* című 3 perc 31 másodperces rövidfilmhez tartoznak.¹ Ha egymás mellé helyezem a neveket, illetve a fentebbiekben elmesélt történetet, összeáll a kép: a kopasz férfi Ben Kingsley, a hölgy Helena Bonham Carter, a helyzetképet Roman Polanski rendezte Alexandre Desplat zenéjével, a szereplők öltöztetéséhez Prada-termékeket használtak fel. Körülbelül 2009 óta ilyen jellegű, többé vagy kevésbé váratlan társításokkal naponta találkoznak azok, akiket a divatmarketing kicsit is izgat. S bár egyre tudatosabban élünk a szintén egyre tudatosabban működő szenzációmarketing korszakának, mégsem túlságosan egyszerű megmagyarázni, tudatosítani azt, ami egy ilyen nézőhelyzetben történik velünk. Az igényes filmfogyasztó rendezői filmet keres, rendezői stratégiákat azonosít a filmen, a színészeket szerepek, rendezők szerint raktározza; a márkatudatos vásárló tisztában van az egyes luxusmárkák árnyalatnyi jelentésével, azonban e kétféle kompetenciát ritkán szoktuk összefüggésbe hozni egymással. Ott van aztán az a dilemma is, hogy melyik tudás értelmezi most melyiket. Fontosabb a rendezőről való tudásunk vagy a márkáról szóló? Ki rendelődik alá kinek? S a művészet státuszát későn kivívó divat, illetve filmkészítés milyen egyezséget tud kötni egy olyan médiumban, mely mégis inkább a filmé, mint a divaté? Ezek a kérdések egy olyan problémarendszert hoznak felszínre, mely a társadalomtudományok területén félelmetesen komoly és régi tradíciókkal rendelkezik: a szerzőségét és a szubjektumét. A következőkben ennek a kérdésnek a felvázolására vállalkozom – összefüggései miatt azonban mindössze két aspektus kiemelésére szorítkozom: a névvel való élés, a név gyakorlatokat generáló hatása válik izgalmassá e rövid elemzés első részében, a másodikban pedig az együttműködés és a medialitás kapcsolata. Az első dilemma nem csupán az értelmezőé. Polanskit idézem a Prada honlapjáról: „Amikor arra kértek, hogy forgassak egy filmet a Pradának, arra gondoltam, így majd nem lehetek önmagam, de teljes szabadságot kaptam, s ez lehetővé tette, hogy a helyszínre gyűjtssem a kedvenc embereimet, és jól érezzem magam.”²

Divat. Reklám. Film

■ Vessük most fel azt a kérdést: miért nézzük meg egyáltalán Polanski Prada-kisfilmjét? Nyilvánvaló, hogy erre a kérdésre több válasz érkezhethet – én azonban amellet érvelnék, hogy egy válasznak van igazán jelentősége: annak, amely azt mondja: kíváncsiak vagyunk arra, hogy Polanski (aka *A zongorista*, *Keserű méz*, *Chinatown*, *Rosemary's baby* stb.) mit tud kihozni a Prada márkából (aka *Az ördög Pradát visel* fétisbrandje, gyümölcsmintás kollekció – 2011 tavasz/nyár, a Miu Miu komolyabb testvére stb.). Emögött a válasz mögött nyilván ott lehet a kortárs kultúra celebtársadalomként való meghatározása (bizonyos személyek kitüntetett jelentőséggel rendelkeznek a kortárs valóságtapasztalat megjelenítésében/közvetítésében.)³ Azt hiszem azonban, ennél többről, másról van szó. Arról, hogy az élménytapszalatunkat hivatkozható, azonosítható szerzői névvel rendelkező

trendszerűeknek, kreatívoknak kell hitelesíteniük. A participatív társadalom fogalma egyszerre erősíti meg és gyengíti e kitüntetett jelentőségű személyek presztízsét. Ezekre a tudatosan felépített individualitás-struktúrákra alkalmazzuk az énmárka fogalmát. A divatfilm tehát olyan eljárás, ahol a termék márkaidentitása egy sikeres énmárka értelmezésében kerül bemutatásra a rövidfilm médiumában. Az énmárka fogalmát azonban nem árt visszavezetni a szubjektumértelmezések egy jóval korábbi konstrukciójához, a szerzőhöz. Amennyiben ezt sikerül megtenni, ambiciózus diszciplináris projektet valósíthatunk meg: össze lehet kapcsolni a kereskedelmi, gazdasági, marketinges individualitás-tradíciót, illetve azt, amely a társadalomtudományok területéről érkezik.

A bevezetésben példázott műfajnak az elmúlt évtizedben neve lett: divatvideó, illetve fesztiválok, alkotói gyakorlatok, kereskedelmi eljárások szerveződtek köré. Az általam felvetett kérdés az eddigi műfajdefinícióknak is részét képezi. „Mind a film, mind pedig a divattervezés kollektív vállalkozás, emberek százait vonja be egy nagyjátékfilm vagy egy kollektív létrehozásába, azonban a szerzőség fogalma, mely szerint egy személy felelős a művészi látásmód egészéért, még mindig és teljesen él. A film világában ez a személy a rendező. A divat világában a dizájnér. A kettő közötti párhuzam ellenére a divat általában a másodhegedűs szerepét játszotta, valahányszor e két világ kapcsolatba lépett egymással. A divatfilm megjelenésével 2009 óta újra kellene gondolnunk ezt a viszonyt, hiszen a közvéleményt megosztják azok, akik úgy gondolják, hogy a divatfilm olyan kifejezésforma, melynek köszönhetően a divatházak eljászhajják, hogy szerzők, illetve azok között, akik úgy, hogy a divatfilm nem más, mint »művészetnek« álcázott termék megjelenítés.”⁴ Az idézet nemcsak a szerzőség problémáját veti fel, hanem hozzákapcsolja azt egy másik nagyon lényeges kérdéshez, a művészet – tiszta művészet – alkalmazott művészet – piacra való tervezés összefüggésrendszeréhez.⁵ Nem ártana talán e két kérdést egyszerre tematizálni. A szerzőség fogalmával a 20. század folyamán sok nagyhatású elgondolás foglalkozott. Ezek közül most az egyik legklasszikusabbat emelném ki, a Michel Foucault-ét. Meglátjuk, bár 1970-ben írdták a következő mondatok, aktualitásuk erős. „A szerzői név sem a személy polgári állapotának, sem a műbéli fikciónak nem képezi részét; azon a törésvonalon helyezkedik el, amely a diskurzus új csoportjait és sajátos létezmódjait hozza létre. [...] A szerző-funkció tehát azt a módot jelenti, ahogy bizonyos diskurzusok a társadalmon belül léteznek, cirkulálnak, működnek.” „E funkció [a szerző-funkció – megj. tőlem, K. A.] végeredménye egy – komplex – műveletnek, amelynek során mintegy megkonstruáljuk a szerzőnek nevezett észlényt.”⁶ A szerzőnek nevezett észlény, a kreatív szakembernek nevezett zseniális alkotó, a rendezőnek nevezett látványtapasztalat-felelős mind ugyanahhoz a számon tartási, tájékozódási logikához tartozik, mely a participációs kultúra keretei között az alkotói nevet a ráismerés, azonosítás, eligazodás, számontartás, az ismerőséghez képesti eltérés élményanyagához kapcsolja. Ezt a fajta tájékozódást biztosító jelenséget segít megértetni a szerzőség és az énmárka kettőssége: e kettő egyfelől az alkotói individuum létrehozásának társadalmi, másfelől egyéni, jobban mondva professzionális gyakorlatainak egységére hívja fel a figyelmet.

Márka. Franchise. Együttműködés

■ A fentebb említett példák egy univerzalizálódó tendenciát mutatnak. Gilles Lipovetsky és Jean Serroy 2013-as *L'esthétisation du monde (A világ esztétizálása)* című monográfiájukban a *co-branding* jelenségét elemzik: azokat az együttműködéseket, melyek a technikai, illetve a hétköznapi életvitelhez kapcsolódó tárgyakat stíluskoncepthez rendelik, s dizájnér és gyártó közötti együttműködéseket hoznak

létre. „Poliszenzoriális dizájn, concept store és fun shopping, a lounge bárók színpadszerűsödése és tematikus éttermek: egy ideje a termékek (egészen a WC-papírig elmenően), a jelek és a terek a szisztematikus kozmetikázás, a mindenütt jelen levő divatesztétika logikájának engedelmessé válnak (relooking, fantázia, trendkövető dekoráció). A művészi kapitalizmussal az esztétikai csábítás elve társadalmilag már nem pusztán a művészetre és a luxusra korlátozódik, hanem a divat jele alatt hozza mozgásba a hiperfogyasztói társadalmat.”⁷ A kilencvenes évek végén Elisabeth Sanders pedig egyenesen úgy látta, hogy a többszerzősség alapvető feltétele a participatív kultúra formatervezésének: ezt a korszakot a posztdizájn korszakának nevezi.⁸ Ehhez a meglátáshoz azonban hozzá kell olvasnunk a fentebbiekben mondottakat: bár kollektív tervezési mechanizmusok korszakát éljük, sohasem mindegy, hogy éppen kik azok a kreatívok, akik létrehoznak egy adott kulturális objektumot, dizájn-tárgyat. A stílus alapú innováció válik e kultúra meghatározó gyakorlatává, s e gyakorlatok között ott van a stílári hibridek jelensége (Fiat 500 Gucci, Nissan Micra Lolita Lempicka), illetve a műfajok keveréséé: 2013 novemberében nyílik meg a Grand Palais-ban a Miss Dior parfümnek szentelt kiállítás, ahol 15 művésznőt kértek fel arra, hogy a Dior ház első, a híres New Look kollekcióval együtt 1947-ben piacra dobott parfümének dedikált munkákat hozzanak létre; 2008-ban a Chanel által támogatott Mobile Art kiállítás egy Zaha Hadid által tervezett pavilonban zajlott – a híres, levartt Chanel-táskának szentelt műtárgyakkal. A stílári hibrid és a műfaji keverék ugyanazt a tendenciát tükrözi, a két jelenséget megérteni azonban más-más fogalmak szerint lehet. Eddig a szerzősség fogalma adott támpontot. A második összefüggést bonyolultabb fogalmi rendszer segít megmagyarázni, itt nem egy fogalomra, hanem egy viszonyra, történetmondás és médium viszonyának végiggondolására lesz szükségünk.

A történetmondás a kortárs marketingben és a kultúriparban divatszó – olyannyira az, hogy már a jelenség kritikája sem teljesen friss.⁹ Az 1980-as években Peters és Watermann *In Search of Excellence* című könyvében fogalmazott úgy, hogy mindannak, amit a marketing a *soft* részének tartott, az emocionálisnak, az irracionálisnak, az intuitívnek, az informálisnak a *hard* részévé kell válnia.¹⁰ Ez a *soft* pedig történetekben kódolható. A kommunikációs üzenetnek, mely lehet egy nyilvánosság előtt elhangzó beszéd végkicsengése, egy márka érték-kommunikációja stb., történetben kell kifejeződni. Az egymástól eltérő, egymással konkurens történetek hozzák létre a kapitalista piac, kultúripar és közélet átesztétizált, késő modernista verzióját. A történetek azonban sokféle viszonyra léphetnek a médiumokkal, a történetek hordozóival, illetve a történetek médiumok közötti vándorlása sok esetben implikálja a történet médium általi létrejöttét. A médiumok közötti cirkulálás, az ún. transzmedialitás a kortárs szórakoztatóipar alapvető eljárása. Henry Jenkins amerikai médiatudós és tanítványai írták le e jelenség sokféle megvalósulását, illetve a lokális rajongói gyakorlatokkal való kapcsolatát.¹¹ A transzmedialitás jelenségét Ndalianis 2012-es könyvében a horror kontextusában tematizálta mint a multiszenzoriális szórakoztatóipar működésének specifikus terepét.¹² Ndalianist legkorábbi írásaitól kezdődően azok a folyamatok érdekelték, melyek által a kultúripar termékei helyet kérnek a városi környezetekben, a hétköznapi látványvilágok alakítóivá válnak.¹³ Ezt nevezte ő neobarokk látványkultúrának. Derek Johnson frissen megjelent könyve viszont mindennek a produktív hátterét vizsgálja: hogyan működik a *media franchise* jelensége, milyen jogi és gazdasági vonatkozásai vannak a transzmediális áttevődéseknek.¹⁴ A Jenkins-iskola munkáinak a legkomolyabb tanulsága alighanem az, hogy át kell gondolnunk azokat a fogalomtárakat, melyek e jelenségek értelmezéséhez rendelkezésünkre állnak.

Egy ilyen jellegű újragondolás keretében teszek kísérletet tehát arra, hogy a divatfilm kapcsán a történetmondás és közvetítettség kérdését végiggondoljam. A divatfilm megközelítésének másik aspektusa lehet a jelentések és értékek közvetítettsége. Ebben az esetben tudatosan nem használom a márkaérték és -jelentés szóösszetételt. Hiszen a divatfilmet éppen az teszi különleges műfajjává, hogy az érték és jelentés, melyet közvetít (a Pradához Polanski szerint kapcsolódó jelentés és értékskála), a műfajban jön létre, s nem médiumok közötti jelentésáthelyeződés ez. Hogy ezt az összefüggést megértsük, érdemes elgondolnunk divat és mozgókép viszonyának másik két lehetőségét. (1) Az első lehetőségre a példa legyen szintén a Prada márka – ezúttal azonban Baz Luhrmann *The Great Gatsby* című filmjéhez való viszonyában: ez az a klasszikus eset, amikor a film kosztümjeit egy tervező és egy divatház hozza létre. Ez az eset a transzmedialitásra példa: a filmes világ jelentés- és értékvilága az öltözék médiumában is megmutatásra kerül. (2) A másik lehetőség az ügynökségi megrendelésre készült divattermékkel kapcsolatos reklámfilm, melyben a megrendelőnek elvárásai vannak a promóvideóval kapcsolatban, s bele is szólhat annak alakításába. Ebben az esetben a divatmárka értékei léteznek a promóvideót megelőzően.¹⁵ Ezek a filmek legtöbb esetben egy tervező által irányított divatfotózás anyagát „mozgóképesítik”. A divatvideó sajátossága azonban éppen az, hogy a benne megjelenített értékek nem léteznek a videótól függetlenül: így a keresztezett medialitás (*crossmediality*) eseteként hivatkozhatunk rá, ahol a divatmárka és a rendezői márka összekapcsolódása hoz létre önálló jelentésösszefüggést.

Ezt a legutóbbi állításhoz kell finomítanom Nikola Mijovicnak a divatvideóról szóló tanulmányára hivatkozva:¹⁶ Mijovic a narratív forma és a divatkonceptiók retorikai megjelenítése közötti összefüggést vizsgálva három típust különített el. Az első a non-narratív típus, mely a divat tervezett termék-volta mellett érvel (1). A második a konvencionális narratívára épülő típus, melyben a divattermék státuszszimbólum, a film a státuszszimbólum eléréséhez vezető utakra reflektál (2). A harmadik pedig az organikus narratív típus, melyben a vizuális stílus és a képek rendszere az öltözék köré épül (3). A Polanski rendezte Prada-film a második kategóriába tartozik: a helyszín, a szereplők tárgykultúrája és a történet milyensége a társadalmi tőke és anyagi helyzet kifejezését teszik lehetővé az öltözék által. Az eddigi példákat és adódó lehetőségeket végiggondolva – ha jól sejtem – olasz divatházról általában e második csoportba sorolható divatfilm készül(het). Más lenne a helyzet, amennyiben például a Maison Martin Margielával vagy mondjuk a Kenzóval próbálkoznánk. A három típus elkülönítése tehát amellettszóló érv, hogy a divatvideó a rendezői felfogást megelőző, a divatház képviselte értékek sugalmazta divatkonceptiókkal áll összefüggésben, vagyis ebben a médiumkeresztezéssel létrejövő műfajban a divatház divatértelmezésének mégiscsak van valamiféle prioritása. Ugyanezt a logikát abból az irányból is működtethetjük, hogy vajon adott divatház miért éppen adott rendezőt választ. Az együttműködés ugyanis csak másodsorban követ gazdasági szempontokat – a választás alapja stílári egyezés, a stílári egyezéseknek pedig a szórakoztatóipar és médiadizajn hálózatosságához, a *hubok* (hálózati csomópontok) köré szerveződő értékrendekhez van köze. Nem véletlen, hogy Bourdieu mezőelmélete is egyre gyakrabban kerül elő a médiadizajn és a szórakoztatóipar látványstruktúrái szerveződésének elemzésében.

Ilyen és ehhez hasonló kérdések végiggondolása lesz a média- és látványelemzők feladata a következő időszakban. A különböző típusú kreatív/kreációs kompetenciák egymásra hatása, egymással való összekapcsolódásának lehetősége, a közvetítések logikája hozza létre a formák és keresztezett, hibrid médiumok új tanait – mely

tanok gyakorlata elbizonytalanítóan sokféle formában létezik a körülöttünk levő formatervezett világban.

Polanski pszichés korszék rendezője: emberek közötti társadalmi és pszichés különbségek súrlódásai foglalkoztatják, komoly és finom árnyalatok vannak ezekben a különbségekben, nincsen viszont tragikus komolyanvétel. Amikor Polanski a Pradát kezdi el tematizálni, a befolyást és a luxusminőséget látja benne. Nem látja viszont azt, hogy a márka másfajta adottságainak köszönhetően képes folyamatosan trendmeghatározó lenni. A Prada Polanski számára mindössze státuszszimbólum. A dologtalan osztályé (akinek apjától örökölt vagyona van, melynek előnyeit és hátrányait megbékélt depresszióval szemléli), s azé, mely annak közelében akarja a simmeli utánzás által színre vinni saját élőlőködő sikertörténeteit (a sztárpszichológusoké, sztárstylisztoké stb.). Veblen és Simmel leszivárgáselmélete és utánzáselmélete ez történetként, márkaértékben. Egy százéves elmélet. Ironikusan. S hogy ez zseniális vagy pedig – iróniája ellenére – meghaladott, nem is kell eldöntenünk. Hiszen ez megiscsak egy Prada által finanszírozott Polanski.

■ JEGYZETEK

1. <http://www.prada.com/en/a-therapy/movie> (letöltve 2014. 01. 04.)
2. <http://www.prada.com/en/a-therapy/info> (letöltve 2014. 01. 04.) Fordítás tőlem.
3. Ennek a tendenciának a felerősödése és új árnyalatok irányába való elmozdulása folyamatosan izgatja az elemzőket. A *Guardian* friss elemzése szerint a celeb nem egyszerűen kitüntetett valóságtapasztalattal rendelkezik, hanem arra képes, hogy a jó és működőképés élet receptjét nyújtsa, egyfajta „guru”. Sophie Heawood: *It's not enough to be a celebrity brand. Today you must be a guru.* <http://www.theguardian.com/lifeandstyle/2014/jan/01/celebrity-brand-guru-gisele-bundchen-gwyneth-paltrow> (letöltve 2014. 01. 04.)
4. Queenie Chan: *What is a Fashion Film?* <http://portable.tv/fashion/post/what-is-a-fashion-film/> 2011. 11. 10. (01. 01. 2014.) Fordítás tőlem.
5. Bővebben lásd Sanda Miller: *Fashion as Art; is Fashion Art?* *Fashion Theory* 2007. 1. sz. 25–40.
6. Michel Foucault: *Mi a szerző?* Ford. Erős Ferenc és Kicsák Lóránt. In: *Uó: Nyelv a végtelenhez.* Szerk. Sutyák Tibor, Latin Betűk, Debrecen, 2000, 119–147. Itt: 127, 129.
7. Gilles Lipovetsky – Jean Serroy: *L'esthétisation du monde. Vivre à l'âge du capitalisme artiste.* Gallimard, Paris, 2013. 80. Fordítás tőlem.
8. Elisabeth B. L. Sanders: *Postdesign and Participatory Culture.* In: *Useful and Critical. The Position of Research in Design.* Tuusula, Finland, 1999.
9. Christian Salmon: *Storytelling, la machine à fabriquer des histoires et à formater les esprits.* La Découverte, Paris, 2008.
10. Idézi Christian Salmon: i. m. 86.
11. Lásd például Henry Jenkins: *Convergence Culture Where Old and New Media Collide.* New York University Press, 2006; David Thorburn – Henry Jenkins (szerk.): *Rethinking Media Change. The Aesthetics of Transition.* The MIT Press, Cambridge – Massachusetts – London, 2003.
12. Angela Ndaliansi: *Transmedia and the Sensorium. From Blair Witch to True Blood.* In: *Uó: The Horror Sensorium. Media and the Senses.* McFarlane Pub, 2012, 163–193.
13. Angela Ndaliansi: *Architecture of the Senses: Neo-Baroque Entertainment Spectacles.* In: David Thorburn – Henry Jenkins: i. m. 355–375.
14. Derek Johnson: *Media Franchising. Creative License and Collaboration in the Culture Industries.* New York University Press, 2013.
15. Például egy másik, Pradához kapcsolódó friss példa: <http://www.youtube.com/watch?v=a5eU9Da8jhE> (letöltve 2014. 01. 04.)
16. Nikola Mijovic: *Narrative form and rhetoric of fashion in the promotional fashion film.* *Film, Fashion and Consumption* 2013. Június. 175–186.

MAKSA GYULA

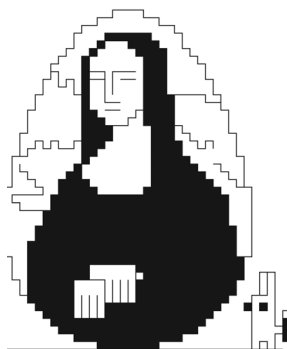
AZ EURÓPAI UNIÓ KÉPREGÉNYEITŐL A KARRIERMANGÁIG

Néhány példa a képregénymédia és a szervezeti kommunikáció találkozására

Szervezeti kommunikáció a megélénkülő képregénykutatás kontextusában

■ A szervezeti kommunikáció és a képregénymédia találkozásának feltérképezése ugyan még egy jórészt el nem végzett feladat a kultúrakutatók számára, azonban az utóbbi pár évben mintha a képregénnyel foglalkozó szakirodalmakban is gyakrabban megjelenének a szervezeti kommunikációs dinamikákba illeszkedő alkotások, mint korábban – mások mellett említhető itt *Éric Dacheu*¹ vagy *Fredrik Strömberg*² válogatása (ezekről az összefoglaló munkákról a későbbiekben még bővebben szólnunk). Másrészt a szervezeti és üzleti kommunikáció elmélete és gyakorlata is felfedezni látszik a képregényt, valamint a képregényalapú hibrid média-közvegyeket, talán nem véletlen, hogy például a *Business Communication Quarterly* vagy az *Organization* folyóiratokban is találkozhatunk immár képregényekkel foglalkozó írásokkal is.³

Kedvez ezeknek a tendenciáknak a nyugati képregénykutatásban tapasztalható közelmúltbeli szemléletváltás. A frankofón bande dessinée-vel kapcsolatban már az ezredforduló előtt is jelent meg olyan, vállalati kommunikáció és a képregény kérdéskörét tárgyaló kézikönyv, amely sokkal inkább gazdag példatára, semmint tudományos elméleti-módszertani megalapozottsága miatt lehet érdekes.⁴ Mégis korábban francia nyelvterületen a

...olyan társadalmi erőforrásnak tartja a képregénykultúrát, amely lehetőséget ad a polgároknak az egymással való kapcsolatok hatékony alakítására.

A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

képregényt főként irodalomtípusnak vagy művészeti ágak tekintő szakirodalom – emancipatorikus törekvései miatt – mintha elsősorban egy képregényes „elitkánon” kialakításával lett volna elfoglalva, és ezzel összefüggésben általában kevésbé vette figyelembe a társadalmi kommunikáció képregényes közegeinek sokféleségét. A kutatási perspektíva megváltozását világosan jelezte az *Hermès* kommunikáció-, információ- és médiatudományi folyóirat 2009-ben megjelent, képregényekkel foglalkozó 54. száma. Az *Hermès* szerzői társadalmi gyakorlatnak, illetve a társadalmi funkcióit tekintve is teljes értékű médiának tekintik a képregényt, amely betölti az informálás, szórakoztatás és ismeretközvetítés három klasszikus médiafunkcióját, a kutatók számára innen nézve válnak fontossá az ismeretterjesztő, politikai, reklám- és szervezeti kommunikációs dinamikába helyezhető képregények. A gyűjtemény szerkesztője, Éric Dacheux a szervezeti kommunikáció kutatása felől érkezik a képregénymédia vizsgálatához,⁵ és olyan társadalmi erőforrásnak tartja a képregénykultúrát, amely lehetőséget ad a polgároknak az egymással való kapcsolatok hatékony alakítására. Szerinte nem véletlen, hogy ezzel összefüggésben a képregénymédiát bizonyos szervezetek olyan, nagyon különböző kérdéskörök iránti érzékenység kialakítására használták már, mint az AIDS elleni küzdelem, az atomenergia (ellenesség), az Észak-Dél szolidaritás kialakítása.⁶ A folyóiratszámomban külön tanulmány foglalkozik a „fenntartható fejlődést” hirdető szervezeti kommunikációs képregényekkel.⁷ (Megjegyzendő itt, hogy pár évvel korábban a „fenntartható fejlődés” koncepcióival versengő másik elképzelés, a magyarra „nemnövekedésnek” fordított „décroissance” kapcsán is az azonos nevű folyóirat kiadott egy különös képregényes válogatást. Olyan antikapitalista és reklámellenes alkotások gyűjteményéről van szó, amelyek többnyire a képregényipar legsikeresebb sorozatainak főhőseit helyezik radikálisan új kontextusokba, így a népszerű elbeszélések karneváli kifordítását hajtják végre – *La Décroissance Hors-série: Casseurs de pub en BD*, 2006).

A kultúra- és médiatudományokon belül elkülönülő, önállósuló comics studies és/vagy manga studies kutatási területén belül is jobban látszik szervezeti kommunikáció és képregény problémaköre, mint korábban. Az önálló képregénykutatás látványos intézményesülését mutatják az utóbbi időben megszorodó nemzetközi szakfolyóiratok (zárójelben az alapítás éve): *International Journal of Comic Art* (1999), *ImageText* (2004), *Mechademia* (2006), *European Comic Art* (2008), *Manga 10000 Images* (2008), *Studies in Comics* (2010), *Journal of Graphic Novels and Comics* (2010), *Sequantial Art Narrative in Education* (2010), *Scandinavian Journal of Comic Art* (2012). Továbbá az is, hogy olyan országokban is megszerveződik a képregénykutatás, amelyek az angol–amerikai, frankofón és japán hagyományos képregényipari központokon kívül esnek. 2005-ben Koblenzben hozták létre a *Gesellschaft für Comicforschung*-ot, amely német nyelvterületre fókuszál, ugyanakkor a keleti típusú képregények kultúrájára is rendkívül nyitott. Önálló magyar nyelvű tudományos folyóirata vagy társasága ugyan még nincs a képregénykutatásnak, de az utóbbi években több folyóirat is helyet adott képregényes írásoknak, akár tanulmányblokkoknak is: a 2011. februári *Korunk* vagy legutóbb a 2013/4-es *Szépirodalmi Figyelő* is így járt el.

A formálódó *comics studies*-zal összefüggésben az utóbbi években többen is szölkáltak már a szervezeti kommunikáció területén is megjelenő képregényes népszerűsítés, „terjesztés” különféle érdekeltségeiről és területeiről: politikai, egyházi és céges kampányokat, kísérleteket, társadalmi célú kampányokat, nemzetközi szervezetek képregényeit, mobilizációs célú kulturális közvetítéseket, képregényes tankönyveket, tudományos és technikai ismeretterjesztő képregények sorát említették. Ezek egy része egyúttal szervezeti kommunikációs eszköz/közeg is. Az intézményesülő *comics studies* egyik, közelmúltban alapított tudományos folyóiratának, a már említ-

tett *Scandinavian Journal of Comic Art*nak szerkesztője, Fredrik Strömberg 2010-ben jelentette meg *Comic Art Propaganda: A Graphic History* című munkáját, amely az ismeretterjesztő, népszerűsítő alkotások között a szervezeti kommunikációs képregényeket is média és politika kérdéskörének keretén belül tárgyalja. Így kerülhettek egymás mellé a második világháborús és hidegháborús érdekltségű propaganda-képregények olyan munkákkal, amelyek az atomenergiával, a szexuális neveléssel, a rasszizmussal, a holokauszttal vagy éppen bizonyos vallási kérdésekkel kapcsolatban kerültek ismeretterjesztő és olykor szervezeti kommunikációs dinamikákba.⁸

Fredrik Strömberg könyvének és az Éric Dacheux által szerkesztett folyóiratszám-nak is vannak feltűnő hiányosságai azzal összefüggésben, hogy az első túlzottan az észak-amerikai, a másik pedig főként a francia–belga képregényre fókuszál. Talán a legfeltűnőbb hiányosság a keleti típusú képregényekkel kapcsolatos, amelyek aránytalanul kevésbé vannak jelen a kiadványok lapjain. Pedig Európában és a világban sok helyen, köztük Magyarországon is a keleti típusú képregények kultúrája a leginkább dinamikus fejlődő. A fenti példák is mutatják, hogy az intézményesülő *comics studies* kutatóinak érdemes figyelembe venni, hogy nemcsak a képregénykultúráknak létezik legalább három nagy változata: észak-amerikai, európai/francia–belga, ázsiai/japán típusú, hanem ezekhez kapcsolódóan a képregényes szakirodalmaknak is. Talán éppen e különböző kulturális változatok egyre gyakoribbá váló hibridizációi segítik majd elő az eltérő nyelvű és hátterű kutatók párbeszédét – így tűnik ez legalábbis a *global manga studies* diskurzusában.⁹

A képregények szervezeti kommunikációs használatának néhány típusa

■ Különösen érdekesnek látszik szervezeti kommunikációs szempontból a kulturális diplomácia területe. A kulturális diplomácia utóbbi évtizedeket jellemző átalakulására tekintve elmondható, hogy a külkapcsolatok specialistáin túl is sokakat bevonó totális diplomácia és médiadiplomácia korában a diplomatáknak már nemcsak nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó szakember kollégáikkal kell szót érteniük, hanem szélesebb körben kell megnyerőnek lenniük. Túlzás nélkül állítható, hogy a kulturális diplomácia mostanában különösen kedveli a képregény-kiállításokat. Sokan bizonyára úgy vélik, hogy a képregény a küldő ország populáris kultúrájának egy sokak számára könnyen megkedvelhető szelete, a kiállításmegnyitók pedig alkalmat adnak a személyes találkozásra, ismerkedésre a fogadó ország olyan polgáraival, akik ugyan nem diplomaták, ám feltételezhetően nyitottak a küldő ország kultúrája felé. Európai követségek és kulturális intézetek számos kiállítást szerveztek az elmúlt néhány évben. Mások mellett a spanyol Cervantes Intézet, a német Goethe Intézet, svájci és francia követségek, de a magyar Balassi Intézet is rendezett képregény-kiállításokat. A nemzetközi kapcsolatokban a médiakulturális, művészeti és tudományos dimenziót előtérbe helyező *soft power*-szemlélet segíti ezeket a rendezvényeket.

A *soft power* és a képregényes kulturális közvetítés persze nem csak az állami kultúrdiplomácia intézményei által kapcsolódhat össze, hiszen az észak-amerikai és japán *soft power* döntően nem állami intézmények akciói nyomán alakítják. Nemcsak a mozi- és televíziós iparral összefonódó szuperhősös és Disney-comics ideológiai vonatkozásaira gondolhatunk itt (az utóbbival kapcsolatban született az egyik legrégebbi, ma is hivatkozott képregényes társadalomtudományos munka¹⁰, hanem az utóbbi évtizedben tapasztalható keleti képregényes fellendülésre is a világban. Úgy tűnik, sok helyen a manga és az anime, a japán képregény és rajzfilm olyan életstílus-ajánlat részeként jelenik meg, amely alakítja többek között az étkezési és öltözködési szokásokat, a tárgyi világot, a szabadidő eltöltését stb. Világosan megmu-

atkozik ez olyan specializált összejöveteleken, mint az anime- és mangaconok, amelyek jellemző módon nem a japán hivatalosság rendezvényei, ám a rajongók aktív részvételével alakítják a pozitív Japán-képet. Van azért arra is példa, hogy szervezeti keretet ad a japán hivatalosság a keleti típusú képregényhez kötődő „részvételi kulturaközvetítésnek”: a japán külügyminisztérium minden évben nemzetközi mangarajzoló versenyt ír ki, a szervezőbizottság elnöke pedig maga a külügyminiszter. A képregényes világtermelés vezető országai közül kettő, Franciaország és Japán 2008-ban szokatlan módon ünnepelte kétoldalú hivatalos diplomáciai kapcsolatuk létrehozásának százötvenedik évfordulóját: nagyköveti előszavakkal gondosan ellátott kétnyelvű képregény-antológiával és ehhez kapcsolódóan egy olyan kiállítással, amely a BD Japán-ábrázolását és a manga Európa-képet mutatja be a korai képregényektől egészen a kortárs alkotásokig.¹¹

Nemzetközi szervezetek megbízásából is adnak ki képregényeket. Az Európai Unió kiemelkedik ezek közül, luxemburgi kiadóhivatala és az Európai Bizottság különböző főigazgatóságai rendszeresen jelentetnek meg képregényeket. Ezek az EU főbb tevékenységeit, szakpolitikáit, a szervezet által fontosnak tartott témákat mutatják be. Az Európai Bizottság már 1998-ban készítettett egy rasszizmuseellenes képregényfüzetet, amely nagyrészt egyoldalú gegekből állt (magyarul *Micsoda? Még hogy én rasszista lennék?* címmel jelent meg négy évvel később), de igazi áttörést az először 2002-ben kiadott *Zavaros vizek* című környezetvédelmi krimi hozott. A kommunikációs és képregényes szakma által is díjazott *Zavaros vizeket*, amely az európai uniós intézmények működésének bemutatását is célozta, az utóbbi években több más, szociális, agrár- és kutatási szakpolitikai kérdésekről szóló képregény is követte. 2013. november végén is tizenhárom képregény volt ingyenesen hozzáférhető az EU Bookshop internetes helyén. Közös ezekben az alkotásokban, hogy keresik a közelséget, szimpátiát az EU-polgár befogadóval, többnyire igyekeznek populáris képregényes műfajokat választani (mint az előző két esetben is). Közös céljuk, hogy csökkentse azt a távolságot, amely az EU-polgárok nagy részét elválasztja a szervezet hivatali központjaitól. Ehhez hívják segítségül a képregényes közeget. Érdekes elmozdulás, hogy míg korábban az európai képregény hagyományos műfajaival és grafikai stílusaival dolgoztak, addig az újabb kötetek között találunk egy olyan alkotást is egészségügyi témában (J. D. Morvan – Huang Jia Wei: *Infected*, 2011), amely keleti képregényes megoldásokat ötvöz a francia–belga bande dessinée eljárásaival. Képregényes szempontból erényük ezeknek a kiadványoknak, hogy a jogi-hivatali diskurzus nem telepszik rá a képregényes elbeszélésre. Többnyire legfeljebb a kiadványok végén (esetleg elején) találunk olyan magyarázatokat, hivatkozásokat, amelyek nem feszítik szét a képregényes elbeszélés kereteit. E szervezeti kommunikációs képregények van úgy, hogy tudományos ismeretterjesztőnek is tekinthetőek, még akkor is így van ez, ha egyúttal érthetően politikailag is elkötelezettek. Olyan témák tárgyalása esetében mutatkozik ez meg, mint például a fenntartható fejlődés, a biogazdálkodás, az egészséges táplálkozás.

Szervezetekhez köthető különféle kampánykommunikációkban is találkozhatunk képregényekkel. Egyrészt az adománygyűjtő kampányok emelhetőek ki: a *Könyvet mindenkinek* alapítvány nyugat-afrikai olvasáskultúra-fejlesztő projektjével kapcsolatos adománygyűjtéstől a Genfi Protestáns Szociális Központ képregényes hibrid közegek (plakátok, ajándéktárgyak) lehetőségeit kiaknázó kampányáig számos frankofón példa juthat eszünkbe.¹² A svájci példa sikerességét elősegíthette, hogy a megcélzott közönség már politikai szervezetek képregényes kampányain edződve sem idegenkedett e médiától. Magyarországon inkább reklámkampányokban érzékelhető a képregényes alakíthatóság. A közelmúltból két figyelemre méltó példa is hozható erre. Az egyik a Szerencsjáték Zrt. termékeit népszerűsíteni hiva-

tott 2012-es *Szerencsecsapat*-kampány, amely különféle mediaticus elrendezésekben és hordozókon volt érzékelhető (plakát, internet, televíziós reklámklip, számítógépes játék és természetesen képregény). A „csapat” tagjai a vállalat egy-egy termékét, egy-egy szerencsejátékot személyesítenek meg. Látszik a cég *Hőstörténetek* című online kiadványában is, hogy e személyekhez olyan elbeszéléseket alkottak a kommunikációs szakemberek, amelyek a szuperhős-mitológiák tematikus elemeit és elbeszéléstechnikai eljárásait idézik, felhasználva e műfaj ismertségét és népszerűségét – ami magyar nyelvterületen persze inkább a mozgóképnek köszönhető és kevésbé a képregényeknek. A reklámtörténetben nem egyedülálló próbálkozás a szuperhős-narratívák felhasználása, elég, ha a Jacques Tardival együttműködő Chanel 1991-es *Egoïste*-kampányára gondolunk,¹³ de a nagy nyereségekkel kecsegtető szerencsejátékok esetében különösen találónak tűnik a privát igazságtevő hősök átváltozás-elbeszéléseinek felidézése. A másik ötletes példa a Vista utazási irodához köthető, amelynek megbízásából 2013 nyarán rajzolt plakátokat helyeztek el utcákon, buszmegállóknál. Ezek alakítottasága részben (európai típusú) képregényes, egyúttal (nyeresemény)játékra, részvételre invitálják a járókat: a humoros nyaralási jelenetek sokaságát egyszerre mutató rajzokon bizonyos kiemelt szereplőket kell megkeresni. (A színvonalas, részletgazdagon megalkotott, gegek sokaságát elbeszélő képszovegek megjelentek nyáron a *Vista Szezon* című nyomtatott kiadványában is.)

A legutóbb említett két példa nagykorúakat céloz meg, ezért is eshetett a választás a nyugati típusú képregényes kifejezésre, miközben a fiatalabbak képregényes anyanyelve valószínűleg már inkább a Z generáció körében – magyar nyelvterületen is – népszerűbb keleti típusú képregény által meghatározott. Ez tanulságos lehet a szervezeti kommunikációs szempontból szintén érdekes menedzsment-tankönyvek esetében is, amelyek között van nyugati és keleti műfaji hagyományokból építkező is. Menedzsment-tankönyveket rajzoltak az észak-amerikai *graphic novel* műfajában – elsősorban az Y generáció számára,¹⁴ az újabb nemzedéket célozva pedig a japán hivatalnokok világát bemutató ún. salaryman-manga¹⁵ tematikus elemeinek felhasználása kínál lehetőséget a tanácsadó jellegű karriermanga megalkotására. A University of Oklahoma menedzsmentképzésében kipróbált *Atlas Black: The Complete Adventure* című *graphic novel* a fejlődésregény műfaját ötvözi az egyetemi jegyzettel – képregényes közegben.¹⁶ Szintén egyfajta késő modern populáris fejlődésregény a *Johnny Bunk kalandjai* című karriermanga is, amelyben a címszereplő boldogulását egy különös mangatündér-karriertanácsadó segíti.¹⁷ Hogy nem maradt észrevétlen a magyar kiadás, az bizonyára köszönhető annak is, hogy egyrészt a HVG Könyvek között jelent meg, másrészt pedig a fordítója a magyarországi képregénykiadást és -kultúrát évtizedek óta meghatározó módon alakító Bayer Antal. Közvetlenül a szervezeti kommunikációs gyakorlatban felhasznált alkotásról van szó, hiszen Johnny Bunk a kiadást támogató Magyar Telekom gyakornoki programjának emblémájává vált.

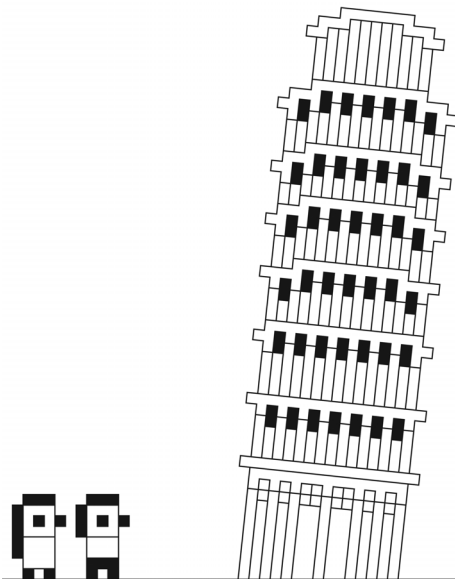
Az *Atlas Black*- és *Johnny Bunk*-elbeszélések rávilágíthatnak arra is, hogy talán szükségszerű a képregénymédia és a szervezeti kommunikáció találkozása, valamint az ezt tárgyaló elemzések megjelenése, hiszen általában a – menedzsmenttudomány és a narratológia határán létrejött – storytelling¹⁸ mint önálló szervezeti kommunikációs elmélet és gyakorlat különösen az ezredforduló után egyre több figyelmet kapott.

■ JEGYZETEK

1. Éric Dacheux (szerk.): *La Bande Dessinée. Art reconnu, média méconnu*. Hermès 2009. 54.
2. Fredrik Strömberg: *La propagande dans la BD. Un siècle de manipulation en images*. Eyrolles, Paris, 2010. (Az eredeti kiadás: *Comic Art Propaganda: A Graphic History*. Ilex, Lewes/East Sussex, 2010.)
3. Jeremy C. Short – Brandon Randolph-Seng – Aaron F. McKenny: *Graphic presentation: an empirical examination of the graphic novel approach to communicate business concepts*. Business Communication Quarterly 2013. 3. sz. 273–303; Jeremy C. Short – Terrie C. Reeves: *The Graphic Novel. A 'Cool' Format for*

- Communicating to Generation Y. Business Communication Quarterly* 2009. 4. sz. 414–430; Peter Matanle – Leon McCann – Darren-Jon Ashmore: *Men Under Pressure. Representations of the 'Salaryman' and his Organization in Japanese Manga. Organization* 2008. 5. 639–664.
4. Jean Chaboud: *La bande dessinée. Outil de communication des entreprises. Narration du 9ème type.* Eyrolles, Paris, 1991.
5. Éric Dacheux: *Rapprocher l'Europe des citoyens, une nécessité? Analyse critique de la politique de communication des institutions européennes.* Recherches en communication 2002. 18. 199–221.
6. Éric Dacheux: *La Bande Dessinée...* 12.
7. Béatrice Jalenques-Vigouroux – Céline Pascual Espuny: *Des bulles pour le développement durable.* Hermès 2009. 54. sz. 133–139.
8. Fredrik Strömberg: i. m.
9. Például Fusanosuke Natsume: *East Asia and Manga Culture. Examining Manga-Comic Culture in East Asia.* In: *The Asian Face of Globalisation. Reconstructing Identities, Institutions, and Resources.* The Papers of the 2001 API Fellows 2001. Part III. 95–106. http://www.corneredangel.com/amwess/papers/manga_culture_natsume.pdf (letöltve: 2013. november 27.); Verena Maser: *Tagungsbericht „Intercultural Crossovers, Transcultural Flows. Manga/ Comics.“* ComFor. Gesellschaft für Comicforschung 2010. http://www.comicgesellschaft.de/pdf/Tagungsbericht_K%C3%B6ln_Manga.pdf (letöltve: 2013. november 27.), és főként Jacqueline Berndt (szerk.): *Comics Worlds and the World of Comics. Towards Scholarship on a Global Scale.* International Manga Research Center, Kyoto Seika University, 2010. <http://imrc.jp/2010/09/26/20100924Comics%20Worlds%20and%20the%20World%20of%20Comics.pdf> (letöltve: 2013. november 27.)
10. Ariel Dorfman – Armand Mattelart: *Donald l'imposteur ou l'impérialisme raconté aux enfants.* Alain Moreau, Paris, 1976.
11. Paul Herman: *Europe – Japon. Regards croisés en bandes dessinées.* Glénat, Grenoble, 2009.
12. Az említettekről bővebben lásd Ariel Herbez: *Affiche BD. Vingt-cinq ans de création genevoise.* Slatkine, Genève, 1996. 54–56., illetve magyarul Maksa Gyula: *Képregények transzkulturális helyzetekben. Marguerite About munkáinak értelmezéséhez.* Korunk 2012. 8. sz. 65–70.
13. Jean Chaboud: i. m. 51–52.
14. Jeremy C. Short – Terrie C. Reeves: i. m.
15. Peter Matanle – Leon McCann – Darren-Jon Ashmore: i. m.
16. Jeremy C. Short – Talya Bauer – Dave Ketchen – Len Simon: *Atlas Black. The Complete Adventure.* Flat World Knowledge, Nyack, NY, 2011.
17. Daniel H. Pink – Rob Ten Pas: *Johnny Bunk kalandjai.* (Ford. Bayer Antal.) HVG Kiadó Zrt., Bp., 2011. Az angol nyelvű eredeti *The Adventures of Johnny Bunko: The Last Career Guide You'll Ever Need* címmel 2008-ban jelent meg.
18. Erről bővebben lásd Djamchid Assadi: *Storytelling en marketing.* Le Génie des Glaciers, Poisy, 2009; Christan Salmon: *Storytelling, la machine à fabriquer des histoires et à formater les esprits.* La Découverte, Paris, 2008.

KOVÁCS DOROTTYA

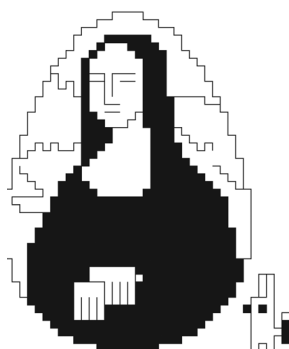
INTERNET KILLED TELEVISION – VIDEOBLOGOK A YOUTUBE-ON

Mik is a videoblogok?

■ Az interneten már több mint két évtizede jelen vannak a mostanra már csaknem mindenki számára ismert blogok.¹ A videoblogok a szóösszetételből adódóan lehetnének egyszerűen az írott blogok audiovizuális változatai. E kijelentésben már önmagában is van feszültség, hiszen ha valami írottól audiovizuális formát kap, a kettő szükség-szerűen nem lehet ugyanolyan – gondoljunk csak kedvenc könyveink filmadaptációira. Az írás alkalmasabb az összetett, mélyebb gondolatok közvetítésére, míg a videonapló jellemzően a hétköznapok eseményeit örökíti meg direkt módon, majdhogynem vágatlanul. Az egyik absztrakcióhoz, a másik pedig emócióhoz vezet.

Amikor videoblog-csatornákról beszélünk, akkor olyan folyamatosan frissülő, új videókkal kiegészített internetes sorozatokra gondoljunk, melyek a legkülönbözőbb témákban léteznek a világhálón. Vannak a mindennapok eseményeit dokumentáló hagyományos videonaplók, léteznek tematikus vlogok sztárhírekről, politikáról, hobbi-ról, de gyakoriak a rövid, szórakoztató jelenetekkel operáló vlogcsatornák is, és jellemző, hogy a televízióból ismert valamennyi műfaj internetes változata is megjelent videonapló formájában.

De miért is érdemes foglalkozni a vlogokkal? Roger Silverstone, a London School of Economics egykori professzora a *Miért van szükség a média tanulmányozására?* című könyvében így ír: „A média jelenlétét és a médiareprezentációt nem lehet kikerülni. Függetlenül a médiánktól, legyen az nyomtatott vagy elektronikus, legyen szó

...a beolvasás helyett
egy alternatív
YouTube-os
Hollywoodot hoztak
létre...

tájékozódásról vagy szórakozásról, vigasztalódásról vagy biztonságérzetről, a tapasztalat folytonosságáról, illetve néha az élmény intenzitásáról. [...] Azt állítom, hogy a médiát azért kell tanulmányoznunk, mert központi helyet foglal el az életünkben. Úgy kell tanulmányoznunk mint a modern világ egy társadalmi, kulturális, gazdasági és egyúttal politikai dimenzióját. Szemügyre kell vennünk jelenvalóságát mindeütt, továbbá összetettségét.”²

A videoblogok az újmédia olyan eszközei, amelyek kiemelten alkalmasak a vizsgálódásra. Nemcsak azért, mert az általuk kínált élmények, tapasztalatok ugyanúgy élettapasztalataink, világértelmezésünk részévé válhatnak, mint bármilyen más élmény, amelynek közvetlenül vagy valamilyen médium által közvetetten vagyunk részesei, és nem is csupán azért, mert a műfaj a szórakoztatóipart is némileg átalakítja, hanem főként azért, mert a videoblog az újmédián belül is egy vadonatúj, izgalmas önkifejezési eszköz, lehetőség. Úgy gondolom, érdemes azt megvizsgálni, hogy az újmédia nyújtotta korlátlan, világméretű publicitást hogyan tudják kihasználni az egyébként nem a médiaiparban dolgozók, és hogyan tudnak esetleg karriert is befutni magánemberek amatőr tartalomszolgáltatóvá válva.

Kutatásom három irányba mutat: foglalkozom először is magával az újmédiával, az internet kínálta új szórakoztatóipari lehetőségekkel. A videoblogokat ebben az értelmzésben megpróbálom az internetes interaktív platformon belül elhelyezni, miközben működés módjukat a mostanra már hagyományos médiummá vált televízió műsorainak struktúrájához hasonlítom. Másodszor magával a videobloggal mint műfajjal foglalkozom. Végül egy videoblog-csatorna elemzésén keresztül mutatok rá az elemzett médiaműfaj néhány sajátosságára.

A videoblogokról és a vloggerekről

A videoblog mint médiaműfaj jelentősége

■ A Google tulajdonában lévő YouTube 2006-ban kezdte meg működését, és ma ez a legnagyobb és legnépszerűbb videomegosztó portál, ahol minden felhasználó önálló csatornát működtethet eredeti, saját készítésű videókkal. Bár a technikai lehetőségek már jó ideje adottak ahhoz, hogy a házi készítésű videók betöltsék a médiavilágban nekik jósolt forradalmi szerepet, csak a web 2.0 térhódításával értek meg arra, hogy alternatív szórakoztatási és informálási lehetőségként felvegyék a versenyt akár a televízióval is. A YouTube legnépszerűbb csatornáinak videóit nap mint nap több millió néző követi figyelemmel, kommentálja, készít hozzájuk válaszvideót, osztja meg azokat másokkal.

Az internet ugyan eddig is teret biztosított a magánember véleménynyilvánításának blogokon, fórumokon keresztül, a YouTube azonban sztárságra nyújt lehetőséget úgy, hogy közben lényegében kihagyja a menedzserek lépcsőfokát. A videoblogoknál működőképes az ideális rendszer, miszerint a sikerhez a tehetség a leglényegesebb, és hogy valaki mennyire az, azt kizárólag a néző dönti el – a média felülről jövő manipulációja csak nagyon kevésbé tapasztalható. Épp ezért lényeges, hogy egy-egy magánember hogyan bánik ezzel az újfajta nyilvánossággal, mennyire tudja kihasználni lehetőségeit, és miképp tud széles körű ismertségre, sőt megélhetésre szert tenni általa. Főként ebben a felismerésben rejlik a videoblogok izgalmassága.

Kutatásomban megkísérlem feltárni a nyilvánosság ezen új formájának a működés módját és a benne rejlő lehetőségeket a magánember, illetve a szórakoztatóipar számára.

■ Felmerülhet a kérdés: hogyan lehetséges az ingyenes YouTube-ra feltöltött videókkal pénzt keresni? A YouTube egy növekvő súlyú kulturális jelenség, melyben éppen ezért a gazdasági érdekek is fontos szerepet játszanak. 2009-ben a Business Insider weblapján megjelent egy tanulmány a TubeMogul reklámügynökségtől, melyben bemutatottak tíz olyan YouTube személyiséget, akiknek a csatornáján elhelyezett szalag-reklámokból származó évi jövedelme meghaladja a 100 000 USD-t (kb. 24 millió Ft) (www.businessinsider.com) – az általam elemzett Shaytards nevű csatorna házigazdája, ShayCarl hatodikként szerepel a 2009-es listán.³

A YouTube gazdasági működését a YouTube korábban a YouTube Partner Program határozta meg: ha valakinek eredeti tartalmakkal működő csatornáján 200-nál több feliratkozó volt, és videóinak eddigi összes megtekintése elérte az 50 000-et, abban az esetben az adott YouTube-os jelentkezhetett YouTube-partnernek. Amennyiben a jelentkezés elfogadásra került, ettől kezdve a vlogger videóival minden 1000 néző után 2-6 dollárt kereshetett (www.youtube.com). Ha tehát a YouTube partner egy videóját mondjuk százezren nézték meg, azért 200-600 dollárt kapott. Az utóbbi időben valamelyest átalakult a YouTube gazdasági működése: ma már nemcsak a partnereknek, hanem mindenkinek lehetősége van *monetize*-olni videóit, vagyis reklámokkal körbevenni azt, és az ezekre történő kattintási számhoz mérten ez után honoráriumot kaphat.

Annak ellenére, hogy a vlogolás önmegvalósítási és karrierlehetőséget biztosít egyének számára, mégis úgy tűnik, a videoblogolás nem individuális tevékenység, hanem egyre inkább intézményesülőben van. A továbbiakban arról próbálok meggyőzni az olvasót, hogy a vlogolás tevékenysége foglalkozási csoporton és közös hobbin alapuló aktív szubkultúrát hozott létre és működtet, melynek tagjai a vlogolók és a nézők egyaránt.⁴

Érvélemhez, miszerint a videobloggerek szubkultúracsoporthoz tartoznak, Paul Hodkinson szubkultúrafogalmát veszem alapul, aki először definiálja a szubkultúrákat az önkifejezéshez és fogyasztási szokásokhoz kapcsolva, ahelyett hogy a korábbi szubkultúra-értelmezések devianciafogalmát kötötte volna a fogalomhoz. Hodkinson négy pontot sorol fel, amelyek mindegyikének meg kell hogy feleljen egy csoport ahhoz, hogy szubkultúráként beszélhessünk róla.⁵ Az elsőt következetes jellegzetességnek nevezi, ami azt jelenti, hogy a szubkultúrához tartozók hasonló ízlésvilággal és attitűdökkel rendelkeznek. Ha zenei ízlésről beszélünk, ami a szubkultúráról szóló diskurzusban igen gyakori, akkor a vloggerekkel kapcsolatban elmondhatjuk, hogy a vloggerek rendszerint más vloggerek zenéit hallgatják. Emellett tévé helyett YouTube-ot néznek, és nemcsak a vloggerek, de a vlogok követői is ehhez a kultúrához ragaszkodnak. A második eleme a szubkultúrákhoz való tartozásnak a közösségi identitás megléte. Ezt a YouTube-osoknál már csak az is jelzi, hogy önmagukat vloggerként emlegetik. Emellett a közös identitás erősítője a stúdiókba való tömörülés is, amiről később, más megközelítésben még lesz szó. Az egyik legnagyobb és legrégebbi YouTube-vlogger stúdió a Maker Studios, de 2012 végén sorra alakultak az újabb és újabb kis cégek ugyanilyen céllal. A harmadik elemet Hodkinson elkötelezettségnek nevezi, ami azt jelenti, hogy a szubkultúra tagjainak áldozniuk kell a szubkultúrával kapcsolatos tevékenységre a szabadidejükből. A vloggerek a mindennapi vlogolás, a közös projektek mellett évente közös rendezvényeket, ha úgy tetszik, rítusokat is tartanak. Az egyik nagyszabású YouTube-os vloggerkonferencia a Playlist Live, amely korábban YouTube Live néven került megrendezésre. Az év folyamán időrendben a második pedig a VidCon nevű hasonló konferencia. Mindkettő lehető-

séget nyújt élő, színpadi szereplésre a YouTube-sztároknak, illetve a rajongókkal és más YouTube-osokkal való személyes találkozóra. Végül Hodgkinson az autonómiát említi, és itt arról beszél, hogy a szubkultúrának saját, a tömegmédiától független médiumokat kell használnia. A YouTube esetében a médiumhasználat adott, és nagyon jellemző is. Így tehát úgy gondolom, igencsak helyénvaló a vloggerek szubkultúrájáról beszélni.⁶

Érdekes jelenség továbbá a YouTube-vloggerek Hollywoodba történő vándorlása, amely körülbelül két éve kezdett tömegessé válni. Mivel a vloggerek – ahogy az egy foglalkozási csoporton alakuló szubkultúrához illik – egyre több közös forgatásban, projektben vettek részt, szükségszerűvé vált, hogy ahelyett, hogy havonta mindenki Los Angelesbe repüljön forgatni, azok a vloggerek, akik hivatásszerűen foglalkoznak a videogyártással, Californiába költözzenek. Ahelyett azonban, hogy a tehetséges fiatal videokészítők megkeresték volna az ott már létező rengeteg kisebb stúdiót, és beilleszkedtek volna a hollywoodi filmes kultúrába, Hollywood szabályrendszeréhez igazodva saját rendszerüket alakították ki, és a beolvadás helyett egy alternatív YouTube-os Hollywoodot hoztak létre, szintén kihasználva a Los Angeles nyújtotta kedvező természeti feltételeket.

A napi videoblog műfaja Reality TV az interneten?

„It's just nice to see reality...”

■ A napi videoblogok épp azok, amiknek hangzanak: ahogyan a naplónkba naponta leírjuk benyomásainkat vagy azt, hogy mi történt velünk aznap, úgy a vlogok is a mindennapjainkat dokumentálják – audiovizuálisan. Az, hogy a világhálón gyakorlattá vált a többé-kevésbé sikeres napi videocsatornák működtetése, tehát az, hogy egyfajta saját készítésű *online reality show*-t készítsünk az életünkéből, számos kérdést felvet.

A videoblogok és a tévés valóságshow-k között tehát számos hasonlóság felfedezhető, de azt is látnunk kell, hogy előbbi műfaj a televíziós realitykhez képest egészen más igényeket szolgál ki. Míg a hagyományos valóságshow-k alapvető működtető eleme a dráma, addig a videoblogok, a naplókhoz hasonlóan, az élet apróságairól, hétköznapi dolgokról szólnak – egy kellemesnek tűnő életmódot próbálnak eladni. Nem scripted – vagyis előre szövegezett – jeleneteket lát itt a néző, mint sokszor a televíziós realitykben. Egyszerűen csak valakit, akárkit a kamera előtt, aki azt mondja a nézőknek: *„Hé, én egy érdekes ember vagyok érdekes élettél, nézd meg a videóimat!”*

És hogy mi a vonzó egy ennyire egyszerű műsorban a nézők számára? Először is az, hogy a vlogkövetés személyes élmények illúzióját kelti: nemcsak életmódot, hanem virtuális ismeretségeket, kapcsolatokat is „eladnak” a vlogok. Még akkor is, ha ezek jóval egyoldalúbbak a hagyományos értelemben vett barátságokhoz képest – de még egyéb virtuális barátságokhoz viszonyítva is. Ennek ellenére a személyes érzést erősíti például az, hogy a vlogcsatornák követésével mi is egy aktív és élő virtuális közösség, ha tetszik, egy egész szubkultúra tagjai leszünk. Végül pedig: nyilvánvaló, hogy a videoblog-csatornák szórakoztató tartalmak, és bármennyire is amatőr munkák legyenek, az internet által világméretűvé vált szórakoztatóiparban láthatóan ezekre is van igény.

*„If life is worth living, then it's worth recording” (ShayCarl) –
„Ha az életet érdemes élni, akkor érdemes felvenni is”*

■ A következőkben tehát egy napi videoblog-csatorna elemzésén keresztül szeretnék rámutatni a videoblogolás műfaji és működésbeli sajátosságaira.

A Shaytards nevű YouTube-csatorna 2008. október 1-jén indult a családfő második csatornájaként, egy évvel a ShayCarl nevű YouTube comedy csatorna indulása után. Napi videobloggá a következő évben vált, 2009. március 4-én, a családfő, ShayCarl 29. születésnapján. A kezdetek óta, tehát 2013-ban már ötödik éve – csupán néhány nap kihagyással – mindennap újabb videóval frissült a csatorna. Feliratkozóinak száma (2012 októberében) közel egymillió. Videóit összesen 513 millió 700 ezerszer látták. A család, melynek életét megörökíti, héttagú: ShayCarl és a felesége, Mommytard, valamint a gyerekek, akiknek valódi neve (néhány véletlen bakit kivéve) egyszer sem hangzik el a lassan öt „évad” során: Sontard (10), Princessard (8), Babytard (6), Rocktard (3) és az újszülött Brotard.

Az új, családi csatorna indulásakor még kettővel kevesebben voltak a Shaytardok: a két legkisebb fiú, Rocktard és Brotard már a YouTube-os sikerek kelles közepébe született bele, ami azt jelenti, hogy ők *szó szerint* a születésüktől kezdve a kamera előtt, a nézők szeme láttára növekedtek. Azt hiszem, ez mindenképpen egyedülálló és érdekes jelenség a médiaiparban, a szórakoztatóiparban vagy a sztárkutatás területén. A pár ma öt gyermeket nevel, és ezt nagyban megkönnyíti számukra, hogy nemcsak kötelességük a gyermeknevelés, hanem mindketten teljes állásban velük lehetnek, és abból tudják fenntartani a családot, hogy a gyerekekkel töltött időt, a közös játékot videóra rögzítik.

Mit mutat a kamera?

■ De hogyan is történik a rögzítés? A YouTube-os videoblogolásnak, mint más szórakoztató intézménynek is a maga idejében, kialakultak a saját technikai megoldásai, amelyek leginkább illeszkednek a műfaj elvárásaihoz. A vlogolás „hivatalos” eszköze a flipkamera lett – a megfordítható, magunkra irányítható kompakt felvevőkészülék. A flipcamek méretükből, hordozhatóságukból, viszonylag jó minőségükből és abból a tényből adódóan, hogy az „operátor” könnyen maga felé irányíthatja, olyan széles körben elterjedtek a YouTube-osok között, hogy azok is, akik egyébként jobb minőségű, nagyobb kamerákat, esetleg komplett stábot és profi felszerelést használnak videóikhoz, rendelkeznek ilyen eszközzel is a mobilitása miatt. A flipkamera további előnye, hogy bár a modernebb készülékek képesek HD minőségben rögzíteni (1280x720 pixeles képernyőfelbontással), a videók viszonylag kisméretűek maradnak, ami mindenképp előny, hiszen napi feltöltéseknél az is szempont, hogy mennyi időt vesz igénybe a szerkesztési és a megosztási procedúra.

Kezdetekkor a hagyományos videoblogokban egyébként nem volt feltétlenül szükség flipkamerára, hiszen a vlogger rendszerint leült webkamerája elé, és onnan intézett monológot a közönség felé. De ahogy a filmek is dinamikusabbá váltak fejlődésük során, egy idő után a videoblogok sem engedhették meg maguknak ezt a monotonitást és mozdulatlanságot. Ettől kezdve kialakult az igény a flipkamerák iránt. Természetesen megmaradt a vlogolás hagyományos formája is, például a tematikus vlogoknál ma is az asztala előtt ülve beszél a vlogger: sminkről, divatról, sztárokról, kisbabanevekről kapcsolatos trendekről, videojátékokról stb. A jellemzően vlogolásból kialakult kameramozgatási stílus mégiscsak az, amikor a főszereplő és egyben

kameraman kinyújtott kézzel maga felé fordítja a kamerát, sétál, és közben a közönséghez beszél – ez figyelhető meg Shaytardéknál is.

A videók hosszáról: a vloggerek saját magukat szabályozzák ezen a téren. Ki kell találniuk egy perclimitet, hiszen a YouTube ezt nem szabályozza, de a rövid műsor-szekvenciákhoz szokott közönség igényei mégis szükségessé teszik a korlátozást. A Shaytards csatornára naponta 8-25 perces videók kerülnek fel.

Az átlagos böngésző nagyjából hét másodpercet tölt el egy videóval, és ennyi idő alatt dönti el, hogy megnézi-e azt vagy sem. Ezért hát a sikeres vlogolók általában használnak intrókat, hogy ezzel is meggyőzzék a nézőket a tartalom minőségéről, ám ezeket rendszerint három-négy másodpercesre szűkítik. Az általam elemzett csatornán az intrókat maguk a nézők készítik el, így a Shaytards körülbelül tíz-tizenöt különböző intró közül válogat mindennap – ezzel is interaktívvá téve a műsort.

A vlogolás hagyományos módjaiból adódóan általánossá vált, hogy a vloggert premier plánból látjuk, az arca nagyon közel van a kamerához, hiszen azt csak karnyújtásnyira tudja eltávolítani magától. Még egy ilyen sokszereplős vlogban is igen gyakran fordul elő ez a fajta beállítás. Valamivel ritkábban úgy is használják a kamerát, hogy maguktól elfordítva mutatják meg például a tájat a közönségnek.

Az elbeszélés szempontjából ezek a videók nagyon kevésbé megszerkesztettek, többnyire véletlenszerűek. A kamerát élethelyzettől függően kapcsolják be és ki, egy húszperces napi videóban így átlagosan 6–10 vágás van. Az egymás után következő jelenetek nem feltétlenül épülnek egymásra, és nem összefüggő történetet mesélnek el, legfeljebb annyi átvezetés fordul elő közöttük, hogy egy-egy vágás után az épp vlogoló szereplő elmondja, merre jár, mibe csöppentünk bele, vagy mi az, ami történni fog.

A kamera naponta fél óráig, negyven percig van bekapcsolva, tehát végeredményben Shaytardék a nap legnagyobb részében *normális* családi életet élhetnek. A normális definíciója az ő esetükben persze további kérdéseket vet fel. Különbség van-e a valóságshow és aközött, amikor bekamerázzák az egész lakást, és a szereplőknek napjuk minden pillanatát rögzítik? Utóbbinak kimondottan az a célja, hogy a hétköznapi pillanataiból álljon össze végül egy félórás műsor, itt azonban a kamerát csak akkor kapcsolják be, amikor épp történik valami rögzítésre érdemes, vagy a szülők mondani szeretnének valamit a közönségnek. Így bár a kamera tényleg bármikor bekapcsolható, mégis kialakulnak azok az időszakok, amikor be is kapcsolják: ha úton vannak, ha játszanak, vagy ha társasági életet élnek. A kamera tehát nem telepedik rá egész életükre, csak annak bizonyos elemeire. Megszokott lesz a gyerekek számára is, hogy ha épp játszanak, akkor közben a nézőkhöz is beszélnek, de azt is tudják, hogy a nap legnagyobb része mégis kameramentes időszak. Kérdés, hogy mennyiben különbözik a kettő.

„You” a YouTube-on. Az identitás problémája

■ Ha a blogolást exhibicionizmusnak tartottuk, akkor a vlogolásról még inkább ez lehet a véleményünk. A folyamatos kamera előtti lét egyrészt egy képet épít fel, amiben szerepet játszanak a megjelenés és a megjelenített témák is. Másrészt azonban ennek a képnek a felépítése vissza is hat a vlogolók, esetünkben Shaytardék életére. Azzal együtt, hogy a közönség számára felépítenek egy imázst, valóban alakítják is saját személyiségüket, és igyekeznek megfelelni a közönség fejében élő képnek. Az életét a vlogger a kamerán keresztül látja még akkor is, amikor az be sincs kapcsolva.

Lauren Fairweather *YouTube and Identity* című kérdőíves kutatásában a YouTube identitásképző és -módosító hatásáról arra az eredményre jutott, hogy a videobloggerek több mint fele figyel oda jobban környezetére és külsejére – öltözködik más-képp, vagy visel több sminket –, amikor a kamera be van kapcsolva, és nagy részük-

nek saját bevallásuk szerint megváltozott az önértékelése, valamint más emberekhez való hozzáállása a vlogolás hatására. Ezeket a változásokat nagyrészt a negatív és pozitív visszajelzések, feedbackek eredményezték – ahogyan a kutatásból kiderül.⁷

A Butler család esetében végképp problémás az identitás kérdése, hiszen a Shaytard csatorna „nagyüzemben” végzi a videógyártást. A hattagú család legfiatalabb tagjai kisbabakoruktól a YouTube nyilvánosságához vannak hozzászokva, és nemcsak hogy hat rájuk ez a helyzet, de ezt tartják a normális, megszokott életmódnak. Amíg a kamera be van kapcsolva, másképp kell viselkedni: a hároméves gyerekek is tudnia kell, hogy ha videóznak, akkor a testvéreit nem szólíthatja valódi nevükön. Ugyanakkor épp azért, mert négy éve napi tevékenységük a vlogolás, felvetődik a kérdés: lehet-e nem önmagunkat *adni* ilyen hosszú ideig?

Intim műfajok és az anonimitás

■ Philippe Lejeune írja *Önéletírás, élettörténet, napló* című könyvében: „Az önéletírást olvasója számára mindenekelőtt a személyazonossági szerződés határozza meg, melyet a tulajdonnév pecsétel meg. Ez pedig a szöveg írója számára is igaz. Ha anélkül írom meg az életem történetét, hogy kimondanám benne a nevemet, honnan tudná meg az olvasó, hogy az *én* voltam? Lehetetlen, hogy az önéletírói elhivatottság és a névtelenség szenvedélye egyszerre legyen meg ugyanabban a személyben.”⁸

A Butler családról szóló sorozat szerves részei a videókban használt nevek. Ezek funkciója eredetileg a gyerekek személyiségének védelme volt. Így váltak ők a „tard”-okká, bár a kifejezés használata politikailag nem egészen korrekt, ezért saját bevallásuk szerint, ha újramezhetnék a vlogolást, a névválasztást jobban átgondolnák, hiszen a „tard” szó (retard = retardált) szellemileg sérült emberekre utal.

A gyerekek és a szülők neve tehát nem hangzik el a sorozatban, helyettük YouTube-os becenevükön, „művésznevükön” szólítják egymást. A sorozat kezdetekor, 2009-ben még csak három gyereke volt a szülőknek: evidens volt, hogy az egyetlen fiúgyerek Sontard legyen. A nagyobb lány a kis hercegnőjük, Princesstard lett, az akkor még pólyás baba Emmi pedig egyszerűen Babytard. Időközben azonban újabb kisbaba érkezett a családba, a Babytard név azonban már foglalt volt. Az újszülött mozdulatait azonban már születésétől kezdve, sőt bizonyos értelemben már előtte is követhette a nyilvánosság. Az ő jellemfejlődését tehát a lehető legkevésbé akarták megzavarni a szülők, ezért az ő álneve nagyon hasonlít a keresztnévéhez (mely csupán egy véletlen baki miatt került nyilvánosságra): Brockból Rocktard lett. A legkisebb gyerek, Brotard internetes nevébe pedig már maguk a Shaytard-nézők is beleszólhattak.

A nevek tehát egytől egyig beszélő nevek. Így a családtagoknak, a műsor „szereplőinek” az álnevéhez egy álarc is társul: Son, Princess, Baby, Rock és Bro (Little Brothertard). Ezek mögé az álnevek, karakterek mögé el kell rejtőzniük naponta körülbelül negyven percig, és a névhez méltóan viselkedniük – még ha nem is egészen tudatosan.

A folyamatos színrevitel következményei

■ Bár a közösségi média, a blogok és a valóságshow-k világában élünk,⁹ az még mindig nem természetes, hogy valaki élete minden napját akár több tízezer emberrel osztja meg, és hagyja, hogy a nézők kommentálják, véleményt formáljanak és kritizálják az életét, a gyereknevelési szokásait. Mindez felvet néhány etikai kérdést is: joguk van-e a szülőknek a nyilvánosság elé tární gyerekeik életét, akik egyedül még nem képesek felfogni ennek jelentőségét és következményeit? Az perze régóta ismert jelenség, hogy egy-egy jól sikerült családi felvételt megosztunk az interneten, és ezek gyakran népszerűvé is válnak, a mindennapos nyilvánosság

előtti lét esetében azonban ennél sokkal többről szól, és veszélyei – újszerűsége miatt – egyelőre homályosak.

A kamera előtt bármennyire is arra törekszenek, hogy önmagukat mutassák, épp a megmutatás, a reprezentáció miatt távolság is teremtődik önmaguk és videós reprezentációjuk között. A szereplés, az, hogy a kamerák előtt máshogy viselkednek, nem mondanak és nem csinálnak bizonyos dolgokat, valamint a kamera és a számítógépek közbeavatkozása miatt ez a távolság a valóság és a videók valósága között sosem tűnik el teljesen. A viselkedésformák, a kamera előtti és a kamera nélküli valóság közötti feszültség főleg a kisebb gyerekeket állítja olyan probléma elé, amelynek még súlyát is képtelenek felfogni.¹⁰

A folyamatos kamera előtti létnek nemcsak az identitásra, de a család biztonságára nézve is vannak következményei. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a vlogok elindulása óta Shaytardék többször is megváltoztatták már lakóhelyüket – legutóbb azért, mert a címük nyilvánosságra került. Az álnevek használata mellett arra is ügyelnek, hogy sosem veszik videóra a házukat kívülről, sem a környezetet, ahol laknak.

A vlogolás negatív következményei ellenére a családfők úgy gondolják, hogy a gyerekeknek előnyükre vált a kamera előtti lét, erősítette személyiségüket, bátrabbak és határozottabbak lettek.

Inspiráció avagy Life Lessons

■ A vlogolás tehát szórakozásnak indult, tulajdonképpen fogadásnak: Shay, a vloggersalád apafigurája eldöntötte, hogy húszas éveinek utolsó évében mindennap feltölt egy videót a YouTube-ra. Ebből lett a 2013 márciusában már négy éve futó műsor, ami mostanra főmunkaidős vállalkozássá vált. De kell hogy legyen valami más célja annak, ha a magánéletem többé már nem a magánügyem, hanem bárki bármikor megnézheti, csatlakozhat az életem követéséhez, értékelheti, kritizálhatja, és beleszólhat.

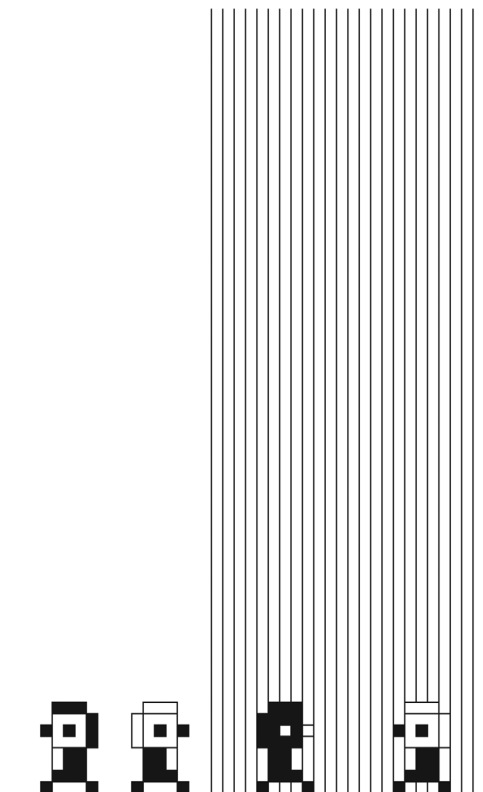
Shayt és a többi vloggert tekinthetjük az új amerikai self-made man megtestesítőjének a szórakoztatóiparban. A self-made man pedig nem tud megállni egy helyben és élvezni, amit elért, hanem folyamatosan küzd, és célokat állít maga elé. A vlogokat sem öncélú tevékenységnek, munkának vagy hobbinak szánja, hanem nemezebb célja is van velük, bár a nézők nem biztos, hogy ennek fényében követik a műsort. A shaycarl nevű vlogcsatorna bemutatkozójában azt olvashatjuk, hogy szórakoztató és oktató (educational) tartalmakat oszt meg. Shay célja, hogy saját életével a nézőket inspirálja. Így egy-egy video sem múlhat el motiváló beszéd nélkül. Az elsődleges cél az, hogy folyamatosan változtasson és javítson a saját és családja életvitelén, közvetve azonban az, hogy változtatásaival és ötleteivel mozgalmat indítson el, és mások is változtatni akarjanak életükön az ő hatására.

Ennek a változásnak és saját fizikai és lelki növekedésünknek dedikálta 2012 szeptemberét, amit a vlogger Shaytembernek nevezett el. ShayLoss nevű fogyókúra csatornájára mindennap feltöltött egy inspiráló videót, és kérte, hogy a nézők csatlakozzanak ehhez a mozgalomhoz. Több százezren csinálták végig Shay-jel ezt a hónapot, fogytak le, kezdtek el egészségesen élni, szoktak le a dohányzásról, tanulták meg jobban kezelni pénzügyeiket és emberi kapcsolataikat. Shay az utóbbi fél évben több mint 50 kg-ot vagyis 115 fontot adott le, teljesen megváltozott a külseje, sőt lefutott három maratont és egy félmaratont, tehát hiteles személy a változásra. Emellett többször meghívták már Dave Ramsey rádióműsoraiba motivációs beszédeket tartani, illetve az általa tartott üzleti konferenciákra, Shay ugyanis számos videóját dedikálta annak, hogy elmesélje, hogyan szabadult meg adósságaitól és kezdett új életet – többek között Dave Ramsey rádióműsorai hatására. Így sokak számára Shay

az inspirációt, a változás lehetőségét jelenti, csatornáinak követése pedig motivációt egy olyan embertől, aki már sokszor bizonyította, mennyire rátermett a hatalmas célok kitűzésében és – ami még ritkább – azok elérésében.

■ JEGYZETEK

1. Czipott Eszter Klára: *A 21. század intim műfaja: a blog*. 2011. november 7. Elérhető: <http://www.avorospostakocsi.hu/2011/11/07/a-21-szazadintim-mufaja-a-blog/>. Letöltve 2012. október 1.
2. Roger Silverstone: *Miért van szükség a média tanulmányozására?* Akadémiai, Bp., 2008. 16.
3. William Wei: *Meet The YouTube Stars Making \$100,000 Plus Per Year*. <http://www.businessinsider.com/meet-the-richest-independent-youtube-stars-2010-8?op=16ixzz29ek3YgrP> Letöltve 2012. november 29.
4. Kacsuk Zoltán: *Szubbkultúrák, poszt-szubbkultúrák és neo-törzsek. A (látványos) ifjúsági (szub)kultúrák brit kutatásának legújabb hulláma*. Replika 2005. 53. sz. 91–110. Itt: 91.
5. Uo.
6. Uo.
7. Lauren Fairweather: *YouTube and Identity*. 2009. <http://www.laurenfairweather.com/lauren-fairweather/youtube-and-identity/> Letöltve, 2012. október 18.
8. Philippe Lejeune: *Önéletírás, élettörténet, napló*. L'Harmattan Kft. Bp., 2003. 24.
9. A valóságshow-k és az intimitás viszonyáról lásd Császi Lajos: *A Mónika-jelenség kulturális szociológiája*. Gondolat-PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Bp. – Pécs, 2011. 7–22.
10. Mátyus Imre: *Színpadok, hálósobák és csatornák – Önreprezentáció a YouTube-on*. Apertúra 2010. V/4. <http://apertura.hu/2010/nyar/matyus>. Letöltve 2012. november 29.

Majd

■ Találkozni fogunk egyszer, te és én. Önző lényekkel körülvelt áradatban, melynek eleme vagyok én is, talán rám találsz... Szeretni foglak, és te is engem, ahogy csak a legjobb barátot lehet. Veled majd utálatos önmagam lehetek, téged üthetlek majd, te eltűröd, de vissza sosem ütsz. Zseni vagy, de mellettem mégis beismered tudatlanságod. Majd ki akarsz emelni romlottságom Sodomájának mocsarából, én majd megpróbállak magammal rántani. Akár átkozhatlak is majd, te mégis visszajössz hozzám. Ha kérsz valamit, nem fogom tudni teljesíteni, túl nehéz lesz a kihívás. Az égbe hajítlak, a betonba zúzlak, mégis itt leszel velem, kiveszed kezemből a tört, ha már nem bírom önmagam súlyát. Énekelsz majd nekem, és én majd elégedetlen leszek a hangoddal. Te csak mosolyogni fogsz rajtam, de elfogadod a kritikámat, mert tudni fogod, hogy őrülden szeretlek, és hogy csak te vagy nekem. Amikor már mindent elveszek tőled, és megöllek, akkor fogok ráébredni a szörnyű bűzömre, a fertőre, amit egyedül te nem kaptál el a világtól. Tudni fogom, te voltál a szeretet, és én elpusztítottalak. Tettemre ráébredve őrjögve fogom marcangolni magam, ordítok, könny nélkül. Veled együtt én is meghalok. Csak egy test leszek, lelketlen, igazságot nem ismerő anyag. De még így is érezni fogom jelenléted, mosolygó hangod, meleg tekinteted.

Talán majd megpróbálok olyan lenni, mint te voltál, mert hogyha te leszek, akkor itt leszel velem. Mindent meg fogok tenni azért, hogy itt légy. És olyanná próbálok válni, mint te, és szeretni próbálok majd egy Újat, aki olyan, mint a régi én...

Sosem lehetek te, de megváltozom... Talán... Mert találkoztunk egyszer...

GÁL ZSÓFIA

A KOLOZSVÁRI ARANY JÁNOS UTCAI BÉRVILLÁK

■ A kolozsvári Sétatér szomszédságában lévő nyolc szecessziós bérvillából álló épületegyüttes Hirschler József római katolikus plébános megrendelésére épült a hajdani Fürdő utcában (Cardinal Luliu Hossu) 1911 és feltehetően 1916 között.

A villákról szóló előzetes ismereteink meglehetősen szerények voltak, két nemrég kiadott publikáció¹ szolgál ugyan néhány irányadó információval a megrendelő és a megbízott építésszek személyére, valamint a hozzávetőleges datálásra vonatkozóan, az épületek részletes kutatására azonban ez idáig nem került sor.

Az épületek története 1909. október 31-én veszi kezdetét,² amikor a Kolozsvár Belvárosi Római Katolikus Egyház választmánya jóváhagyja a plébánosi javadalom részét képező Fürdő utcai telek értékesítését – majd pontosítva, annak beépítését. A tervezéssel és a kivitelezés felügyeletével megbízott építész-vállalkozók kilétére legelőször 1910 tavaszán tesznek egyértelmű utalást. Károly Lajos és Markovits Sándor nem pályázat folytán, hanem Gombos Gyula Kolozsváron tevékenykedő vállalkozó közvetítése által jutott a megbízáshoz. Az építészpáros a Fürdő utcai telek 12 bérvillával való beépítésére tett javaslatot 1 872 000 korona költségvetésből, mely bankkölcsön visszafizetését a telek árával szerették volna garantálni. Az épületeket 50 évig kívánták használni, mely idő alatt ezek minden költsége őket terhelné, így a bankkölcsön törlesztése is, továbbá évi 15 000 koronát fizettek volna a mindenkori plébánosnak. Az 50 év leteltével a telket és építményeit jó állapotban és tehermentesítve kívánták az egyházközségnek visszaszolgáltatni.³

Az építkezés csak 1911 tavasza után kezdődhetett meg a gazdasági és technikai kérdések hosszas tárgyalása után.⁴ E kezdeti fázisban az építető tehát 12 új bérvillával számolt, ami a Fürdő utcára

néző három korábban épült lakóház lebontását feltételezte volna. Az egyik hitelező pénzintézet, a Munkaadók Bankja Részvénytársaság tönkrementje miatt az építkezés folyamata 1912 elején több mint egy évre megszakadt. Az építkezésnek ebben a fázisában négy lefedett és négy megkezdett épülettel számolhatunk, a hátralevő négy épületről valószínűleg ekkor mondhattak le az anyagi keret szűkössége miatt.

A szükséges anyagi fedezet megteremtése után 1913 tavaszán Spáda János kolozsvári építővállalkozó ajánlatot tett a nyolc épület lakhatóvá tételére.⁵ Rövidesen elhatalmasodó tüdőbaja és halála azonban nem tette lehetővé a munkálatok befejezését, így 1913. április 10-én Schreiber Gyula budapesti építészcege és a velük együttműködő Goll Elemér építésmérnök vállalta el a bérvillák befejezését.⁶ A szerződésben szereplő 1913. október 1-jei dátumig azonban – eddig ismeretlen okokból kifolyólag – nem sikerült mind a nyolc épületet befejezni. Az épületek átadásának pontos dátuma ez idáig ismeretlen, az eddig feltárt levéltári iratokból csupán annyi állapítható meg, hogy 1914 novemberéig négy épület,⁷ 1915 decemberéig pedig hat épület⁸ volt lakható állapotban, a többi befejezése még váratott magára.

Az írott források alapján felvázolt hézagos építéstörténet a fennmaradó öt tervrajzsorozat alapján egészíthető ki. Közülük egy az Erdélyi Római Katolikus Státus által sokat foglalkoztatott Pápai Sándor nevéhez fűződik, három Károly Lajos és Markovits Sándor irodájában született, egyet pedig Goll Elemér készített. A Pápai által rajzolt lechneri inspirációjú épülettervek sem szám szerint, sem tömegükben nem találunk a kivitelezett bérvillákkal, ezért valószínűleg még a tervezési fázis elejéhez köthetőek. Az építész által készített helyszínrajz összesen

négy épületet tartalmaz, melyek közül csak három számozott, és kizárólag erről a háromról maradtak fenn tervek. Az épületek mindegyike az Arany János utcai telekrészre épült volna fel: kettő annak sarkaira, a harmadik pedig az általuk közrefogott területre. A következő négy sorozatban összesen hét típusúterv különböztethető meg, számozásuk I-től VII-ig terjed. A típusútervek érdekessége, hogy míg az alaprajzok apróbb változtatásoktól eltekintve mind megfeleltethetőek egy-egy megépült villának, a hozzájuk rendelt néhány homlokzati rajz legtöbbször nem egyezik az adott épület homlokzatával, vagy ha kivételes esetben mégis, a megvalósult változat a tervezettnek csupán leegyszerűsített variánsa. A budapesti építészpáros által készített tervek közül alaprajzi szempontból négy típus maradéktalanul megfelel egy-egy megvalósult épületnek, a hátralevő három a Goll Elemér által szignált rajzokkal vág egybe. Ez az észrevétel egyértelműen arra enged következtetni, hogy az eredeti alaprajzok átdolgozása Goll nevéhez fűződik, s bár az általa készített homlokzati tervek nem maradtak fenn, az épületek megjelenése is minden valószínűséggel az ő nevéhez kapcsolható.

A villák mindegyike egy félig bemélyített pincéből és három szintből áll. A szintenként helyet kapó lakások száma változó: a Fürdő utcai bérvillában három, a többi hétben két vagy négy szimmetrikus lakással számolhatunk. Az emeletenként kialakított lakások száma egyértelműen befolyásolja az épületek méretét és azok alaprajzi sajátosságait: a lakrészek számának (kettő, három vagy négy) függvényében tehát háromféle alaprajzi formát különböztethetünk meg: „U”, tükrözött „L” és „O” alakúakat.

Az épületek stílusára a magyar népművészetből inspirálódó szecessziónak és a bécsi geometrizáló irányynak a keveredése jellemző. A homlokzatok felületkezelése visszafogott, s bár egységes stílus és koncepció mentén épültek, tömegük és a homlokzatformálásuk egyedi. Díszesebb megmunkálásban csak a főhomlokzatok részesültek, a reprezentatívabb Arany János utca 13. szám alatti bérvilla kivételével – melynek esetében a mellékhomlokzat síkjából kiugró zárterkélyeket 3–3 kőszalaggal díszítették – a nem utcára néző homlokzatokat legtöbbször egyszerű díszvakolattal borították.

Helyenként megfigyelhető a hátsó bejáratok rusztikázott kváderkövekkel való keretezése és a lábazati párkány körbefuttatása.

A Fürdő utcai épület kivételével mindegyik bérvilla főhomlokzata vízszintesen három nagyobb egységre tagolódik. A regiszterek a koronázópárkányok megtört vonalvezetéséből, a homlokzat vonalából előreugratott síkokból vagy éppen az eltérő burkolóanyagok használatából adódnak. A két szélső résznek egy-egy, a középsőnek legtöbbször két tengely felel meg. E szabály alól kivételt képez az Arany János utca 13. szám alatti bérvilla, melynek középső része négy keskenyebb tengelyre oszlik. A Fürdő utcai villa homlokzatképzése saroképület lévén eltér a többitől: leghangszúlyosabb eleme a két utcai szárny találkozásánál elhelyezett sokszög alaprajzú, a földszinten zárt, az emeleteken nyitott erkély. Az utcai homlokzatai nem tagolódnak szimmetrikusan.

Az épületek változatossága a homlokzatok síkjainak megmozgatásából, a homlokzat tagolóelemeinek rendhagyó felfogásából, a korban divatosá váló zárterkélyek eltérő méreteiből és formáiból, a nyílások lezárásának váltakozó vonalvezetéséből adódik. Gyakorikak a népi építészetből inspirálódó egyesek záródású, leszelt sarkú ablakok. Akadnak egészen egyszerű megoldások, mint például az Arany János utca 21. szám alatti bérvilla homlokzatának sík, díszítésektől mentes felülete, melynek monotonitását csak a felvitt vakolat sávonként eltérő színe és a nyíláslezárások változatossága bontja meg.

Amint az építéstörténetből már kiderült, az Arany János utcai bérvillák létrejöttüket nem egyetlen tervezőnek és kivitelezőnek köszönhetik. 1910-ben a tervezési folyamat elindítója a Károly Lajos és Markovits Sándor építészpáros, akiknek a helyét 1913-ban Goll Elemér műépítész veszi át. A kivitelezői munkát Károly és Markovits idején a Sütő és Társa cég kezdte el, ezt követően 1913-ban rövid időre Spáda János is feltűnt a színen, a rövid intermezzo után pedig Schreiber Gyula építészvállalata volt az, amely befejezte az épületeket.

A legtöbb információval a budapesti építészpárosról rendelkezünk: Károly–Markovits közös pecsétjéről kiderül, hogy

Budapesten működtetnek építészirodát, közös tevékenységükről és Markovits Sándorról ezenfelül az eddigi kutatások kevés adattal szolgálnak. Sas Péternek a római katolikus egyház kolozsvári építőtevékenységét tanulmányozó könyve megemlíti, hogy az Augusteum új épülete-re kiírt pályázaton részt vettek egy „szecessziós jellegű, népi építészeti formakincs tárházát felvonultató” tervrajzzal. A kolozsvári római katolikus egyháznál kifejtett tevékenységük idejéről is fennmaradt egy érdekes adat: az izraelita vallású építészek 1911. június 22-én, Budapesten átkeresztelkedtek római katolikussá. Károly Lajos végzettsége nem állapítható meg teljes bizonyossággal. A korszak építészetről és építészeiről szóló munkák építőmesterként említik, a tervrajzokon szereplő pecsétek és számos sikeres pályázati terve azonban építész végzettségét valószínűsítik. A személyére vonatkozó adatok letisztázását nehezíti a szakirodalomban és a forrásokban felbukkanó többféle névváltozat (Károly Lajos, Károlyi Lajos, Károlyi L. Emil).

Az épületegyüttes történetében kevésbé meghatározó, a korabeli kolozsvári építészeletben azonban annál jelentősebb Spáda János alakja. A neves építőmester Kolozson született 1877. december 10-én. Diplomáját Budapesten a Királyi József Műegyetemen szerezte, majd ezt követően Kolozsvár főterén nyitott építészeti irodát, innen folytatta intenzív tevékenységét. Olyan neves épületek kivitelezője volt, mint a bécsi Fellner és Helmer építésziroda tervezte új Nemzeti Színház (ma Román Nemzeti Színház és Román Opera), a Hübner Jenő terve alapján épült Mariánum Római Katolikus Leánynevelő Intézet, Kós Károly Kakasos temploma, illetve két saját tulajdonát képező épület, a Vágóhíd téri Spáda-palota, valamint az Erzsébet út 51. szám alatti családi ház. Rövid építőmesteri pályája során közéleti szerepet is vállalt, tagja volt a kolozsvári Iparkamarának, az Ipartestületnek, az Iparosegyletnek, melyben az elnöki tisztséget viselt emellett a Római Katolikus Egyház választmányának is.⁹ 36 éves korában, 1913. július 7-án hunyt el tüdőbetegségben Kolozsváron, s itt is temették el a Házsongárdi temetőben.

Annak érdekében, hogy a szóban forgó épületcsoportot a város 20. század eleji fejlődésének keretében vagy akár a kor

nemzetközi építészetének kontextusában vizsgálhassuk, elengedhetetlen az épületek műfaji elemzése és az építési program vizsgálata.

A bérbe adás céljából emelt épületek megnevezésére több fogalom volt használatban az elmúlt évszázadok folyamán, jelentésük azonban nem minden esetben határolható el teljes pontossággal. A német szóhasználatban *bérpalotának* a „tőkeerős építetők által a városok reprezentatív helyein épített, kedvező lakásösszetételű, anyaghasználat és külső megjelenés szempontjából igényes”¹⁰ épületeket nevezték. Magyarországon ugyanaz a fogalom két esetben volt használatos: a főúri magánpalota és a részben bérbe adott „úri palota” megnevezésére, mely utóbbi a főurak által építtetett bérpalotákra vonatkozott.¹¹ Bár a bérpalota és a bérház közötti különbség nem egyértelmű, a bérpaloták esetében nagy hangsúly kerül az építető társadalmi helyzetére, a reprezentációs igényre, a gondos anyaghasználatra, valamint a városok reprezentatív részein (belsőváros) való elhelyezkedésre.

A *bérház* szó több – különböző komfortfokozatú és alapterületű – lakást magába foglaló építményre utalt, mely nemcsak funkciójában (üzleti vállalkozás), hanem méreteiben is eltért a hagyományos lakóépületektől: a 19. és a 20. század fordulóján a német területeken¹² eleinte a legalább négy, majd a legalább hét lakást magába foglaló épületeket tekintették bérházaknak.

Az előbbieken kívül meg kell még említenünk a villát, melynek bérbeadási céllal épülő változatai a *bérvilla*, illetve a *szabadon álló bérház*. Ferkai András meghatározása szerint villának nevezzük a „zöldövezetben, parkszerű telken, szabadon álló, nagyméretű, általában többszintes reprezentatív lakóházat, mely egy családnak, esetleg több generációnak ad állandó, néha alkalmi lakóhelyet”.¹³ A villa tehát szabadon álló, terjedelmesebb, kedvezőbb lakásminőségű házat jelent. Ehhez viszonyítva a bérvilla több család számára lakást biztosító, 2-3 emeletes, szintenként több lakrészt magába foglaló lakóház. A befektetés célja alapján Ferkai továbbá különbséget tesz a saját lakásigényt kielégítő társasház és a befektetési céllal épülő bérvilla között.

Az Arany János utcai házak építetője – Hirschler József plébános – egyértelműen jövedelemszerzés céljából kezdemé-

nyezte ezek építését. A szükséges anyagi háttér hiányában kénytelen volt a munkálatokat a banktól felvett kölcsönből fedezni. A megrendelő személyét figyelembe véve tehát a „bérpalota” és a „bérház” kifejezések közül inkább az utóbbi válik indokolttá, hiszen a plébános nem számított tőkeerős vállalkozónak vagy az arisztokrácia képviselőjének. Az építkezés apropójából adódik az épületek megformálásában mutatkozó mérsékelt reprezentációs igény, így a potenciális bérlői réteg determináltsága is: egyértelműen nem az arisztokrácia számára épültek, sokkal inkább a középosztály tehetősebb családjainak szándékozták a felépülő lakásokat bérbe adni, ami újabb érv a „bérház” kifejezés indokoltságára. Az épületeknek a városon belüli elhelyezkedése az adott telek által adott volt: nem Kolozsvár reprezentatív belvárosában, hanem annak peremén, a fél évszázada kialakított Sétatér szomszédságában, zöldövezetben épültek fel. A házak homlokzatai és tömegei változatosak, és művészi igényességgel illeszkednek a természeti környezetbe. Ilyen szempontból sem szerencsés a „bérpalota” megnevezés, sokkal inkább találó a levegős beépítést is hangsúlyozó „bérvilla” fogalom vagy a „szabadon álló bérház” megnevezés. A lakásszám tekintetében az épületek aránylag homogének, kivétel nélkül kétemeletesek, szintenként két, három vagy négy lakrésszel, melyek felülete és komfortfokozata azonban már változó. E kritérium alapján is a „szabadon álló bérház” avagy a „bérvilla” megnevezés tekinthető szakszerűnek.

A fentebbiek alapján megállapítható tehát, hogy a „bérpalota”, „bérház” és „bérvilla” fogalmak közül a „szabadon álló bérház” vagy leginkább a szabad beépítést eleve feltételező „bérvilla” kifejezés találó az épületek megnevezésére.

Az építészeti programra hatást gyakorló előképeket illetően a szakirodalomban felvetődött annak lehetősége, hogy az épületesorozat mintájául a századfordulón Angliában kialakuló és divatossá váló kertvárosok szolgálnának. Az építkezés jellege ugyanakkor hasonlóságot mutat a villanegyedek sajátosságaival is.

A *kertváros* elnevezést először Alexander T. Stewart filantróp milliomos használja, aki munkatársai számára 1869-ben Long Island-re egy 8000 angol hold nagyságú települést tervezett, ez

azonban Stewart halála miatt nem valósulhatott meg.¹⁴

A 19. század első felében Angliában számos meg nem valósult településtervezület, melyek elvei közül néhány hatott a kertvárosok későbbi kialakulására. Tervezőik elégedetlenek voltak a munkások lakáskörülményeivel, a helyzet javítása érdekében a nagyobb városok közelében a természeti adottságokhoz igazodó kisebb településeket építettek. Robert Owen azon elképzelését, hogy a dolgozók lakáskörülményeinek javítása nem sérti az üzleti érdekeket, a későbbi évtizedek igazolták.¹⁵

Az önálló ipari városként értelmezhető Copley-t megépíttető Edward Akroyd számára az egészséges környezet, az igényes megjelenés, a közösségi élet megalapozása volt az elsődleges szempont, s tevékenységét nem üzleti vállalkozásnak tekintette, célja a korszerű életkörülmények megteremtése volt.¹⁶

A tudományos város- és kerttervezéshez a filantróp Ebenezer Howard *Garden Cities of Tomorrow* című 1902-ben kiadott könyve vezetett el. Az általa kidolgozott új rendszer, mely a különböző utópisztikus városrendezési tervek vizsgálatából és szintéziséből született, a legtöbb korábban felmerülő problémára választ adott. Jellemzője, hogy az elveit utólag a helyi adottságokhoz kellett igazítani, s az igényesség és a család jelentőségének figyelembevételével a városi és a vidéki életmód előnyeinek összeegyeztetésén fáradozott – sikerrel.¹⁷

Howard elmélete rövidesen formát öltött: Letchworth az általa kijelölt szempontok szerint épült meg. A London közelében kibontakozó várost a táj adottságaihoz igazították, a lakásokat fürdőszobával látták el, beosztásukat szabályozták,¹⁸ a lakók kényelme érdekében biztosították a vízellátást, a szennyvízelvezetést, a gázzal való világítást, és különös figyelmet fordítottak a kertekre. Hampstead Garden Suburbban, a városi kertvárosban az egészséges és igényes környezet elvének szem előtt tartása mellett fontosnak bizonyult az eltérő társadalmi rétegek együttélésének biztosítása és a közízlés megújítása a népi építészet által.¹⁹

Az angol példa alapján írásában Nagy Gergely három fogalmat határol el: a kertvárost, a kertvárosias települést, illetve a városi kertvárost. Meghatározása szerint a kertváros (*garden city*) egy tudatosan

tervezett, önálló iparral és mezőgazdasági zónával ellátott, egészséges életkörülményeket biztosító település, ahol a felépíthető házak száma és a közöttük szabadon hagyott terület meghatározott, azért, hogy minden lakásnak elegendő fény, levegő és pihenőhely jusson. A város összhangban van a természeti környezetével, kialakítása igényes. Közigazgatási és kulturális intézményei révén a közösség számára lehetőséget biztosít a teljes értékű társadalmi életre, továbbá kötött méretű és folyamatos zöldterület veszi körül. A város teljes területe köztulajdonban van, vagy a közösség által szervezett *trust* irányítása alatt áll, mely a tökmegtérülést 5 százalékban korlátozza, s az előlotti eredményt a lakosság javára fordítja.²⁰

A kertvárosias település a kertvárosok szellemében épül, ennek ellátása azonban egy másik nagyvárostól függ, s legtöbbször egy ipari üzemet szolgál.²¹ A városi kertváros úgyszintén a kertvárosok elveit követi, létrejött a városok növekedésének keretéhez köthető.²²

A városiasodás folyamatának 19. századi felgyorsulásával a nagypolgárság körében felmerült a városfejlődés negatív hozadékai kivédésének az igénye. A zsúfoltságot, az intimitás hiányát, a zöldterületektől és a természettől való elszakadást olyan módon kellett orvosolni, hogy a városi életforma előnyei megmaradjanak.²³ A megoldást a városokat övező, eddig nyaraló- és kirándulóterületekként kezelt zónák beépítése és a városhoz való csatlósága jelentette.

A városok peremének beépítése már a 19. század elején megkezdődött az első nyaralók és vendégfogadók megjelenésével.²⁴ Határterület lévén az épületek és a zóna meghatározása még sokáig bizonytalan maradt.²⁵ Az építkezéseket szabályzó irányelvek, az építési övezeti előírások a 19. század hetvenes éveitől kezdődően születtek meg: előírták a szabadon álló beépítést, a minimális telekméreteket.²⁶ Az előírások helyenként egész városnegyedekre vonatkoztak, más esetben csak néhány utcát közrefogó területet érintettek. Nem volt ritka az egykori szőlősterületek lakóterületekként való hasznosítása sem,²⁷ melyre Kolozsváron is van példa: ebben az időszakban parcellázták és építették be az Erzsébet út környékét, létrehozván a város egyik legjelentősebb villanegyedét.²⁸

Az újonnan felépülő házakat a „villa” fogalommal nevezték meg, mely jó lakás-

összetételű, szabad beépítésű, zöldövezetben elhelyezett reprezentatív lakóhelyet jelent, problémát okoz azonban az, hogy a felépülő villáknak nem mindegyike felelt meg ezen kritériumoknak.

A villanegyedek tehát egyrészt a nagyobb települések növekedésének, másrészt azok túlzásfoltosságának következtében a városok peremén létrejövő negyedek vagy néhány utcányi területre korlátozódó övezetek, melyeket a zöldterületek arányára is figyelve villaszerű, szabadon álló házakkal építették be.

A város lakosságának gyors növekedése²⁹ Kolozsváron is maga után vonta a várost övező kirándulóterületek, peremterületek beépítését. Ebben az időszakban épült ki a Majális utca (Republicii) és a Fürdő utca zónája, a már említett Fellegvár felé vezető Erzsébet út (Emil Racoviță) környéki villanegyed s nem sokkal később az Attila út környéki (Andrei Mureșanu negyed), avagy a tisztviselőtelep.

Az Arany János utcai épületcsoport kertvárosokkal való rokonítása elsősorban a kiterjedés szempontjából nem indokolt. A csupán nyolc bérvillát számláló együttes még csak egy település önálló részeként sem értelmezhető. A „város a városban”, azaz a városi kertváros korabeli magyarországi példája, az újpesti Wekerle-telep 4000 lakást számolt, ami nagyságrendekkel haladja meg az általunk tárgyalt bérvillasorozat kereteit. Ilyen szempontból közelebbi a kapcsolat az akár néhány utcányi területre korlátozódó villanegyedekkel.

Szintén a telek szabta kiterjedésből adóan nem tevődik fel a közösségi élet nagyobb arányú biztosításának kérdése, hiszen a néhány tíz lakást számoló bérvillacsoport ezt nem igényelte. A táj adottságaihoz való alkalmazkodás is inkább a telek adottságaihoz való igazodásként értelmezhető. A kertvárosok és villanegyedek által egyaránt megkövetelt egészséges és élhető környezet a szabadon álló beépítés által és a szomszédos Sétatér által adott. Az enyhén differenciált, jó lakásminőség, igényes kivitelezés is mindkét beépítési formának a sajátja.

A plébánosi javadalmat képező telek hasznosítása a város terjeszkedéséhez és a növekvő lakásigényhez köthető. Az épületek számát a telek határai szabták meg, szabadon álló beépítést pedig a mérsékelttelek telekár.

A kertváros vagy a kertvárosias jelző használatának alkalmatlanságára egy további indok a megrendelő befektetési célja. A rendelkezésére álló szabad telket anyagi gyarapodás reményében építette fel, nem kimondottan a lakásviszonyok javítása céljából, bár közvetlen módon ehhez is és a lakáshiány enyhítéséhez is hozzájárult.

Következtetésképpen elmondható, hogy a Sétatér szomszédságában felépült bérvillák mindenekelőtt kiterjedésüknél fogva és a városon belüli elhelyezkedésükből adódóan inkább a kisebb kiterjedésű villanegyedekhez hasonlóak, mint a kertvárosokhoz vagy a városi kertvárosokhoz, bár kétségtelen, hogy az utóbbiakal is mutatnak némi rokonságot.

■ JEGYZETEK

1. Sas Péter: *A római katolikus egyház szerepe Kolozsvár építészettörténetében. Rolul bisericii romano-catolice în istoria arhitecturii clujene*. Verbum, Kvár, 2011.; Pál Emese – László Miklós: *Szeccesszió Kolozsváron*. Komp-Press – Kolozsvár Társaság, Kvár, 2012.
2. Az egyházközség gyűléseinek jegyzőkönyve, 1909. október 31-ei bejegyzés.
3. Az egyházközség gyűléseinek jegyzőkönyve, 1910. április 16-ai bejegyzés.
4. A tervekét Kolozsvár városi tanácsa csak 1911. március 31-én hagyta jóvá.
5. Az egyházközség gyűléseinek jegyzőkönyve, 1913. március 20-ai bejegyzés.
6. A Schreiber Gyula építkezési vállalat Hirschler József plébánosnak címzett ajánlata, 1913. április 10.
7. A Schreiber Gyula építkezési vállalat Jelen Gyula ügyvédnek címzett levele, 1914. november 26.
8. A Kolozsvár Belvárosi Római Katolikus Egyházközség mindenkori plébánosának javadalmazására rendelt ingatlanok jegyzéke, 1915. december 6.
9. Az egyházközség gyűléseinek jegyzőkönyve, 1910. február 20-ai bejegyzés.
10. Körner Zsuzsa: *Városias beépítési formák, bérház- és lakástípusok*. Terc Kiadó, Bp., 2010. 14.
11. Edivi Illés Aladár: *Budapest műszaki útmutatója*. „Pátria” Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Bp., 1896. 182–183. Idézi Körner Zsuzsa: i. m. 14.
12. A bajor Fürth városban, Körner Zsuzsa: i. m. 15.
13. Ferkai András: *Buda építészete a két világháború között*. MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, Bp., 1995. 15.
14. Nagy Gergely – Szelényi Károly: *Kertváros-építéset. Az angol példa Magyarországon*. K. n., Veszprém, 2008. 53.
15. A Robert Oven által David Dale pamutfeldolgozó üzeme mellé megálmodott kommuna az utópisztikus elképzeléseknek egy példája. Uo. 11–12.
16. Hasonló elképzelések nyomán jött létre a tervező nevét viselő Akroydon, valamint Titus Salt Bradford melletti nagyobbacska Saltaire nevű városa. Uo. 17–28.
17. Uo. 53–54.
18. A legkisebb lakásnak is legalább 144 négyzetlábos nappalival kellett rendelkeznie, ami hozzávetőlegesen 13,47 négyzetméternek felel meg.
19. Uo. 63–68.
20. Uo. 80.
21. Uo.
22. Uo.
23. Körner Zsuzsa: i. m. 18.
24. Uo.
25. Uo.
26. Uo. 18, 106–107.
27. Körner Zsuzsa – Nagy Márta: *A városrendezési szabályozás története Magyarországon*. Építés-Építészettudomány XXX. évf. 2002. 1–2 sz. 123–158, 140.
28. Spáda János unokája egyik cikkében megjegyzi, hogy nagyapja volt az, aki a telkeket felparcellázta és beépítette. Orbán Béla: *Régi kolozsvári építőmesterek: Spáda János és Rätz Mihály*. Szabadság 2009. április 15.
29. A lakosok száma 1880-tól (29 923) 1910-ig (60 808) megkétszereződött, 1920-ig (83 542) pedig kis híján megháromszorozódott.

DOMOKOS PÁL PÉTER – „A ROMÁN ÁLLAM ÉS NÉP ÁDÁZ ELLENSÉGE” (II.)

Avagy mit lehet megtudni Domokos Pál Péterről egy csíkszeredai megfigyelési dosszié anyagából

■ A csángókra vonatkozó anyag „nacionalista-irredenta”, illetve külföldön „ellenséges” célokra való felhasználásának megakadályozása érdekében a figyelmük elsősorban Kósa-Szánthó Vilmára irányult, mivel ő személyes kapcsolatban állt Domokos Pál Péterrel.

1981. június 4-én dokumentációs tervet készítettek a „Vidra” néven már 1978 augusztusától megfigyelés alatt álló személyről (in *D.U.I. Dosar de urmărire informativă nr.506 privind pe „VIDRA”-Kósa-Szánthó Vilma – din Miercurea Ciuc*).²¹ Ebben leszögezik: „bebizonyosodott, hogy ellenséges magyar nacionalista eszmék és felfogás foglya”, ezeket kendőzöttén ugyan, de becsempészte a megye olyan kulturális rendezvényeibe, amelyekbe bevonták, illetve saját elhatározásából készített szociológiai, etnográfiai és demográfiai tanulmányaiba. Idéznek „Coman Zsófia” és „Bucur” nevezetű informátoraik²² jelentéseiből, melyekből mai szemmel az olvasható ki, hogy a célszemély határozottan elkötelezte magát a romániai magyarság iránt: „...a romániai magyarok élete, azok az emberi és szabadságjogok, amelyek meg kellene illessék őket, mindnyájunkat kellene foglalkoztassanak. Én mint etnográfus és szociológus azon vagyok, hogy beszéljenek rólunk, magyarokról, tudják, hogy létezőnk, én ehhez próbálok hozzájárulni.” Példának azt hozzák fel, hogy 1980 február hónapjában Székelyudvarhelyen Maszelka János festő, Kányádi Sándor felesége és Várhegyi István marosvásárhelyi illetőségű személy társaságában beszéltek „...a romániai magyarok úgynevezett jogfosztottságáról és szabadságuk korlátozásáról... és hiányolták, hogy nincs egy ország szerv, amely irányítaná és összehangolná kulturális életüket és szellemiségük megélését”. Kiderül, hogy feltérképezték széles körű kapcsolatrendszerét. A me-

gyéből nyolc személy nevét sorolják fel, akik vagy hasonló gondolkodásúak, vagy bizonyítékokat lehet szerezni tőlük a két elsődleges gyanúsított konspiratív együttműködéséről (ez utóbbiak közé sorolták Offner Mariannát és Vákár Lajost, a „Kutató” munkatársát).²³ Más vidékekről kiemelik Gáll Ernőt, a *Korunk* főszerkesztőjét, aki lehetővé tette Kósa szociológiai tanulmányainak megjelentetését, valamint Tóth Sándor kolozsvári egyetemi tanárt, aki a „Doina” (véltetően Doina Cornea) ügyben is ellenséges magatartást tanúsított, és aki csíkszerdai kiszállásai alkalmával Vilmát is látogatja. Magyarországról Domokos Pál Pétert említik, aki „mélységesen ellenséges államunkkal szemben”, és Halász Péter szociológust, agrármérnököt, aki „Domokos Pál Péter közeli kapcsolata”. Ügyszintén szerepel kapcsolatai között Takeori Kambe japán kutató, aki Magyarországon tevékenykedik, és aki „...megyénkbe is ellátogatott, hogy adatokat gyűjtsön a csángók eredetére és életére vonatkozóan”. Ezenkívül még felsorolnak öt csíkszerdai és egy kolozsvári személyt, akikkel szoros kapcsolatot tart fenn: László Zsuzsa muzeológust, Kozma Mária könyvtárost, Bilibok Mária titkárnőt az Alkotások Házától, Antal Miklós néptáncoktatót, az Alkotások Háza módszertani irányítóját, Borbély Ernő tanárt és Károly Sándor kolozsvári szobrászt.²⁴ Kapcsolataink közül 16 személyt nevesítenek Csíkszerdából és egyet (Katona Ádámot) Székelyudvarhelyről, akiket ki akarnak hallgatni.²⁵ Mivel úgy látják, hogy Vilma néprajzi és szociológiai kutatásainak és tanulmányainak tárgya főleg a csángó népcsoport, feltételezik, hogy több fontos dokumentum lehet a birtokában, amelyeket terepmunkája során gyűjtött, és fennáll a veszélye, hogy ezeket elidegeníti. Mindent egybevetve szükségesnek látják – figyelembe véve a nagy-

számú belső és külső aktív kapcsolatát is –, hogy ellenséges tevékenységét teljes egészében feltérképezzék. Ennek érdekében még alaposabb dokumentálódásra van szükség, ezért külön célokat és ezekhez kapcsoltnak újabb feladatokat szabnak meg a következő ütemezésben:

I. a dokumentálódást megelőző időszakra

II. a dokumentálódás időszakára.

Első lépésben olyan személyek kihallgatása (öt személyt neveznek meg), akikről tudja, hogy tőlük kompromittáló adatokat szerezhetnek munkahelyi és társadalmi életére nézve. Második lépésben, a dokumentálódás tényleges szakaszában, mindent aprólékosan fel akarnak tárnai, ami csak lehetséges, például: milyen körülmények között és mikor került birtokunkba a csángókra vonatkozó dokumentáció? Kik azok, akik olvasták az anyagot? Kik sokszorosították? Hol és hány példányban? Milyen tevékenységben vett részt Kósa-Szánthó Vilma ennek az ellenséges akciónak a során? Kapcsolatai közül kik és milyen szinten tudtak Király István a SZER által nemrég közzétett leveléről? Kinek adták át olvasásra, hogyan viszonyult ehhez Kósa és az ő ismerősei? Helytől és környezettől függetlenül, milyen információs lehetőségekkel rendelkezik Király István? Kósa-Szánthó Vilma „nacionalista-sovén és irredenta megnyilvánulásainak” alaposabb dokumentálása; Kósa-Szánthó Vilma operatív szempontból (értsd: a felderítési munka szempontjából) figyelembe vehető kapcsolatai, különösen a magyarországi kapcsolatai és azok jellege. Csak emiatt 11 személy kihallgatását ütemezték be. Hét személyt „veszélyes elemnek” minősítettek: Király Istvánt, Kósa-Szánthó Vilmát, Katona Ádám udvarhelyi tanárt, Miklós Vári Vilmos és Demény István Pál csíkszeredai muzeológusokat, Pávai István zenetanárt és Szócs Károly orvost.

Mivel a későbbiekben nevesítésre kerül minden személy, akinek kihallgatása dokumentált a megfigyelési dossziében (szó szerinti vagy nyilatkozat formájában rögzített, esetleg hiteles utalás arra, hogy „elbeszélgettek” vele), csak azok nevét említem meg, akinek kihallgatása az én dossziémban lévő iratokból nem dokumentálható: Pávai István, Katona Ádám, Szócs Károly, Kiss Dénes (munkatársam a munkaerő-hivatalnál), Várdai György és Szép Zoltán kamaszkori barátaim, volt

középiskolai osztálytársaim. Szép Zoltánt megpróbálták beszervezni, amit ő azonban a tudomásomra hozott, és így lemondtak erről.²⁶

II. A dokumentálás második szakaszában a „Kutató” kihallgatását és „Vidra” újbóli kihallgatását²⁷ vették tervbe. Ha a helyzet úgy kívánta, nem zárták ki egyes személyek újbóli kihallgatását, és ha szükségesnek mutatkozott, szembesítéseket is előirányoztak. Az eredményeket operatív módon jelenteniük kellett a pártszerveknek és felettes szerveiknek. Tehát nagyon alaposan és jól megtervezve kezdtek az ügy felgöngyölítéséhez.

A következő hetekben rendre mindenkit, aki így vagy úgy belekeveredett a „csángó ügybe”, behívtak, kihallgattak, és nyilatkozatot írtak velük.

Június 5-én hallgatták ki Offner Mariannát²⁸ és Demény István Pált.²⁹ Az így nyert információk jó alapot biztosítottak számukra, hogy a további kihallgatások során azt sugallják a soron lévő gyanúsítottaknak, hogy mindent tudnak az ügyről, és kár valótlanosságokat állítania. Az én első kihallgatásomra, ahogy már említettem, május 30-án került sor.

Másnap Kósa-Szánthó Géza (június 6-án), két napra rá pedig felesége, Vilma került sorra (június 8.). Ezen az első kihallgatásán tett nyilatkozatában Vilma³⁰ csak annyit ismert be, hogy kapcsolatban áll Domokos Pál Péterrel („volt tanár, jelenleg nyugdíjas, kutató, Budapesten lakik”) és Halász Péterrel („negyven év körüli, agrármérnök, kutató, budapesti lakos”).³¹

A néhány nappal később, június 11-én foganatosított újabb kihallgatása során³² Vilma azt is elismerte, hogy a csángókra vonatkozó anyagot a vele komaságban lévő Halász Péter³³ keresztül juttatta ki Magyarországra (Domokos Pál Péterhez), aki áprilisban, húsvét tájékán meglátogatta otthonában. Ezt Király István biztatására tette, aki első titkos találkozásokon Offner Marianna lakásában³⁴ kérte meg, hogy az anyagot juttassa ki Domokos Pál Péterhez, a csángó kérdés legnagyobb élő szaktekintélyéhez, „mivel én ismerem őt, és neki nincsenek megfelelő magyarországi kapcsolatai”. Arról is beszámolt, hogy Halász Péter hazaérkezve képesleg értesítette, hogy szerencsésen megérkezett, amiből ő arra következtetett, hogy a küldött anyagai eljutottak Domokos Pál Péterhez. Ebben a pillanatban a szervek

még nem voltak teljesen tisztában, hogy kinek a közvetítésével került ki az anyag Domokos Pál Péterhez. Ugyanis egy másik informátoruk, akit Domokos Pál Péterhez kiküldtek, azt állította, hogy a célszemély bizalmasan bevallotta neki, hogy birtokában van Király István a SZER-hez eljuttatott levelének és az inkriminált csángó anyagnak. „A forrás azt állítja, hogy az utóbbi anyagot március végén egy budapesti közgazdász, Takács István vitte ki az országból. Ezt az aspektust a Kósa-Szánthó Vilmával, a vele tervezett újabb beszélgetés folyamán fogjuk tisztázni.”³⁵ Vilma még másik nyolc magyarországi személyt is megnevezett, akikkel kapcsolatot tartott, ezenkívül egy volt osztálytársát nevezte meg, László Enikőt, aki Párizsban él, és tudomása szerint ballerina, valamint Kambe Takeori japán nyelvész, akinek szándéka van eljönni és kutatásokat végezni a csángó népesség körében, amennyiben sikeres lesz a pályázata.

Vilma vallomását már kihallgatása másnapján (június 12-én) az ügyre vonatkozó másik három anyaggal együtt felterjesztik a BM állambiztonsági szervezete központjához (Departamentul Securităţii Statului).³⁶ A többi felterjesztés a következőkre vonatkozott:

a) Jelentés a „Kutató” ellen indított eljárás jelenlegi állásáról. Ebben arról tájékoztatják a címzettet, hogy Vilmán („Vidra”) kívül kihallgatták még Offner Mariannát, Miklóssy Vári Miklóst,³⁷ illetve Demény István Pált,³⁸ és hogy milyen információkat sikerült belőlük kicsikarni.³⁹

b) A „Kutató” 1981. 05. 30-án lezajlott kihallgatása hanganyagának írásban rögzített változata.

c) 1981. 04. 16-án a Hargita Megyei BM vezetősége (Erdélyi Elemér tábornok, a megyei felügyelőség vezetője; Rapilat Alexandru ezredes, a megyei Securitate parancsnoka és Suciú Mihailă alezredes, az I. ügyosztály vezetője; valamint a minisztérium képviselőjében Bordea Aron tábornok, az I. igazgatóság (belföldi hírszerzés) vezetője és Popescu Stelian, ugyanezen igazgatóság II. ügyosztályának vezetője jelenlétében közösen kiértékeltek a „Kutató” megfigyelésének eredményeit, és egy 14 pontból álló intézkedési tervet fogadtak el.⁴⁰ Az elemző részben többek között annak a meggyőződésüknek adnak hangot, miszerint: „Az újabb szerzett információkból egyértel-

műen kitűnik, hogy a „Kutató” azon szándéka, hogy levéltári dokumentumokhoz hozzáférjen,⁴¹ abból a célkitűzéséből fakad, hogy egy tendenciózus tanulmányt állítson össze az együtt élő nemzetiségek – különösen a magyarok és csángók – helyzetéről. Véleménye szerint jelenleg számos rosszindulatú anyag kering ebben a kérdéskörben, amelyeket az 1930–1940-es években publikált nacionalista-sovén írásokhoz hasonlít. Felfogása szerint az összeállítandó tanulmánya bemutatja majd hazánk magyar nemzetiségű lakosságának »valódi« helyzetét. Az összeállított anyagot olyan közismert személyeknek akarja megküldeni, akik különböző – a tudomány, irodalom, politikai és társadalmi élet – területein alkotnak, olyanoknak, akikben megbízik, és »különösen« azoknak, akik tenni is akarnak valamit ezen a téren. A maguk során ezek a személyek kezdjenek egy jól átgondolt sajtókampányba az általa összeállított anyag alapján vagy ebből ihletődve, vagy csak egyszerűen sokszorosítsák és terjesszék láncolatban úgy, hogy látszólag egyéni akciónak tűnjön.”⁴²

Az is kiderült, hogy a csángó anyagon kívül kértem Vilmát, gépelje le Domokos Pál Péter *Édes hazámnak akartam szolgálni* című könyvére a hazai sajtóban mintegy replikaként megjelent írást, és a csángó anyaggal együtt küldje el Magyarországra a könyv szerzőjéhez. Felfigyeltek arra is, hogy „Kutató” fokozottabban igyekezett kapcsolatot teremteni a csíkszeredai értelmiségiekkel, akik közül előzőleg már többen a látókörukbe kerültek, vagy jelenleg is információkat gyűjtenek róluk nacionalista-irredenta megnyilvánulásai miatt. Továbbá tudomást szereztek arról is, hogy közismert magyar nemzetiségű személyiségek, mint például Bitay Ödön, a bukaresti Politikai Könyvkiadó szerkesztője, Kányádi Sándor kolozsvári költő és Demény Lajos bukaresti történész érdeklődtek a „Kutató” jelenlegi helyzetéről és arról, hogy vannak-e kellemtlenségei a párttagsági könyv átvételének megtagadása miatt.

A tervezett intézkedéseket tekintve nagyobb súlyt fektettek a következőkre:

– Mélyebben feltárni „Vidra” és „Kutató” kapcsolatait.

– Felderíteni, miképpen és honnan került ki a csángókra vonatkozó anyag a Securitateről; többek között intézkedtek, hogy az ügy két főszereplőjére ráállított

„források”, „Fekete” és „Katona”, valamint „Coman Zsófia” informátor munkája hatékonyabbá váljon, ügyelve arra is, ne hogy valamiképpen lepleződjenek.⁴³

– További információk gyűjtése arra vonatkozólag, hogy a két gyanúsított nem szegett-e meg jogi vagy erkölcsi normákat, ezek dokumentálása abból a célból, hogy adott pillanatban fel tudják használni ezeket akcióik mérséklésére, „befolyásolva őket, hogy hagyjanak fel pártunk és államunk politikája elleni tevékenységükkel”.⁴⁴

– Kompromittálásuk és elszigetelésük azoktól a személyektől, akikre hatással vannak, illetve azoktól, akiket be akarnak vonni ellenséges tevékenységükbe.

– Belső vizsgálat indítása annak felderítésére, hogy esetleg nem a Hargita megyei Securitate állományából játszott a valaki a „Kutató” kezére a moldvai csángókra vonatkozó dokumentációt, és együttműködni a Maros megyeiekkel hasonló célokat követve az ottani állományra vonatkozóan is.

Ugyanazon a napon, amikor először kihallgattak (május 30.), Rapilat Alexandru ezredes, a megyei Securitate parancsnoka jelentést küldött Bordea Aron országos parancsnoknak, és tájékoztatta a „Kutatató”-ügy állásáról. Ebben többek közt olyan intézkedésről is szó esett, hogy tengerparti nyaralásunk idején házkutatást fognak tartani otthonunkban. Úgy tűnik, a házkutatástól elálltak, vagy nem sikerült megvalósítaniuk, mivel az adott intézkedés mellé valaki később tollal rávezette az iratra a „Nu” (*Nem*) szót, míg mások előtt az „R” (*rezolvat = megoldva*) jel található.

Sokat tudtak meg Demény István Páltól, akit június 6-án hallgattak ki.⁴⁵ Deményt szerény, csendes, jól felkészült fiatalembernek ismertem. Vélhetően rá is nagyon ráijeszthettek. Elmondta, hogy még az előző év decemberében Vilma megkérte, napközben engedje át számára a garzonját. Ott gépelte le a Kriterion Könyvkiadó számára készülő, *Perefernum levelek* című, még ma is befejezetlen könyvét. Abban az évben január-márciusban is gyakran dolgozott munkaidőben Demény lakásában. Neki a moldvai csángókról szóló 10-15 oldalas tanulmányt, amely azok román eredetét hirdette, a múzeumnál dolgozó Miklóssy Vári Vilmos adta át olvasásra. Olvasás után rögtön visszaadta Vilinek. Kérdezte tőle, honnan van az anyag, de nem kapott vá-

laszt. Az ő véleménye, hogy ingatag lábakon álló anyagról van szó.

Vele egy időben hallgatták meg Vilma férjét, Kósa-Szánthó Gézát is.⁴⁶ Tőle sikerült megtudniuk, hogy Halász Péter, akivel keresztstülői komaságban állnak, április végén járt náluk.⁴⁷ Halász a Gyimesközéplokhoz tartozó Görbepatakán lakó Magyar Katinál volt elszállásolva. Mivel Kósa-Szánthó Sepsiszentgyörgyön dolgozott, vele vásároltatták meg a visszaútra szóló „kusetás” (hálófülkés) vagonra a vonatjegyeket. Azt is beismerte, hogy sok ismerőseivel beszélgetett a romániai magyarság helyzetéről, arról, hogy a nemzetiségi kérdésben a gyakorlat szöges ellentétben áll a „pártunk és államunk dokumentumaiban előírányzott elvekkel”.⁴⁸

Engem még kétszer hallgattak ki, június 13-án és július 3-án. Az utóbbi kihallgatáson nemcsak a csángó anyag megszerzéséről és annak felhasználásáról, további terveimről, hanem a levelem külföldre való juttatásáról is beismerő vallomást szerettek volna kicsikarni tőlem. Ezért tartott olyan sokáig, a felvett hanganyag legépelt változata összesen 49 oldalt tesz ki. A levélkiállítás kapcsán pénzbüntetést is kilátásba helyeztek. Végül semmi érdemlegeset nem tudtak kiszedni belőlem egyik kérdésben sem. Így a továbbiakban kihallgatásokra már nem hívtak, csak terveket gyártottak, miképpen figyeljék minden lépésemet, milyen módon és módszerekkel járassanak le, kompromittáljanak, és ezáltal „ellenséges” tevékenységem beszűntetésére kényszerítsenek.

Kósa-Szánthó Vilmára fordították a figyelmet, neki ugyanis kiterjedt külföldi kapcsolatai voltak, személyesen ismerte Domokos Pál Pétert, ezért úgy vélték, rajta keresztül figyelni tudják a tudós minden lépését, felfedik szándékait, és meggátolják, hogy még egyszer olyan felkészületlenül ne érje őket egy újabb hazalátogatása, mint ahogyan az 1979-ben történt, továbbá, hogy információkat gyűjtsenek tevékenységéről, további terveiről.

Vilmának neve volt a szakmában, nemcsak néprajzzal foglalkozott és publikált, hanem szociológiával is. Tudomásom szerint 1974 és 1987 között mintegy tíz tanulmányt jelentetett meg. Őt komoly retorziók érték, és továbbra is nemcsak megfigyelték, hanem még néhányszor kihallgatták, akárcsak férjét, Gézát. Munkahelyét elvesztette, és Sepsiszentgyörgy-

re volt kénytelen költözni, oda, ahol férje dolgozott. Ott csak félnormás állást sikerült találnia a Népművészeti Iskolában, és elhanyagolt környezetű, lerobbant tömblakásban kellett élniük. „Coman Zsófiát” teljesen ráállították, látogatta őt Sepsiszentgyörgyön, mikor pedig egy karamból miatt kocsija javításban volt, Vilma látogatta meg őt Csíkszeredában.

1981. október 15-én újra kihallgatják a Kósa házaspárt, Csíkszeredába rendelve őket.⁴⁹ Vilma a nyilatkozatában fenntartja korábbi három nyilatkozatát, de kiegészíti ezeket néhány új információval. Így például azzal, hogy nemcsak a csángókra vonatkozó Mártona-írást küldte ki Domokos Pál Péternek, hanem a borítékba betett egy kivonatot is az 1980-ban megjelent román etnográfiai atlaszból, amit Halász Péternek szánt. Géza viszont érdekesebb dolgokat árul el: Domokos Pál Péter 1979-ben, amikor Csíkszerdába jött, meglátogatta őket lakásukon, és ajándékozott nekik egy példányt az *Édes hazámnak akartam szolgálni* című kötetéből. Erről a könyvről (és a Királytól származó anyagról, csak Demény Istvánnal és a bákói Demsével [Mártonnal]⁵⁰ beszélt, aki meglátogatta őket Csíkszerdában. Demsének az volt a véleménye, hogy következményei nem lehetnek a csángó anyag terjesztésének, mivel a negyvenes években számos hasonló írás jelent meg Romániában.⁵¹ Géza arról is beszámolt, hogy ő vitte ki gépkocsijával Gyimesbükkre Dani nevezetű paphoz Domokost, akivel mintegy fél órát beszélgetett, nem emlékszik, hogy Vilma jelen volt-e vagy sem ezen a találkozón. Onnan Csobotfalvára mentek Domokos Pál nővérehez, akinél lakott. Lényegében itt adta át neki az említett könyvet.

Vélhetően Domokos Pál Péter másokat is meglátogatott, és ajándékozott nekik könyvéből. 1982. február 2-ikán meglátogatja őt Budapesten „Coman Zsófia”, akit a Securitate küldött ki hozzá. Mivel a túlbuzgó orvosnő Vilma ajánlásával érkezik hozzá, az öregúr teljesen megnyílt előtte, és sok mindenről beszélt a besúgónak abban a két órában, amit az nála töltött. Többek között beszámol azokról, akiket ismer és akiket értékel ilyen vagy olyan szempontból, illetve azokról, akiket elítél gyáva, megalkuvó magatartásuk miatt. János Pálról, a Csíkszeredai Múzeum volt igazgatójáról azt állította, hogy nagyon érdekes dokumentumokkal ren-

delkezik Csík történetére vonatkozóan, de nem árulta el, hogy ő látta és tanulmányozta-e ezeket. Úgyszintén elismerőleg beszélt Katona Ádámról, ismerte *A Hétben* megjelent cikkét, amelyben Katona a Mártona *Flacărăban* közölt elméletét cáfolta, azt is mondván, hogy több könyvet és más írást adott neki ajándékba. Beszélt a csíkszerdai jó nevű szülész-nőgyógyász Bajkó Barabás főorvosról. Tudta róla, hogy lánya először Fazekas János (akit „cigánynak” nevezett) fiához ment férjhez, majd válása után egy tábornok (Erdélyi Elemér) fiának lett a felesége. Nagy elismeréssel beszélt a csíksomlyói ferences papról, és kérte Comant, hogy adja át neki üdvözlését. Halász Péterről csak általánosságban beszélt, sajnálva, hogy vele nem sikerült találkoznia Comannak. Halásznak van egy nyaralója Leányfaluban, és általában ott szokott dolgozni. Azt nem sikerült megtudnia, hogy valóban Halász juttatta el hozzá a Securitate belső anyagát.

Az öregúr beszélt magyarországi életéről és munkáságáról, eddigi és készülő munkáiról. 1944 után sokáig nem értették meg, veszélyes elemnek tekintették, egyetemi munkáságát sem folytathatta, egyszerű munkássá lett. Lassan azonban a helyzete megváltozott, nyugdíjba már újrendbeli egyetemi oktatóként ment. A Budapesten élő erdélyiek rendszeresen találkoztak a Gellért Szálló vendéglőjében és a Kárpátia étteremben. Egy idő után a magyar hatóságok nem nézték ezt jó szemmel, közbeléptek, és figyelmeztették őket, hogy a magyar államnak nincs szüksége Romániával való komplikációkra, és betiltották ezeket a találkozásokat. Jelenleg a dolog úgy áll, hogy a magyar állam eltűri nézeteit, nem akadályozzák, de hivatalosan nem foglalnak állást a munkássága tárgyát képező kérdésekben. A jelenlegi külpolitikai kérdésekben úgy értékelte a magyar álláspontot, hogy „a miénk mondanak különböző álláspontokat és véleményyt, de csak olyan mértékben, ami megfelel az oroszoknak, és ha azok ösztönzik őket erre”. Ez valószínűleg az ő publikációiban is érezteti hatását, ezért kritikusan értékelte saját tevékenységét is.

Munkáságáról beszámolva a csángók történetére vonatkozó álláspontja mellett érvelt. Számos dokumentumot sorolt fel, amelyeket a bécsi, római, vatikáni és budapesti könyvtárakban és levéltárakban tanulmányozott, és lefordította ezeket

magyar nyelvre. Beszél arról is, hogy az *Édes hazámnak akartam szolgálni* című könyvét személyesen küldte el a pápának. Említést tett egy másik, még kéziratban lévő, de a kiadónak már leadott könyvről is, amelyik, reméli, meg fog jelenni. Arra is utalt, hogy a Kósa-Szánthó Vilmától kapott anyagok segítségével voltak. Beszél a görög katolikus csángókról is, mondván, hogy ezen felekezet betiltásával ortodox vallásúvá váltak, és ez volt elrománosításuk és beolvasztásuk egyik eszköze. Az ő és mások küldetése az, hogy jól dokumentált írásaikkal bemutassák ennek a népcsoportnak a valós történetét. Megmutatott vendégének néhány 1940 előtt román nyelven megjelent könyvet, amelyet románok írtak, de a valós helyzetet mutatják be.

„*Coman Zsófia*” küldetése a magyar fővárosban nagyon fontos információhoz juttatta a román titkosszolgálatot, de a fő célt, hogy megtudják, ki juttatta el Domokoshoz a belügyi anyagot, hogy ezt a személyt ki tudják iktatni, nem sikerült elérnie. Az öregúr sok kérdés elől kitért, vagy egyeseket nem reagált le. Kósák helyzetével napirenden volt, és úgy értékelte, hogy ha kellemetlenségeik vannak, azt ő sajnálja, de csak erkölcsi támogatást tud nyújtani nekik. Különben aki ilyen dolgokat vállal, annak számolnia kell a következményekkel is. Végső soron mindkinek úgy kell harcolnia, ahogy tud, és amilyen lehetőségei adódnak. Kijelentette: „Én egész életemben harcoltam és harcolni fogok, amíg élek, a csángók és székelyek ügyéért, írtam és még írni fogok, hogy ismertté tegyem történetüket és életüket, ezek az én harci eszközeim és módozataim.” Ez egy gyönyörű hitvallás, amit azonban a túlbuzgó informátor nem tudott értékelni, és azt sem tudta megállni, hogy ne jellemezze a tudóst. Azt a következtetést vonta le, hogy „egész hozzáállását és azt, ahogyan megközelítette a szóban forgó témákat, úgy lehet értékelni, hogy fanatikus nacionalista, rabja a csángókérdésnek és a csángók történelmének, ma is intenzíven dolgozik, és annak ellenére, hogy eléggé előrehaladott korú, jó a munkabírása”.

Az informátor zárszóként beszámolt arról is, hogy próbálta meggyőzni házigazdáját, hogy az állampolgári jogok tekintetében Romániában semmivel sem rosszabb a helyzet, mint Magyarországon. Romániában is kifejtették vélemé-

nyüket az emberek, példának Katona Ádám róla írt cikkét hozta fel, de a „forrásnak” az volt a véleménye, hogy egyáltalán nem tudta befolyásolni ebben a tekintetben. Szerinte azért nem, mert bezárkózott a maga fanatizmusába és konzervativizmusába.

Fontos és újabb adatokat rejt Domokos Pál Péterről a megyei Securitate 1982. június 22-én készített feljegyzése,⁵² amelyben a róla szerzett újabb információkat rögzítik. Domokos Pál Péter élénk érdeklődést tanúsít a romániai görög katolikus egyház helyzete iránt. Azt szeretné megtudni, nincs-e változás, nem készülnek-e az újrалаapításra. Kijelentette, hogy nemrég egy pápai küldött járt Romániában, és tárgyalt erről a dologról az államfővel. Tulajdonában van egy 1954-ben Madridban megjelentetett könyv, amelyet romániai származású görög katolikus papok írtak. A szerzők egy része jelenleg Rómában él, és ők szorgalmazzák e felekezet újrалаapítását. A könyv lényegében azt mutatja be, hogy mily módon tiltották be a görög katolikus egyházat Romániában.

A célszemély, miután tavaly befejezte Ferencz János pap cikkgyűjteményének magyarra fordítását (a könyv 1931-ben jelent meg Balászfalván), előszót írt *A kunok és püspökségük* című könyvhöz. A könyvben az szerepel, hogy Moldvában elsőknek a kunok telepedtek meg (és nem a magyarok), ők Szent István király idején keresztelkedtek meg. A kunok letelepedése idején nem létezett ott másféle népesség.

Úgy hírlik, hogy Domokos személyesen adta át *Édes hazámnak akartam szolgálni* című könyvét a pápának kérvén, hogy ügyeljen az erdélyi magyarokra és a moldvai csángókra.

Folytatja a volt Csík vármegye monográfiájának írását, és újra a Vatikánba megy dokumentálódni. Az is foglalkoztatja, hogy megírja *A románok igazi történetét*, amihez már sok anyagot gyűjtött.

Az iránt is érdeklődött, hogy milyen körülmények között hunyt el Ecsy János csíksomlyói pap, és azt is kérdezte, mi van Király Istvánnal, kidobták-e állásából, min dolgozik ma. Mi a helyzet Kósa-Szánthó Vilmmal. Arról is beszélt, hogy háza állandóan nyitva áll az erdélyiek és elsődlegesen a csíkiak előtt, nemrég járt nála Deér Katalin, a Hargita Megyei Pártkabinet könyvtárosa.⁵³

Egy fiatal budapesti mérnök, aki részt vett az idei csíksomlyói búcsún, elhozta neki a *Cuvînt despre Transilvania* című könyvet.⁵⁴ Arról szóló beszámolójából, hogy miképpen zajlott le az utazás, kiténik, hogy könyveket igyekeznek behozni Romániába a Szent István Társaság közreműködésével. Ami a *Cuvînt despre Transilvania* című könyvet illeti, Domokos Pál Péter úgy ítéli meg, hogy nem komoly alkotás, mivel (Lăcrănján) nem tudja alátámasztani állításait konkrét dokumentumokkal, úgy, ahogy eleinte hitte.

Szókatlan módon a feljegyzés nem említi a forrást, ahonnan ezekhez az információkhoz jutottak. Nem kizárt, hogy telefonlehallgatás révén szerezték be, erre utal az a tény is, hogy a feljegyzést nem szignózta senki.

1983. január elején egy újabb személyt bíznak meg, hogy sógora temetésére kiutazva Budapesten keresse fel Domokos Pál Pétert, egyszersmind felkészíteték a feladatra, hogy miképpen járjon el, és milyen adatokat igyekezzen megadni. Fedőneve „Kopacz János”, és a munkatársam volt a megyei munkaügyi igazgatóságnál. A magyar nyelvről románra fordított tájékoztató feljegyzés iktatószámának dátuma 1982. 12. 01., de a szövegben meglepő módon az szerepel, hogy a megbízott személy 1983. január 3–9. között tartózkodott Budapesten, a jelentését pedig 1983. január 22-én írta.

„Kopacz” jelenti, az öregúr beszámolt arról, hogy fizikailag gyenge, de akarata, hogy alkosson, még megvan. Felkéri mindegyre, hogy előadásokat tartson Budapesten és más városokban, a csángó magyarok életéről beszél és a csíksomlyói búcsúról.

A következőkben könyvet szeretne írni, amelyben bebizonyítja, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia idején az erdélyi románok nem voltak úgy elnyomva, ahogy ők állítják. Megmutatott neki egy vaskos kötetet, amit magyar nyelven jelent meg, szerzője pedig bizonyos Moldován nevű erdélyi román. Domokos szerint a szerző dorgálja a románokat, mivel jogaik hiányáról beszélnek, és uszítanak a magyarok ellen, holott a valóságban minden joguk biztosított. Idézetekkel bizonyította, hogy sok iskolát hoztak létre számukra, engedélyezett volt az anyanyelv, a népviselet használata és sok más minden. Ennek ellenére a románok engedtlenségre uszítottak. Domokos Pál Pé-

ter szeretné összehasonlítani az erdélyi románság helyzetét a Monarchia idején és a magyarokét a mai Romániában. Arról is beszélt, hogy nem ért egyet C. Dăicoviciu dákromán elméletével sem.

A informátor szóba hozta a Király testvéreket. Domokos elmondta, hogy a Szabad Európa jóvoltából ismeri mindkettőjük külföldre kijuttatott leveleit. Nem mondott semmit arról, hogy valamilyüket is ismerné személyesen. „Kopacz” megemlítette, hogy egy intézményben dolgozik a fiatalabbik Királlyal, erre Domokos érdeklődött, milyen ember, és zaklatják-e a hatóságok. Ő azt válaszolta, nem hiszi, hogy zaklatnák, mert jó hangulatúnak látja, és értékeli a munkáját.

Az öregúr érdeklődött még a borzsovai Erős nevezetű nyugdíjas tanítóról, akit ismer. Mikor a megbízott személy rákérdezett, hogy üzen-e valamit neki, azt válaszolta, külön senkinek sem üzen, de üdvözlí az összes jó embert.

Arról is beszélt, hogy a magyar hivatalosságok nem kedvelik őt, de jelenleg elnézik tevékenységét. Mikor megkérdezte, miért nem jön látogatóba haza Erdélybe, azt mondta, gyengének érzi magát, és ugyanakkor nem szeretne senkinek kellemtelenséget okozni. Ha valakivel szóba áll, azt a személyt rögtön megfigyelik, vagy behívadják a Securitatéra.

Arról is érdeklődött, hogy Romániában az embereknek van-e mit enniük. A felelet az volt, hogy a helyzet nem annyira rossz, noha a világgazdasági válság mindenütt érezteti hatását. Nálunk az ellátás folyamatos, és az emberek mindenféle élelemhez hozzájutnak.

Nehéz megítélni, hogy az ilyen vonalas állítások ténylegesen elhangzottak-e vagy sem. Lehetséges, hogy ez is csak egy kitaláció, amivel az informátor az elvárásoknak akart megfelelni, hogy máskor is hozzájusson a kétévenkénti áhított útlevélhez.

A későbbiekben a megfigyelési dossziém már nem tartalmaz adatokat Domokos Pál Péterre vonatkozóan. Vélhetően meggyőződtek arról, hogy nincs személyes kapcsolatom vele. A róla gyűjtött későbbi információkat már nem helyezték el az én dossziémban is. Domokos Pál Péternek ugyanis külön megfigyelési dossziéja is volt. Minden olyan jelentés végén a tartóisztnek kötelező módon feljegyzéseket kellett készítenie, röviden leírva, hogy kik és mit tudnak a doku-

mentumban szereplő személyekről. Domokos Pál Péter esetében is mindig szerepel az a tény, hogy „*lucrat în DUI*”, „*urmărit DUI*”. Máskor rávezették azt is, hogy az anyagot felhasználják a „DOMINIC” ügyben is. Tehát lehetséges, hogy ezen a néven a CNSAS operatív levéltárában megtalálható az ő személyes megfigyelési dossziéja is. Határozottan nem merem állítani, mivel köztudott, hogy amennyiben 1989 után továbbra is megfigyelés alatt állt, dossziéja nem került át a Securitate levéltárát kezelő országos táncshoz (CNSAS).

E sorok íróját a későbbiekben nem zaklatták a „csángó ügy” kapcsán. A Kósa családot azonban igen.

1984. április 25-én a Kovászna megyei Securitate is kihallgatta az ügyben Vilmát.⁵³ Itt már tagadja, hogy átadta volna Halász Péternek a csángókra vonatkozó anyag egyik példányát. Azt állítja, látogatásakor nem volt birtokában egyetlen példánynak sem, mivel az utolsót odaadta Pávai István zenetanárnak, az ugyan visszaadta neki, de iratai között elkallódott. Mivel nem tudott a csíkszeredaiak előtt elszámolni egy példánnyal, azok pedig lelki terrort gyakoroltak rá, megfenyegették, hogy bezárják a „fekete cellába”, hároméves gyereke a bölcsődében volt, férje Sepsiszentgyörgyön dolgozott, végül félelmében azt írta nyilatkozatában, amit ők dhajtottak. (Az én kihallgatásaimon is diktálni akarták, mit írok, de én ilyenkor a nyilatkozatba rögtön beírtam ezt aényt, és hogy erre való tekintettel nem vagyok hajlandó a továbbiakban nyilatkozatot írni.)

Ugyanez év júniusában „Coman Zsófia” megbízatást teljesítve meglátogatta Kósáékat sepsiszentgyörgyi lakásukon. Arra voltak kíváncsiak többek között, hogy mi az álláspontjuk a nemrégiben Sepsiszentgyörgyön robbantással megromgált Mihály Vitéz-szobor ügyében. Vilma szerint ez provokáció volt a román hatóságok részéről. Mindezt azért tették, hogy ürügyük legyen újabb intézkedéseket életbe léptetni az erdélyi magyarokkal szemben. Géza pedig azt mondta, „bárki tette ezt, a magyaroknak szolgálatot tett vele, mert legalább megtudják, hogy vagyunk, és ez is már valami...”

Vilma panaszkodott, hogy elveszítette állását, nagyon nehéz anyagi körülmények között élnek, és ezt nem restelli mindenkinek [külföldieknek – K. I.] el-

mondani, hadd tudják, miképpen élnek az emberek Romániában. Elégedetlen azért is, mert régóta kér útlevelet, hogy kiutazzon kaliforniai rokonaihoz. A húga megkapta a vízumot, de nélküle nem utazik, őt pedig már hosszú ideje áztatják. Ha mégis sikerülne kiemennie, és ott be tud illeszkedni, biztosan nem jön vissza. Kaliforniai nagybátyja ismeri Bush elnök titkárát, és ha sokáig húzzák az ügyét, akkor biztosan közbe fog lépni.

Vilma arról is beszélt, hogy néhány dolgozatát angolra fordították, és még sok szociológiai, etnográfiai anyaga van, amiket fel akar dolgozni, de egyetlen könyvkiadó sem vállalja kiadásukat.

Megemlítette azt is, hogy nemrég találkozott a magyarországi Fellegi Máriával, neki is beszélt helyzetéről, megkérte, írja meg azt nagybátyjának, és az lépjen az érdekében.

Vilma elmesélte, hogy behívták a helyi Securitatehoz, és itt is kihallgatták a csíkszeredai úgyról. Vilma ismeri Domokos Pál Péter helyzetét, aki nemrég küldött neki valami zenei anyagot Vivaldival kapcsolatosan. Egy bonyolult kapcsolatrendszerrel is beszélt, ahogyan eljutott hozzá ez az anyag, de ezt az informátor nem tudta felfogni. Arról is tudott, hogy Domokos Pál Péter beteg, de dolgozik, és olyan műveket ír, amelyek az összmagyarság érdekeit szolgálják, de főként az itteniekét. Szóba került még Demény István is, akit az utóbbi időben Vilma elkerül, valamint László Zsuzsa Marosvásárhelyről meg egy bizonyos Keresztes.

Géza arról beszélt, hogy megy Temesvárra, ahol találkozni akar egy japánnal, aki karatézis és jógázik. A jelentés aljára rávezették, hogy az informátor jelentésének egy példányát el kell küldeni a Kovászna megyeieknek is, azaz az őket érdeklő részeket a kémelhárításnak. Külön van feltüntetve ezen az anyagon is, hogy egy példányt el kell helyezni a „DOMINIC”-ügy aktáiba is.

Ezután a dossziémba nem került anyag sem Domokos Pál Péterről, sem a Kósa házaspárról.

A Kósa családról a kilencvenes évek közepén hallottam újra bátyámtól, Károlytól, hogy 1988-ban sikerült kitlepedniük az Egyesült Államokba, ahol 1993. évi körútja alkalmával találkozott velük.⁵⁶ 1990 után húga, Harrington Kósa-Szánthó Anikó hazatelepedett, férje is követte,

és unitárius lelkészeként tevékenykednek Homoródjánosfalván.

Ők kezdeményezték és szervezték meg Károly egyhónapos körútját az Egyesült Államokban. Vilma és férje nem tértek vissza szülőföldjükre, azóta is az Egyesült Államokban élnek. 2013. november hónapban sikerült velük kapcsolatba lépniem. Gyermekük Magyarországon élnek, és neki is van egy nyaralójuk Eger mellett. Harminchárom év után most már van esély újra a személyes találkozásra és megemlékezésre Domokos Pál Péterről

(is). Mert mi sem tettünk egyebet, csak szülőföldünknek, népüknek és édes hazánkban akartunk szolgálni, ahogy tudtunk, és ahogy lehetőségeink engedték. Csak mostanra tudatosult bennem, hogy mekkora megtiszteltetés számunkra, hogy szerény eszközeinkkel mi is az ő törekvéseinek, céljainak irányába lépkedtünk egy adott történelmi helyzetben.

Legyen áldott az ő neve! Munkássága, életműve találjon mindig követőkre!

Király István

■ JEGYZETEK

21. III. 235–234.

22. Uo.

23. Veszélyes elemnek találták Király Istvánt, Katona Ádám udvarhelyi tanárt, Miklós Vári Vilmos és Demény István Pál muzeológusokat, Pávai István zenetanárt és Szócs Károly orvost.

24. A következő két oldalon (a 236. lap nem számozott hátoldalán és 237. lap számozott oldalán) is több sort és néhány szót kitakartak a CNSAS-nál.

25. A dossziében nincs nyoma, hogy ezek közül kihallgatták volna László Zsuzsát és édesanyját, Babit, Bilibok Máriát, Antal Miklóst, Borbély Ernőt, Pávai István zenetanárt, Katona Ádámot Székelyudvarhelyről és Szócs Károly orvost. Az én barátaim, szomszédjaim és munkatársaim közül nem hallgatták ki Szép Zoltánt, Várdai Györgyöt, Pál Lászlót és Kis Dénest.

26. IV. 119–124.

27. Kósa-Szánthó Vilma „újbjóli kihallgatása” paradoxnak tűnik, mivel ez a terv június 4-én készült, és a célszemély első kihallgatása csak két napra rá történt.

28. III. 241–247. Offner Marianna dolgozott a Csíkszerdai Múzeumnál is, innen származik ismeretségünk. Szintén ott ismerte meg Kósa-Szánthó Vilmit is. Ugyanis minden kulturális és művelődési intézmény a Míkó-várban volt, a Megyei Művelődési és Művészeti Bizottság, a Népi Alkotások Háza, a Megyei Dokumentációs Könyvtár és a Csíkszerdai Múzeum. Offner Marianna később átkerült és technikusként dolgozott a Megyei Néptanács műszaki beruházási osztályán. Őt kértem meg, hogy hívja saját lakására titkos találkozásra a Kósa-Szánthó Vilmit. Véltetően nagyon ráijesztettek, mivel mindenről, amit tudott, aprólékosan és hitelesen beszámolt. Külön nyilatkoztatták Vilma olyan személyes dolgairól, amelyek, úgy gondolták, rossz fényt vetnek rá. (Uo. 248.) Még arra is rávették, hogy együttműködési fogadalmat írjon alá. (Uo. 249.)

29. Uo. 250. Demény István Pál magyar szakon végzett Kolozsváron, Csíkszerdában muzeográfusként dolgozott. Ő azt állította, hogy a csángókról szóló anyagot legépelt példányban Miklóssy Vári Vilmostól kapta olvasásra. Nincs tudomás arról, hogy másnak is odaadta volna. Vilmáról elmondta, hogy elkérte garzonlakását, és úgy tudta, hogy az ő magyar betűs írógéppel a *Perefernum levelek* című tanulmányát gépelte. Őt kiegészítésként arról is nyilatkoztatták, hogy senkinek sem fog beszélni az ott elhangzottakról.

30. I. 68. (Megjegyzés: a kihallgatásokat általában a gyanúsított nyilatkozatával dokumentálták, még akkor is, ha közben a „beszélgetést” titokban hangszalagra rögzítették.)

31. Rajtuk kívül még hét budapesti egy debreceni személyt nevez meg, valamint László Enikő volt osztálytársát Párizsból és Kambe Takenori japán antropológust, aki – amennyiben sikerül ösztöndíjat szerezni – tervezi, hogy Romániába jön. Közülük csak ezen utóbbi személyt sikerült az internet segítségével azonosítanom: a Nemzetközi Magyarságtudomány rendes tagja, valamint a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság tiszteletbeli tagja. Pénzbeli támogatást nyújtott japán és magyar szerzőknek a Hidas Judit szerkesztette, 1988-ban az Akadémiai Kiadónál megjelent *Magyar-japán nyelvészeti összehasonlító tanulmányok* című kötetben publikált anyagok közléséhez. László Enikőről inkább férje, Kálmán Gyula volt újságíró kapcsán kerül majd szó, aki Párizsból szinte minden nyáron hazalátogatott Csíkszerdába, és azzal a gyanúval éltek, hogy adatokat gyűjt az erdélyi magyarok helyzetéről.

32. Uo. 69.

33. Offner Marianna közvetítésével igyekeztünk titkos módszerekkel tartani a kapcsolatot egymással. Vákár Lajos munkatársamról csak feltételezték, hogy hasonló szerepet játszik kapcsolatainkban.

34. Offner Mária lakását konspiratív célból használtuk Kósa-Szánthó Vilmmal találkozásaink lebonyolítására.

35. I. 90. Ezt a „forrást” nem nevezik meg, és a továbbiakban már nem is beszélnek róla, mivel bizonyítottan látták, hogy Halász Péter közvetítésével került ki az anyag.

36. Uo. 66.

37. Névváltozata még Miklóssy V. Vilmos. A Csíkszerdai Múzeum munkatársa, etnobotanikus, számtalan ilyen jellegű tanulmány készítője. Feldolgozta például Kájoni János Herbáriumát is. Közismert művelődésszervező, a Hargita megyei múzeumok évkönyvének, az *Acta Hargitensiának* a kezdeményezője, szerkesztője, valamint a csíkszerdai régizene-fesztivál elindítója és szervezője, ifjú zenész-

barátai Pávai Zsolt és Simon András közreműködésével, akik a *Barozda* együttest létrehozták, és a táncházmozgalmat Csíkszerdában elindították. 1989-ben áttelepedett Magyarországra, a Magyar Akadémia Vácrátóti Kutatóintézetében tevékenykedett. 2007 januárjában elhunyt.

38. A Hargita Megyei Népi Alkotások Házánál Vilma munkatársa volt.

39. A dokumentumnak csak az első oldala áll rendelkezésemre, több mint valószínű, hogy a fénymásolatok készítésénél átugrották a lap hátsó oldalát.

40. I. 71–74.

41. A Csíkszeredai Állami levéltártól való eltávolításom után sorra mentem panaszra különböző párt- és belügyi szervekhez, mivel megtagadták számomra kutatói engedély kiadását az Állami Levéltárnál, és ezzel korlátoztak állampolgári jogaim gyakorlásában, ellehetetlenítve ezzel történeti és helytörténeti munkáim folytatását. Először Oprea Ionhoz a megyei Securitate alparancsnokához, majd Walter József megyei propagandatitkárhoz és végül Szász József megyei elsőtítkárhoz fordultam panasszal. Mondanom sem kell, eredménytelenül. Érdekes módon a *Társadalmi harcok Csíkszékben a határozatok szervezésének éveiben (1761–1764)* című tanulmányom megjelenését az *Acta Hargitensia* második kötetében nem a Securitate, hanem a párt torpedózta meg. A megyei Securitate ugyanis azt közölte a pártbizottsággal, hogy részükről nincs akadálya a tanulmányközlésnek. Ezt a munkámat a *Századok* 1993 3–4. számában sikerült közzétenni.

42. Uo.41–72.

43. „Fekete” a már jelzett személy, a *Hargita* napilap szerkesztője, „Botos” és „Sandu” névvel is szerepel a dosszié bizonyos jelentéseiben. „*Katona*”, „*Coman Zsófia*” néhány esetben csak „*Coman*”, gyermekorvos, a Jéppálya negyedbeli orvosi rendelőben dolgozott. Ismeretségünk, mint a szomszédos tömbházban lakó két, kisgyermekes, szülőnek, innen származik. Nőgyógyász férjétől elvált, és úgy tűnik, az informátori munkában találta meg élete értelmét. Mivel már elhunyt, nem tartom szükségesnek nyilvánosságra hozni nevét.

44. Idézek az intézkedések közül egy passzust, amely jól mutatja, hogy semmilyen aljasságtól nem riadtak vissza céljaik elérése terén. Ime: „*A feleségét is újra behívattuk, tudván, hogy érzelmi alapon meg nem értés van közöttük, ahol tudomására hozzuk férje bizonyos gyanús kapcsolatait különböző nőkkel, amelyek veszélyeztetik társadalmi és szakmai helyzetét. Kérjük, hogy pozitív irányba gyakoroljon rá hatást, és intse mérsékeltebbre, az egész család érdekében.*” I. 65. *Érdekes módon nem található a több mint 2500 oldalnyi iratban egyetlen egy jelentés sem a bizonyos nőkkel való ún. gyanús kapcsolataimról.*

45. III. 253–254.

46. Uo.

47. A látogatásra húsvét idején került sort. Ezt az időpontot vélhetően felesége védelmében tudatosan ferdítette el.

48. III. 253–254.

49. III. 33–34.

50. Demse Márton bákói mozdonyvezető ismert volt az erdélyiek által is bátor kiállásáért és akcióiért a csángók és az emberi jogok védelmében.

51. Paradox módon a moldovai csángók román eredetét egy csángó pap kezdte hirdetni az 1930-as évek végén, midőn úgy érezte, a zsidóüldözések előrevetítik a csángó népesség üldöztetését. Jó szándéka, hogy megmentse népét, kapóra jött a román nacionalista történetírásnak a későbbiekben is.

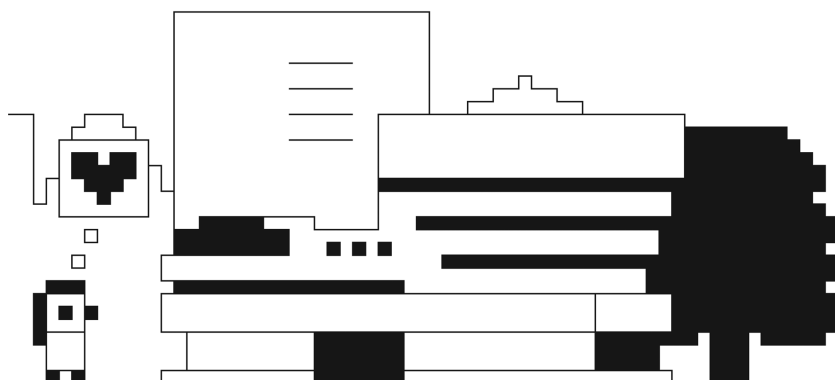
52. III. 133.

53. Lánykori neve Ferencz Katalin. Emlékezetem szerint titkárnőként és nem könyvtárosként dolgozott a pártkabinetnél.

54. III. 133.

55. III. 196.

56. Király Károly: *Nyílt kártyákkal. II. Az önrendelkezés útja*. Duplex Könyvkiadó, Pécs, 1999. 101–105.

BERNARD ESAMBERT CEAUȘESCUÉK

Az emlékirat szerzőjéről

Bernard Esambert reneszánszi sokoldalúsággal, energiával és cselekvőképességgel megáldott ember. Közéleti elkötelezettsége, szerepe példaértékű – és nemcsak hazája számára. Az államot továbbra is ellenségnek, kijátszásra alkalmas Küklopsznak vagy – politikai-gazdasági gyepelőjét megszerezve – meggazdagodásra alkalmas eszköznek tekintők napjainkban nem érthetik, hogyan képes valaki az állam, a társadalom önzetlen szolgálatában letölteni az életét, amelyből – trendi életérzése szerint – csak egy van.

Bernard Esambert 1934-ben született; szülei, felmenői Kelet-Európából származnak. Kamasként élte át a világháborút Párizsban, de húszévesen már politechnikusai képesítéssel rendelkezett. Előbb az Ipari Minisztériumban dolgozott, majd Georges Pompidou elnök gazdasági tanácsadója lett. Azokban az évtizedekben 1974-ig, Pompidou haláláig, Franciaország óriási gazdasági fejlődésen ment keresztül, és kiérdemelte a közgazdászok részéről az Európa Japánja megnevezést. A második világháború utáni, egy generáció ideje alatt bekövetkező hirtelen jóléti liftélmény azonban a következő nemzedék számára – amolyan hangadói mindent megkaptak, és semmiért sem kellett megküzdniük – civilizációs hányingeret okozott, amely az 1968-as diáklázongásokban csúcspontot ért el. Legutóbbi könyvében (Bernard Esambert: *Une vie d'influence. Dans les coulisses de la V-e République*. Flammarion, Paris, 2013) többek közt ezeket – a franciák által Trente Glorieuses-nek nevezett – évtizedeket, munkával, közösségi élettel kapcsolatos élményeit perli vissza a mai, többnyire kiábrándult, közönyös, pusztán az egyéni életminőséget hajszoló nyugati közvéleménytől. Emlékkockákból, portrékból, elemzésekből összeálló és kulisszatitkokat kitergető könyvében bevezeti az olvasót a Franciaország, valamint a nyugati politikai és gazdasági világ döntési mechanizmusába és érdekkonfliktusába. A szerző életpályája egészen kivételes: elnöke lett a Politechnikai Főiskolának és a Pasteur Intézetnek. Pompidou halála után a Crédit Lyonnaise bank főtanácsadója, majd 1977-től 1993-ig a Rothschild Pénzügyi Társaság elnök-vezérigazgatója. A teljesség igénye nélkül sorolom tovább: vezérigazgatója volt a Holding Pénzügyi Társaságnak és a SOFIREC-nek, társelnöke a Bolloré Technológia Vállalatnak, tagja a Lagardere Csoport felügyelőbizottságának. Ezekon kívül még számos ipari és pénzügyi vállalkozás kiemelt posztjára kérték fel. A köztársaság hajdani ösztöndíjasa – akinek családja zsidó származása miatt sokat szenvedett a második világháború idején – kiváló francia hazafivá vált. Az évek hosszú során át a politikai és gazdasági elitből többen is kapacitálták, hogy lépjen politikai pályára, de ő maradt a háttérben szürke eminenciásként.

Bernard Esambert nyughatatlan ember, igencsak szerteágazó karitatív, nonprofit munkát vállalt napjainkban is. 1991-től a Francia Epilepsziakutató Alapítványnak, 1999-től az Agykutatást Támogató Társulatnak is az elnöke. 2004-től, alapításának évétől a párizsi Éberek Klubjának vezetője, amelynek fő feladata a különböző szakterületeken végzett kutatások csúcseredményeit népszerűsíteni. 2006-tól az X-Ellenállók szervezetét is vezeti. Ráadásul 2012-ben a volt miniszterelnök, Édouard Balladur felkérésére elvállalja a Georges Pompidou elnök emlékét ápoló társaság és intézmény vezetését. Itt kerültem vele kapcsolatba. Tanulmányt írtam Georges Pompidou államfőről, és további információkat kértem a társaság titkárságától. Esambert úr kézzel írt levelekben válaszolt több ízben is, és készséggel küldött könyveket nekem. Szerénysége és végtelen udvariassága éles ellentétben áll a mivelénk még mindig előforduló intézményi hozzáállással, amely egy kurta „nem” szóval sem hajlandó válaszolni a neki címzett levelekre. Továbbra is éli világát mivelénk az a magatartás, hogy noha a médiában alkalomadtán illendően a közjóra hivatkozunk, alig vagyunk hajlandók saját közvetlen vagy a kis csoportunk érdekein túltekinteni.

Bernard Esambertnek eddig négy könyve jelent meg.* Az elsóban és másodikban a hetvenes években kibontakozó – az átlagos ismeretekkel rendelkező állampolgár előtt rejtve maradó –, kontinenseken átívelő irgalmatlan gazdasági háborút és annak hatás-köreit elemzte. Neki, a pénzvilág kulcsfigurái tanácsosának egyedi rálátása volt a pénzügyi-gazdasági folyamatokra. 1980-ban Bad Aachenben maga is részt vett egy Bilderberg-konferencián. A harmadik könyvében a francia gazdaság fellendüléséről, valamint Pompidou nagy terveiről és megvalósításairól ír, amelyeknek részben ő volt a sugalmazója.

Legutóbbi könyvében – amelyből a fordítás készült – vesébe látó portrékat készített a politika, a gazdaság és a pénzügy világából. A szerzőnek fiatalon Pierre Mendès-France miniszterelnök volt a példaképe. Rajta kívül csak Georges Pompidou, Édouard Balladur és Raymond Barre az a három személyiség, akik a mércét jelentették számára. A többiekéről készült portré igencsak kritikus. Napjaink felé közeledve a politikai-gazdasági elit több képviselőjének ragadja meg a grabancát, mert nem voltak képesek érdemleget tenni Franciaország évtizedek óta tartó hanyatlásának megállításáért. Nyugtalan a gondolattól, hogy annak idején nem tudta kellően rávenni a döntéshozókat, hogy csak a közjót tartsák szemük előtt. A könyvet olvasva lépten-nyomon tapasztaljuk, hogy a felfuvalkodott politikai és gazdasági döntéshozóknak néha úgy hiányzott a jó tanács, mint Küklöpsznek a térlátás.

Az 1945-ben alakult IV., illetve az 1958-ban, Charles de Gaulle tábornok fellépésétől számított V. Köztársaság az állam, a közügyek szolgálatában álló személyiségek olyan koszorúját tudta maga mögött, mint amilyen például Paul Delouvrier, Simon Nora, Philippe Lamour és maga a Bernard Esambert. Munkásságukat egyre kevesebben tartják számon: ezért nekik, a fejeket mozgató nyakaknak kell számot adniuk a történekről. Esambert esetében az Airbus, az Ariane, a TGV létrehozása, az atomerőműpark megépítése csak néhány a sok azon országos „kaland” közül, amelyekben a hatvanas-hetvenes években részt vett a döntéshozók oldalán, és amelyektől azt remélte, hogy méltó lesz Franciaország múltjához.

Esambert könyve nemcsak azért érdekfeszítő, mert felszínre hoz kevésbé ismert tényeket, történéseket a nyugati világ mélyéről, hanem azért is, mert őt olvasva józan, mértékletes és világos elme emlékiratait, elemzéseit forgatjuk, aki továbbra is bízuk a tudományban, a kapitalizmus azon képességében, hogy újra megtalálja emberi vonásait a vadkapitalista kilengései után, bízuk abban, hogy az értékteremtő emberi munka visszakapja az őt megillető helyet. Valószínűsíthető, hogy a 2008-ban kirobbanó bank- és pénzügyi válság, majd az ennek Európát érintő súlyos következményei vették rá végül a szerzőt, hogy megírja a közel 550 oldalt kitevő könyvét.

A lefordított részlet Bernard Esambert jelzett kötetének 41. fejezete.

S. Király Béla

■ 1981 áprilisában egy olasz barátom telefonált, hogy holnapután Bukarestben részt vehetnének egy Ceaușescu elnök által megrendelt fogadáson. Ha másvalaki szólt volna, nem veszem komolyan a hívást, de kivételesen nagyra becsültem Gian-Carlo E.-t, aki arra kért, hogy habozás nélkül csatlakozzam hozzá. Ő a vonzóan művelt, kedves és áradó olaszok mintapéldánya volt. Megszerettette velem gyönyörű hazáját, ahol lefegyverző az emberek közlékenysége. Oscar Wilde szerint a franciák szomorú olaszok. Én még hozzátenném,

hogy az olaszok intelligens franciák. Sok emberrel találkoztam a politika, az ipar, a bankok és a művészetek világából, és elmondhatom: az olaszoktól mindig tanultam valamit. Sosem bonyolítottam le üzletet a szomszédos országban úgy, hogy ne kértem volna egy motivált olasz segítségét. [...]

Ismervén barátomat, kedvesen győzködő meghívása nem lepett meg. Sikerült valahogyan helyet találnom egy kis repülőgépen, és harmadnap hajnali két óraker szálltam le Bukarestben. A ceremóniát

Bernard Esambert: Le 3ème Conflit Mondial. (A harmadik világkonfliktus) Plon, Paris, 1977;

Bernard Esambert: La guerre économique mondiale. (Gazdasági világháború) Olivier Orban, Paris, 1991;

Bernard Esambert: Pompidou, Capitaine d'Industrie. (Pompidou, az ipar kapitánya) Odile Jacob, Paris, 1994;

Bernard Esambert: Une vie d'influence. Dans les coulisses de la V-e République. (Egy befolyásos élet. Az. V. Köztársaság kulisszái mögött) Flammarion, Paris, 2013.

aznap délelőtt kilenc órára tervezték. Alighogy megállt a gép, két luxusautó tement a lejártnál. A fekete színű, füstös ablaküvegű limuzinok mintha egy másodosztályú filmből érkeztek volna; személyzetük fekete ballonkabátot, fekete nemezkalapot és fekete szemüveget viselt. Nem kellett megerőltetnem magam, hogy elképzeljem: a KGB helyi fiókja vár, hogy elkísérjen a gulágra. A repülőteret elhagyva motoros rendőrök vették körül autóinkat, és szírinázva kísérték a Román Népköztársaság külföldi vendégeinek szállásáig. Az éjszakában az utcák kihaltak, komorak voltak, és volt jó fél óram meggyőződni arról a nyomasztó atmoszféráról, amelyet a rendszer külföldre szökött ellenzői írtak le korábban nekem.

A hotelszobám felé lépdeltam, amikor egy biztonsági őr csatlakozott hozzám, majd kint maradt az ajtómnál, és rendületlenül várt. Kiderült, hogy nem mehet el a beszédem másolata nélkül, amelyet néhány óra múlva a román elnöknek, kormányának, valamint az országgyűlés jelen levő tagjainak akartam elmondani. Ahogy máskor, most is improvizálni szándékoztam, azokra az információkra támaszkodva, amelyeket Quai d'Orsay Közép-európai Igazgatóságától kaptam. Így azonban hajnali három óra környékén kénytelen voltam megírni a beszédemet, amelyben hosszan soroltam a román és a francia nép barátságának indokait, anélkül hogy külön kitértem volna az ország elnökének dicséretére.

Háromnegyed kilenckor léptem át az elnöki palota kapuját, és hamarosan bemutatottak a Ceaușescu párnak – két beesett, ólomszürke arc, amely akaratlannul is az elkerülhetetlen vég felé közeledők lidércnyomását tükrözte –, a román kormány tagjainak, akik többsége unokatestvérekből, távoli rokonokból állt, és akik között még voltak Ceaușescu nevűek. Ők és a számos országgyűlési képviselő sorba álltak a kézfogáshoz. Miután számtalan kezet megszorogattam, és sok odaillő szót kiejtettem, a hozzám hasonlóan balszerencsés angolok és németek között meglepődve szemléltem az inkább kényszeredetten alkalmazkodó, mint meleg hangulatú találkozó jeleneteit. Csak a hazáját képviselő olasz barátom találta fel magát, csak ő tudott jó hangulatot varázsolni maga körül.

Azokban az években Ceaușescu még partiképes volt a szovjetekkel szembeni –

függetlennek tűnő – politikája miatt. Az „ellenségem ellensége...” kezdetű szólásmondás a kezére játszott. A nyugatiak annyira örültek, hogy találtak egy ilyen különleges sarkot a szovjet építményben, hogy szégyenérzet nélkül éltek és éltek vissza a helyzetükkel. Mindenesetre akkor, 1981-ben senki sem mondhatta rólam, hogy hízelegtem volna ennek az alattomos elnöknek, aki bár kezében tartotta a hatalom minden szálát, akkor még nem vedlett át teljesen szörnyeteggé.

Nicolae Ceaușescu brutális és megtorló jellegű kommunizmusáról akkor még nem voltak részletes ismereteink; azt azonban tudtuk, hogy a Duna és a Fekete-tenger közötti csatorna építése szörnyűbb volt mindennél, ami akkor Csehszlovákiában vagy Lengyelországban tapasztalható volt. Am Bukarest megtagadta az állásfoglalást a szovjet–kínai konfliktusban, nem társult az Izraelt elítélő kelet-európai kórushoz, amelyet a hatnapos háború után rendeltek meg Moszkvában, sőt 1966-ban az is felmerült, hogy szünetelteti részvételét a Varsói Szerződés és a KGST programjaiban. A román vezetők nagy erőfeszítéseket tettek, hogy közeledjenek Nyugathoz, és De Gaulle tábornok 1968. májusi látogatása alkalmas volt arra, hogy jelezzék nemzeti függetlenségüket. Tizenöt hónap múlva Richard Nixon érkezett Bukarestbe; ő volt az első amerikai elnök, aki kommunista államba látogatott. 1983-ban, két évvel az én szeszélyes látogatásom után, George Bush amerikai alelnök úgy jellemezte Ceaușescu rendszerét mint „egyikét a jó európai kommunistának”.

Ez a nemzeti kommunista politika tette lehetővé, hogy Románia csatlakozzon az Általános Vám- és Kereskedelmi Egyezményhez, a Világbankhoz és a Nemzetközi Valutaalapoz. Washington megadta neki a legnagyobb gazdasági kedvezményt, és az Európai Közösség kereskedelmi kedvezményekkel honorálta az ország külpolitikáját. Végül, amikor a nyolcvanas évek elején Ceaușescu elhárította, hogy a belső fogyasztás rovására visszafizeti a hatalmas külföldi adósságot, a Valutaalap nem talált elég bókot a gratulációk mellé. Közben Románia lakói rákényszerültek, hogy 25 wattos égőket használjanak, mert az elektromos energiát az ország az NSZK-ba és Olaszországba exportálta. A lovas szekerek fő szállítási eszközzé váltak, az aratást kaszával és

sarlóval végezték. Mintegy tizenháromezer falunak a felét ítélték arra, hogy néhány ezer mezővároskává tömörüljön, miközben Bukarestnek közel Velence nagyságú területét rombolták le a gigantikus építkezésekhez készülődve, és a város jórészt arctalanná vált. Azért, hogy helyet kerítsenek a Nép Házának, negyvenezer épületet dózeroltak le, groteszkül gazdagítva Hitler, Mussolini, Kim Ir Szen és mások totális urbanizmusát. Annak idején, hogy megszabaduljon a török múlt minden szövedményétől, és legyőzze saját múltját, Románia Európa és Franciaország felé fordult. A román horizonton a mi országunk lógott, és mintának a napóleoni közigazgatást választották.

A nyomor felé hanyatló gazdaság 1980–81-ben még úgy tűnt, a kezdeteknél tart. A növekvő bizalmatlanságom hatására – bár számos jelzőt találtam a francia–román barátság feldíszítésére – nem idéztem a Kárpátok türannoszától. Sovány vigasz, vékony alibi azért a kiruccanásért, amelyre nem szívesen emlékszem vissza. Bele kell törődnöm annak tudatába, hogy nincs ártatlan emlékezés. Ha egy nap visszajutok Romániába és Moldáviába, felfedezni Besszarábiát, azt a helyet, ahol az anyai nagyanyám élt, a román Mefisztó árnyéka kíséрни fog utamon. Meg kellett volna sejtennem, hogy mibe keveredem ezzel a váratlan úttal, mondogatom magamban. Nekem, a vándorok gyerekének mindenkinél jobban meg kellett volna hallanom az éterben a Duna-delta fegyenctelepei felől érkező sóhajokat. Mít ér az örökségem, ha nem voltam erre képes? Most, amikor e sorokat írom, ezért keserű a teasütemény a számban! Nem töröl el mindent az emlékezet, csak a részleteket.

Másnap este már Párizs fele tartottam nagykövetünk társaságában. Búcsúzáskor az idéetlen protokoll nem ismétlődött meg. Teljesítettem a rám rótt kötelességet, és az élményeket egy fiókba zártam, amit sokáig nem nyitottam ki. Hozzjárultam ahhoz, hogy Ceaușescuék bizonyíthassák a világ előtt európaiságukat? Nem hinném. A máshonnan érkezett vendégek is nagyon visszafogottak voltak. Akkoriban nem is róttam fel magamnak semmit, pedig apróságok miatt is szokott fogorni velem a világ. Élménybeszámolóim is sötétebb képet festett a látottakról, mint amilyeneket a külügyminisztériumi jelen-

tésekben olvastam. A történetektől nyugodtan alhatom. Madám Ceaușescu, bocsánat: Ceaușescu doktor bemutatkozása a ceremónia fénypontja volt, de sem nekem, sem más külföldi résztvevőnek nem volt sejtelmem arról, hogy kicsoda diktatúrát vezetett be a román akadémiai és tudományos világban. Utam – bizonyos értelemben – haszontalan volt. Csak akkor vált ismét elevenné élménye, amikor több százmillió tévénézőhöz hasonlóan a gyors elítélésüket és a kivégzésüket láttam. Noha az eljárás szélsőséges volt, nem tudtam sajnálni sorsukat. Most azonban újraélem a velük való kézfogás pillanatát, amely mesterségesen egyesített velük. Különös, hogy emlékeim rostáján nem akar átperegni az a ceremónia.

Túlzó szentimentalizmusból gyakran felidézem magamban a történelmet alakító személyeket és sorsukat, próbálok megérteni a helyet, ahol megtörtént az elágazás: egyeseknél a sötétség, másoknál a világosság felé. A Ceaușescu pár holttestét azokra hagyom, akik valami emberit is láttak a cselekedeteikben, vagy netán rehabilitálni próbálják őket. A továbbiakban ezt a történelemre és a történésekre bízom. Ami engem érdekel, az maga a folyamat. Hitler Hitlerré vált volna, ha felvették volna a bécsi Művészeti Akadémiára? Sztálinból Sztálin lett volna, ha ama bizonyos ideológia nem játszott volna a kezére? Ha Talleyrand tanácsát követi Napóleon, Szent Ilona-szigete helyett tovább tarthatta volna Európa sorsának gyepelőit? Képzelnék el, hogy Caligula a lovára hallgat, Bokassa a mamájára, Bassár el-Aszad az orvosi lelkiismeretére és nem apja báróinak tanácsára! Képzelnék el, hogy Szaddám Huszeint, Moammer Kadhafit a megkínzottak kiáltása befolyásolja és nem a csatlósi hízelgések! Felesleges mondanom, hogy nem várok végső választ e kérdésektől, amelyek egy még mélyebb kérdés előtt nyitják meg a mélységet: a mi szegény bolygónk egy shakespeare-i sorsot teljesít be, amely nehezen elviselhető lesz, vagy egy hamisított világ felé tartunk, de ahol a félelem, az öröm, a veszély és a remény emberibb módon lesz szétosztva köztünk. A kérdések ökörnyálként lebegnek a szélben, amely az egyik dűnéről a másikra fújja a homokszemeket.

S. Király Béla fordítása

POMOGÁTS BÉLA

SÍK SÁNDOR MAROSFŐN

■ A mögöttünk maradt évtizedekben, mondhatom, minden nyáron elzarándokoltam a székelyföldi Marosfőre, arra a kicsiny, a Gyergyói- és a Görgényi-havasok közötti szűk völgyben hosszan elnyújtózó településre, amelyet ma mindenekelőtt pihenésre vágyó erdélyi értelmiségiek: írók, festők, orvosok, mérnökök nyaralói töltenek meg élettel. A falunak persze nemcsak a barátságos, többnyire magyarok által épített, jellegzetes székelyföldi hagyományok nyomait magukon viselő színes épületek, közöttük nem egy boronaház, vagyis szálfenyőkből épült otthonok szereztek hírnevet, hanem mindenekelőtt az, hogy ott ered a Maros, amely azután Maroshévíz, Marosvásárhely, Nagyenyed, Gyulafehérvár, Déva, Lippa és Arad érintésével Szeged fölött ömlik a Tiszába – mint ilyen, a leginkább erdélyi (úgyis mondhatnám: erdélyi magyar) folyó. Marosfő, mint mondtam, nevezetes nyaralóhely, több otthonos vendégfogadóval és panzióval (különben a néhai bukaresti diktátor félboldond fiának is volt ott egy rezidenciája, ha jól tudom, most egy nyári diáktábor épülete). A marosfői látogatások során ismerkedtem meg a neves katolikus költő és irodalomtudós, Sík Sándor ottani tartózkodásának emlékeivel, mi több, közel egy évtizede az a megtisztelő feladat jutott számomra, hogy közreműködjem annak az emléktáblának a felavatásán, amely Sík Sándor marosfői tartózkodásainak emlékét örökíti meg.

Az emléktábla az 1942 júliusában Marosfőn született *Lajtorján szekér* című költemény egy szakaszának idézésével hívja fel az odalátogatók figyelmét arra az örökségre, amit a költő székelyföldi látogatásainak verses hozadéka jelent. Nos, az emléktáblára vésett szöveg így hangzik: „Elnemult és szívemre ült az este. / Szénaillat közt halódtak a rétek. / Szemem az elvesző utat kereste, / De nem találta, csak az egy sötétet. / A felelőtlen szél is ellohadt. / A hangtalanul lebbenő sóhajra, / Mely elhagyta gazdátlan ajka-

mat: / Hová megyünk? / Majd ahová az Úristen akarja.”¹ Ezt a rövid idézetet magam ajánlottam akkor (a most néhány hete tragikus hirtelenséggel elhunyt) Tőzsér József barátom megkeresése nyomán, ő mint neves csíkszeredai könyvkiadó magára vállalta az emléktábla-állítás előkészületeit, és tőlem kért megfelelő idézetet. Az emléktáblát Sík Sándor egykori marosfői menedékhelyén, a Szociális Testvérek Társasága ottani házának falán állították fel, Tamás Lajos csíkszeredai székhellyel működő gyulafehérvári segédpüspök szentelte meg – a község lakosai azóta is elhelyezik alatta az emlékezés virágait. Magam utoljára idén augusztusban jártam Marosfőn, s meghajtottam fejem a költő emléke előtt. Az emléktábla-avatás alkalmával adta közre a Tőzsér József által vezetett csíkszeredai Pallas-Akadémia Könyvkiadó a *Vízözön előtt* című kis kötetet Sík Sándor marosfői verseiből. Ma is szeretettel gondolok arra, hogy az ünnepi szentmise után milyen sokan álltak sorban avégett, hogy velem mint összeállítójával, aláírassák a kis kötetet. Részemről ez volt az a kései köszönet, amellyel, úgy éreztem, Sík Sándor emlékének tartozom.

Most hadd ékeljek közbe némi személyes történeteket. Nehéz időkben, a negyvenes évek második és az ötvenes évek első felében voltam a budapesti Piarista Gimnázium diákja. Nehéz idők voltak, hiszen a katolikus egyház ellen vezetett támadások és az egyházi iskolák 1948-ban bekövetkezett államosítása radikálisan felszámolta az egyházi oktatás rendszerét. (Ebben vétkes szerepet játszott a korábban a szegedi piaristáknál diákoskodó Ortutay Gyula közoktatásügyi miniszter!) Két esztendőn keresztül (a katolikus püspöki kar és a kommunista kormány között 1950-ben nagy nehezen létrehozott részleges kiegyezésig) nem működtek egyházi iskolák az országban. Sík Sándort, akinek Schütz Antallal közösen szerkesztett nevezetes imádságos könyvét magam is használtam kisdíák korom-

ban, tulajdonképpen ebben a nehéz két esztendőben zártam a szívembe, mindezekelőtt az Egyetemi Templomban minden esztendei rendszerességgel tartott ádventi, illetve nagyheti lelkigyakorlatai következtében. Ezek mindig a krisztusi tanításoknak adtak korszerű értelmezést. Ezekben a nehéz időkben kerültem vele személyesen is kapcsolatba. A Piarista Gimnáziumban, már a szüneteltetés két esztendejében is, majd utána kialakult egy informális (és ahogy akkor némi nagyképűséggel mondtuk: „illegális”) katolikus ifjúsági mozgalom, amely az 1948 őszen felszámolt cserkészszövetség szerepét vállalva követte a korábban széles körben eredményesen tevékenykedő katolikus ifjúsági szervezetek hagyományait és törekvéseit.

Ebben számos osztálytársammal és barátommal együtt magam is részt vettem. Olyan szellemi vezetőink voltak, mint Szemenyei László, aki különben osztályfőnököm volt a gimnáziumi évek során, Ördögh János, piarista hittanár (nem éppen kegyes családi nevét neves szegedi hentesmester édesapjától örökölte), a két osztállyal felettünk járó Jelenits István (később a magyar piarista rend tartományfőnöke), Körösmezey László, aki rövidesen a hírhedett recskai kényszer-munkatábor rabja lett, és persze valamivel távolabbról, mint első számú tekintély: Sík Sándor. A neves költő és tudós néhány egyházi iskola (összesen nyolc: két piarista, két bencés, két ferences és két apácarendi gimnázium) újbóli megnyitása után ennek a félig-meddig „titkos” mozgalomnak is patrónusa volt. Emlékszem arra, hogy valamikor 1948 vagy 1949-ben részt vettem egy gödöllői lelki gyakorlaton, amelyen Sík Sándor hozta közelebb hozzánk az Evangéliumot, néhány esztendő múltán pedig, már a Piarista Gimnázium újjászületését követve, mint jeles magyardolgozatok szerzője, több alkalommal is résztvevője lehettem annak a diákokból összeállított kis delegációnak, amely Sándor-nap alkalmával felköszöntötte a rendfőnök urat. Ilyenkor elmaradhattam egy unalmas tanítási óráról, és koccinthatam Sík Sándor egészségére azzal a miseborral, amely a rendház féltett kincsei közé tartozott.

De térjünk vissza Sík Sándor marosfői verseihez. Ezek a költemények, miként ezt korábban szóba hoztam, a Szociális Testvérek női szerzetesrendjének

marosfői házában születtek, ahol Észak-Erdély és a Székelyföld visszatérése után (1941 és 1944 között) a neves költő és tudós összesen négy alkalommal töltött el hosszú heteket: ott talált nyugalomra és békére a háborús megpróbáltatások idején. Mondjuk meg, nemcsak a háborús tapasztalatok: a magyarság százezreinek értelmetlen halála, az országos nélkülözés és később Erdély sorsának mindinkább érzékelhető kilátástalansága tette próbára a marosfői remetét, hanem személyes helyzetének alakulása is. Sík Sándor sokakkal, közöttük néhány piarista szerzetestársával ellentétben korán felismerte azt, hogy a háborús részvétel milyen súlyos veszedelmekkel járhat a magyar nép számára. Rónay László kitűnő monográfiája (*Sík Sándor*, 2000) idézi azt az 1938. december 19-én Raffaeli Raffaella szerzetes nővérnek szóló levelet, amelyben Sík Sándor a maga szorongásairól ad számot. „A történelem – szól a levél – most igazán az idegeinkben dolgozik. A kétszeri, hajszálon múlt háborús veszedelem, az elnyúló, félbemaradó, kiújuló, megalázó tárgyalások, a magyar társadalom kétségbeejtően éretlen viselkedése, a kormány három fronton való élet-halál küzdelme, az egyre növekvő, egyre butább és egyre aljasabb nyilas izgatások – persze mindez az Egyetemen belül is, nyugtalanság, tüntetések, verekedések stb. stb. –, mindez éppen nem volt alkalmas az elmélyedésre.”²²

A történelmi és közösségi megpróbáltatásokat tetézték a személyes próbatételek. Sík Sándor mindkét szülője zsidó származású volt, így ő a mind szigorúbb és kíméletlenebb „zsidótörvények” értelmében ezek hatálya alá esett, minden, a katolikus egyháznak és a magyar kultúrájának tett sok évtizedes önzetlen szolgálata ellenére, hasonlóan más, a magyar identitást, kultúrát és tradíciót elkötelezetten vállaló magyar írókhoz, olyanokhoz, mint Radnóti Miklós, Szerb Antal, Halász Gábor, Gelléri Andor Endre és a korszak több kiváló, mára a klasszikusok magaslatára emelkedett magyar írástudók. Sík Sándor, a meggyőződéses katolikus, a magyar irodalomnak, tudományosságának és nevelésügynek elkötelezett tudós szerzetes nem családja zsidó származását kívánta eltagadni, azt tartotta képtelenségnek és személyes tragédiának, hogy ennek a származásnak következtében magyar identitása, a nemzeti kultúrában

sok-sok évtized alkotó munkájával és szolgálatával megszerzett helye egyáltalán megkérdőjelezhetővé vált. Imént idézett *Győződ-e még?* című verseskönyvét egy 1939-ben keltezett verse, a *Családfa* vezet be, ebben ugyanúgy a magyar irodalom hagyományai és mesterei között jelöli ki a maga családját, miként néhány esztendővel később Radnóti Miklós abban a nevezetes levélben, amelyben Komlós Aladár előtt tárja fel a maga nemzeti identitásának törvényeit. De lássuk előbb Sík Sándor versét, majd Radnóti Miklós levelét. A katolikus szerzetes-költő olyan „lelki” őseire hivatkozik, mint a Szent Gellért által megörökített, ősi dallamot éneklő kis cseléd, Pázmány Péter, Zrínyi Miklós, Petőfi Sándor, Vörösmarty Mihály és Arany János, és ennek során a következőket írja. „Bizony a vér se szín turáni: ...Volt közte hős, volt áruló is, / Akadt egy-két cigány zsidó is, / Börtönt is ült nem egy üköm. / Nyugtalan nép! ki tehet róla! / Enyéim, s Isten a tudója: / E sokgöcsörtű dús tövön / Bútt napvilágra csepp gyököm. [...] Ím a családom, ím a vérem. / Szavam elállja a szemérem, / Hogy így kiadtam mindenem, / De mindent rajtuk át öltem, / Lelkükből lelkezett a lelkem, / És Istenük az Istenem. / Más őszömet nem ismerem.”

Radnóti Miklóstra, a katolikus költő kedves tanítványára (akit később a keresztiség szentségében részesített) hivatkoztam az imént. Ide kívánczik tőle is egynehány sor abból a levélből, amelyet 1942. május 27-én Komlós Aladárhoz írt. Érdemes idézni ezt a Sík Sándor versével szinte teljes mértékben egybecsengő szöveget: „A szobám falán három »családi kép« van, három fényképmásolat. Barabás egyik meglehetősen ismeretlen Arany-festményének másolata, ugyanezről a festményről külön a fej, és Simó Ferenc egy nemrégiben fölfedezett festményének másolata az öreg Kazinczyról. A Kazinczy-képről csaknem mindegyik »nem bennfentes« látogatóm, de az Aranyról is sokan (nem közismert, népi-vé stilizált arc) megkérdezik: »a nagybátyád?« vagy »a rokonod?« Igen – felelem ilyenkor, Arany és Kazinczy. S valóban nagy- vagy dédnagybátyáim ők. S rokonom a hitét váltó Balassa, az evangélikus Berzsényi és Petőfi, a kálmínista Kölcsey, a katolikus Vörösmarty vagy Babits, avagy a zsidó Szép Ernő vagy Füst Milán, hogy közelebb jöjjenek. S az ősök? A Ber-

zsényi szemével látott Horatius éppúgy, mint a zsidó Salamon, a zsoltáros Dávid király, Ésaia vagy Jézus, Máté vagy János stb. rengeteg rokonom van. De semmi esetre sem csak Salamon, Dávid, Ésaia, Szép Ernő vagy Füst! Vannak távolabbi és közelebbi rokonaim. Nem mondtam ezzel újat Neked azt hiszem. Ezt így érzem és ezen a »belső valóság« nem változtathatnak törvények.”³

A két szöveg elgondolkoztató módon hangzik egybe, ennek nyilvánvalóan nem filológiai, hanem a személyes identitásában található magyarázata van, hiszen idézhetnénk hasonló vallomásokat Szerb Antal, Bálint György és mások írásaiból. Mindenesetre az történelmünk fájdalmas tapasztalatai, hogy ne mondjam, „botránnyai” (és ezt a szót most bibliai értelemben használom, ahol a legnagyobb, szinte megbocsájthatatlan bűnökre utal) közé tartozik, hogy Sík Sándor (és a többi zsidó származású magyar író) a nemzetből történő kitaszítottágnak ebbe a fájdalmas és szégyenletes helyzetébe került. Ráadásul saját rendtársainak és korábbi barátainak, így Schütz Antalnak, a budapesti egyetem neves filozófiaprofesszorának vagy Zimányi Gyulának a piarista rendtartomány főnökének értetlenségéről és szolidaritáshiányról tanúskodó magatartásával is szembesülnie kellett. Korábbi őszinte barátságuknak költői dokumentumai is vannak: a Schütz Antalnak dedikált *Mi hárman* és a Zimányi Gyulának ajánlott *A pátriárka* című versek. Mégis, midőn Sík Sándornak a háború végén el kellett hagynia szegedi egyetemi katedráját, és Budapestre menekülve a piarista rendházban keresett magának otthont, korábbi barátja: a rend főnöke ezt szívtelesen megtagadta tőle. Sík Sándor levelezésének *A százgyökerű szív* című gyűjteménye, közelebről az 1944. október 3-án Zimányi Gyulához írott levele megrendítő szavakkal fejezi ki azt a fájdalmat, amit rendi előjáróinak szeretetlen magatartása okozott,⁴ és Rónay László monográfiája is szomorúan tájékoztatja minderről az olvasót.⁵ Sík Sándor mint római katolikus pap, mint neves egyetemi tanár, mint a Szent István Akadémia tagja, nem volt arra kötelezve, hogy feltűzze a zsidók megkülönböztetését szolgáló hatágú sárga csillagot, ennek ellenére, nyilvános tiltakozásként az 1944-ben rendezett március 15-i ünnepségen ezzel a „szégyen-folttal” a papi reverendáján jelent meg.⁶

Mindezeknek a keserves tapasztalatoknak az ellenszeréül és vigaszaként szolgáltak a marosfői nyarak, midőn a tudós szerzetes mintegy elvonulhatott a történelem sötét tapasztalatai és fenyegetései elől. Miként már leírtam, Sík Sándor 1941 és 1944 között négy alkalommal töltötte a nyári hónapokat a kis székely faluban (amelyet akkor még nem szálltak meg a nyári vendégek), igazi otthonra és menedékre talált, járta a hegyeket és völgyeket, amelyeket idehaza is, turistaként, cserkészvezetőként rendszeresen felkerekedett, ismerkedett az emberekkel, nem csak székely-magyarokkal, román parasztokkal is, voltak barátai a helybéli katolikus papok között, gyönyörködött a havasokban és a rétekben, figyelte az erdő állatait és persze az ég csillagait. Ez a béke nem lehetett tartós és zavartalan, néhány nyári hónap kegyelmi ajándéka volt csupán. Ezt a kegyelmi ajándékot öröközték meg a marosfői költemények, amelyekben a természet és a falusi élet egyszerű örömei mellett, az idő haladtával mind több szorongást keltve kaptak hangot a háborús tapasztalatoktól meggyötört emberek szorongásai, vívódásai is. A marosfői verseket a budapesti Szent István Társulat gondozásában 1945-ben közre adott *Győződ-e még?* című kötet, majd az ugyanott, Jelenits István munkája nyomán 1976-ban *Sík Sándor összegyűjtött versei* című életmű-gyűjtemény, végül a már említett, 2006-os *Vízözön előtt* című verseskötet adta közre.

A marosfői versek mindenekelőtt a természeti élményeket rögzítették, tudni lehet, hogy ezek az élmények Sík Sándor költészetének állandó és gazdag forrásai voltak. A költő nem csak a vasárnapi pihenés óráiban, nem csak cserkészvezetőként barátkozott a természettel, benne fedezte fel a Teremtő művét is, és ez megnyugvást adott a munkában telő és mindinkább zaklató tapasztalatokkal járó köznapok után. Mindennek igazolására talán elegendő *Szemben a Nappal, Virág a tenyeren, A tó lelke, A Vág ritmusai, Alkonyat a Balatonon, Fehér rózsák a Dunán, Erdő, Hegyek, Balatoni csend, Havasi pihenő, Homoki felhők, Cserfa a fenyvesben* című korábbi és *Őszelő, Hegyorom és fátyolfű, A három csúcs, Óda egy nyúlhoz, Láthatatlan őzikék, Hajnal a Normafánál, Jézus a Mátrában, A Dunáról fúj a szél, Szél a Pilisen, Búcsú a bükköstől, Halk szonett a csodálkozásról* és *Hold a Csóványos fe-*

lett című verseire (és még igen sokra) hivatkoznom. Sík Sándornak ezek a költeményei változatos képekben és mindig valamilyen meditációval kiegészítve mutatják be elsősorban a hegyek, a Keleti-Kárpátok, a Magas-Tátra, az Alpok, a Pilis, a Mátra világát, és beszélnek arról az „istenközelségről”, amely a természet világában barangoló papköltő mindennapi élménye volt. Közéjük tartoznak a marosfői versek is, ezek maguk is gazdag színvilágot festve adnak képet az erdélyi természettől kapott élményekről. Olyan költeményekre gondolok, mint a *Borvízforrás, a Maros vize, A Fekete-Rez, A havason* és még több költői mű. A budapesti világban tapasztalt visszasságokon, ellenséges indulatokon ilyenkor úrrá lesz az Isten által alkotott természet meghitt szépsége, a költő a büszke hegyormok és szelíd rétek világában keres és talál nyugalmat, ahogy *A Fekete-Rez* című versben olvasható: „Az izzadt völgyön végigkőpi kormát / A Kígyó feje: a vasúti mozdony: / Nincs menekülni más, csak fölfelé. / A Fekete-Rez hívón hajtogatja / Borókapártás homlokát felénk, / A fenti szél bizalmasan köszönt, / Gyerünk – jobb odafönt!”

Sík Sándornak ezek a hegyvidéki kirándulásai és élményei: az, hogy a zaklatott közélettel szemben a természetben és a benne élő emberek között találja meg lelki békéjét, hasonlóan az erdélyi irodalom több költőegyeniségéhez, számára is költői ihletforrást jelentett. Hivatkozhatnám Reményik Sándor, Tompa László vagy (elsősorban) Áprily Lajos lírájára, ez utóbbi nevezetes verse: a sokszor idézett *Tetőn* ugyancsak arról tanúskodik, hogy költője a havasok békés világában fedezi fel a lelki nyugalom lehetőségét, éppen-séggel egy román pásztor vendéglátó előzékenysége következtében. Csupán pár sort idézek Áprily Lajos nevezetes költeményéből, amely az „erdélyi gondolat” egyik „alapokmányaként” is jelentőséget kapott: „Nappal kószáltam, éjjel nem pihentem, / vasárnap reggel a hegyekre mentem. / Ott lenn: sötét ködöt kavart a katlan. / Itt fenn: a vén hegy állott mozdulatlan. / Időbbe látó, meztelen tetőjén / tisztást vett a bujdosó verőfény. / Ott lenn: zsi bongott még a völgy a láztól. / Itt fenn: fehér sajtjal kínál a pásztor / És békességes szót ejtett a szája, / és békességgel várt az esztenája.” Sík Sándor az (akkor még) színmagyar vidéken egy székely

pappal találkozik, elhagyatottságában ennek a papnak a példája ad számára erőt. A vers megérdemli, hogy teljes terjedelmében ide idézzem szövegét: „Az arca ráncos, mint a csíki dombok. / A szeme, mint az erdőn az epersem: / Melegít is és mosolyog is ejszen, / Ha a levelek hűséből kibontod, / De a homloka *verejtékben* ázik, / Mert harisnyásan, mint a többi székel, / A kurta nyárban ő is arat, csépel, / Szénát csinál látástól vakulásig. / Századok óta kullog fenekedve / Faluja körül a farkas, a medve, / De pásztor virraszt a plébánián: / Bátyaövezte kicsi templomának / Báránya közt még nem esett hiány, / Hála legyen a csíki Máriának!”

A marosfői tájversek és zsánerképek egyszerre adnak képet a lélek zaklatottságáról és megbékéléséről: az akkor zajló háborúról érkező mind baljósabb hírek nyugtalansággal töltik el a költő szívét, és ebben a zaklatottságban keres békét a hegyek és erdők között. Erről a nyugtalanságról tesznek vallomást a *Borvízforrás*, a *Vízözön előtt*, a *Lajtorjás szekér* vagy a *Mindazonáltal* című költemények, ez utóbbi vers szinte tragikus bibliai képekben fejezi ki a költő szorongásos közérzetét. „Imhol – olvasom – törvényt ül a bárány felett / Vértűzös ordas, / S a bűn sárkánya mind a hét fején / Szentelt koronát hordoz. / Végképp benyelte az édes napot / A gyászos éjjel, / S a szóitalan csecsemők lágy fejét / A sziklán verik széjjel. / Nem értelek, Uram, nem értelek, / De ne is értsek: / Honnan venném az irdatlan erőt, / Viselni Végezsed!”

Máskor a természet idillje, a magashegyi világ csendje és békéje (akárcsak Áprily Lajos imént idézett költeményében) ad időleges vigasztalást. A *Hargitán*, a *Szénaboglya*, a *Fázó csillag*, az *Ázott kővön*, a *Maros forrása mellől* (amely különben a szegedi Tisza-partot is felidéz), az *Ember a szálláson* és más hasonló versek a természeti világ békés nyugalalmát mutatják be, arról beszélnek, hogy ez az elemi nyugalom milyen jótékonyan képes ellensúlyozni a történelmi megpróbáltatásokat. Az *Úrfelmutatás* pedig már szinte szakrális fénybe vonja a magashegyi

hajnalhasadásnak a teremtésre, a Teremtőre utaló élményét. „Aztán csend lesz, ima-csend – olvasom – / Idelent és odafent. / Aztán egyszer valami / Hallhatatlant hallani. / A hegyek meghajlanak: / Homlokuk felett a nap, / Tűzaranyoltárkehely, / A természet térdel, / S elkezdődik a csodás / Hajnal Úrfelmutatás.” A történelmi megpróbáltatások elől menekülő magányos költő: *Az Oltárkő alatt*, a *Fázó csillag* és a *Lelki beszélgetés a fenyőfákkal* című verseinek tanúsága szerint valamilyen szakrális magasságba emeli a természet dolgait, a költő számára ezek is az Isten üzenetét tolmácsolják, az Úr hatalmáról és szeretetéről tanúskodnak. A harmadiknak említett költemény sorait idézem ide: „Honnan van bennetek ez a szent nyugalom, / Ez az örökzöld bizalom, / Hogy így zöldelltek ingyen, télen-nyáron, betöltvén, / Amelyre küldtek, a fenyői törvényt? / Ki annyit tékozolt a semmi embe-rért, / Egyszer talán hozzátok is beszélt. / Tán még a Hatodik Nap fel sem hasadt a földre, / És veletek már Igéjét közölte. / Tán láttatok és láttok valami látomást, / Valami ős kinyilatkoztatást, / Amit a csillagok, amit az óceánok, / Mit emberrel közölni nem kívántok. / Amit én nem tudok, a titkot is, talán / Tudjátok régen s úgy néztek feám, / Mint szemmel simogatva, szakállukba nevetve / Jóságos nagyapók csa-csogó kisgyerekre.”

Sík Sándor vallásos költészetének minden bizonnyal ez az elemi istenhit: istenszeretet, Isten iránti bizalom az egyik lényeges – a versek szövegét poétikai értelemben is meghatározó – tulajdonsága. Irodalomtörténeti és esztétikai-bölcseleti műveiben magas gondolati-eszmei síkon adott számot felismeréseiről, és ez a gondolatosság természetesen jelen volt költészetében is. A marosfői versek eltérnek mindezekről, bennük olyan ember, költő és keresztény beszél, aki nehéz történelmi terhek alatt a „hétköznapi” hívők gondolkodásával és nyelvén szólítja meg a Gondviselést, és vár eligazítást, vigasztalást – nemcsak önmaga, hanem meggyötört népe számára is.

■ JEGYZETEK

1. *Győző-e még? Sík Sándor új versei*. Szent István Társulat, Bp., 1945. 61–62.
2. Rónay László: *Sík Sándor*. Balassi Kiadó, Bp., 2000. 106.
3. *Napló*. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1989. 209–210.
4. *A százgyökerű szív*. Levelek, naplók, visszaemlékezések Sík Sándor hagyatékából. Sajtó alá rendezte Szabó János. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1993. 271–273.
5. Rónay László: i.m. 134–135.
6. Rónay László szóbeli közlése.
7. Sík Sándor marosfői verseit a *Vízözön előtt* című általam összeállított kötetből idéztem (Pallas-Akadémia Kiadó, Csiksztereda, 2006.).

ÜTKÖZÉSES IDENTITÁSMENEDZSELÉS IDEOLÓGIAI BEÁGYAZÁSBAN: KACSÓ SÁNDOR *VAKVÁGÁNYON* CÍMŰ REGÉNYE

■ Kacsó Sándor a Tizenegyek körének nyárádmenti (Mikháza) születésű fiatal prózaírója. A székely gazdasági élet kiváló ismerőjeként a székely társadalommal és gondolatlallal foglalkozott – a kisebbségi népi szerveződésben látta a kisebbségi jövő zálogát. Irodalmi tevékenységének vezérmotívuma a székelység gondolat: „valóban lehet belőle kisebbségpolitikai vezérgondolatot is kifejleszteni annak a székely kulturális autonómiának az alapján, amit az erdélyi magyarságnak a békeszerződések és a párizsi egyezmény biztosítanak”.¹ *Vakvágányon* című diákregegyének középpontjában a székelység társadalmi problematikája áll, különös tekintettel a fiatal értelmiség útkeresésére, a trianoni trauma és a nagy gazdasági világválság okozta súlyos gazdasági nehézségekre, illetve a magyar bankpolitika felelőtlen hozzáállására. A húszas-harmincas években Székelyföld volt a bankok egyik legnagyobb „vadászterülete”² – a bankok gátlástalanságnak a felismerése, illetve annak elutasítása áll a főszereplő tragédiájának a hátterében. Kacsó hisz abban, hogy a „kisebbségi sors megacélozta a faj petyhüdt erőit, mert küzdelemre kényszeríti”.³ Sokan felismerték, többek között Csapody Miklós is, a regényben a magyarság két világháború közötti pszichózisát. Csapody az első kötetet tartja példaértékűnek: itt mutatkozik meg a román egyetemek irányába kényszerített magyar fiatalság kilátástalan jövője. Ráadásul, hogy teljes legyen a lelki zűrzavar, a saját népük részéről érkező renegát-ság-váddal is meg kell küzdenek. A zűrzavaros életérzés megfogalmazása a korábbi helyzetről ad forrásértékű képet.⁴

A *Vakvágányon* főszereplője Birtók Béni egyetemi hallgató, aki a két világháború között Székelyföldről érkezett Kolozsvárra. Egyenes jellemű, komoly gon-

dolkodású székely falusi fiú, aki bölcsésznek tanul az egykori magyar, de a már átalakulóban lévő egyetemen. A vidéki székely fiú nehezen találja helyét az új környezetben, Erdély fővárosában, hiszen a székely faluból kilépve merőben más, interkulturális helyzetbe kerül. A román professzor előadásán, melyben az előadó „szemléltető példákkal igazolta, hogy Róma és Budapest mennyi ravaszsággal s kicsoda felháborító erőszakoskodással nyomta el azt a fajt, melynek ő maga is [a professzor] és hallgatói is, mind, tagjai”,⁵ kifejezetten rosszul érzi magát. A professzor kirekesztő asszimilációs kommunikációja azt az érzést kelti benne, hogy ő egy elutasított kisebbségi népcsoport tagja, ezért idegenségérzés uralkodik el rajta, megbélyegezve és kitaszítva érzi magát az egyetemen. Nem tud visszavágni, képtelen megvédeni a maga igazát, mert nem beszél elfogadhatóan a többségi nemzetről, az állam nyelvét: „Hiszen csak érteném úgy a nyelvüket, mint ahogyan még nem, majd megfelelnek én nekik!”⁶ Arról van szó, hogy a román nyelvi bizonytalanság nem teszi lehetővé, hogy kisebbségi Én-identitásának érvényt szerezzen a többségi retorikával szemben. Az idézett gondolat sugallja az eltökéltséget, hogy Béni előbb-utóbb kellő szinten bírja majd az állam nyelvét, mert felismerte, hogy nyelvismeret nélkül elvesz az új világban. Ebben a felismerésben végül is nemzetiidentitás-mozzanat van, hiszen székely-magyar azonosságát kívánja védeni a kolonizáló nyelv biztos kezelése révén. Ilyenformán korábbi természetes nemzeti identitása tudatosá kezd válni.

A többnemzetiségű Kolozsváron Béni először önkéntelenül, majd egyre tudatosabban figyel a lakosság sokszínűségét. Sétái alatt kiválaszt magának járókelőket, és igyekszik meghatározni, hogy a több-

séghez vagy valamelyik kisebbséghez tartoznak: „Messziről kiválasztott magának egy-egy egyedül és lesütött fejjel siető, vagy ugyancsak egyedül, de tétován közlekedő embert s ezt mondta magában: – Fogadok, hogy ez kisebbségi! Ha aztán valamelyik túlhangos alakon akadt meg a szeme, olyanon, aki szinte dicsekedni látszott vidámságával, arra kételkedés nélkül rámondotta: – Ez pedig többségi!”⁷ Ilyen messze vezettek a nacionalista román professzor gyűlöletkeltő szavai, hiszen a fiú máris szembeállító, árnyalatókat nem ismerő klisékben kategorizál. A klisészerű nézet Béni egyén szintű kommunikációjába is behatol és torzulásokhoz vezet benne. Ezt éppen az példázhatja a legjobban, hogy a nacionalista professzoron kívül a többségi nemzet más képviselőivel nem is találkozik, és, elvi alapon, külső ránézés alapján osztályoz, sztereotípiákban gondolkodik: aki egyedül és tétován jön felé az utcán, az kisebbségi; aki nagyhangú és magabiztos, az csakis többségi lehet.

Attól függetlenül, hogy ez a kategorizálás finomításra szorulna, az érzés, melyet a kisebbségi sors kivált belőle, jogos, elvégre az erdélyi embernek ugyanúgy otthon kell éreznie magát Kolozsváron Trianon után is, mint a döntés előtt, hiszen szülőföldje nem változott, csak egy másik nemzet irányítása alá került: „*Itthon* vagyunk, mégis szédelegve mozgunk, mint ősszel a legyek.”⁸ Béni nemzeti identitása meginghatatlanul erős. Székelynek tartja magát, és ezt büszkén vállalja. Többségükben magyar kollégista társai is, elfogadják és tisztelik Béniben a székelyt. Magyar professzora is van az egyetemen, Füzessy Tanár úr. Amikor a professzor lánya először találkozik Béni-vel, eszébe jut, amit az apjától hallott róla:: „új gondolat ugrott közbe: székely. Az apja [a magyar történészprofesszor] így jellemezte valamikor a székelyeket: azok ők a magyaroknál, akik a franciáknál a gascogne-iak. [...] de ez a székely abban is hasonlít a gascogne-i legényekhez, hogy erősen nagyszájú [...] alig jutott szóhoz, többé nem engedett érvényesülni mást [...] szinte úgy tűnt fel, hogy hazafiatlanul viselkedett. Buta székely!”⁹

Hogy történhet meg, hogy a magyar professzor le-„butaszékely”-ezi a törzsgyökeres székely fiút? Béni azért keveredhet ebben a látszatba, mert egyenes és szókimondó egyéniség, aki azonban képes ar-

ra, hogy szenvedélyesen, de nem feltétlenül politikusan, képviselje meggyőződéseit. Ez szélsőséges viselkedésnek tűnhet még a magyar professzor szemében is. Az álcázó mimikri semmi formája nem jöhet szóba az ő esetében. Vagyis Béni véleményez, bátran fogalmazva ítélkezik, nemzeti hovatartozását büszkén viseli, és közben nem ismeri fel azokat a veszélyeket, melyek nemcsak a többségi oldalról leselkednek rá, hanem alapvetően helyes, ám szélsőségesen képviselt végletes nézetei miatt tulajdon kisebbségi társait is gyakran maga ellen fordítja. Ezek a kisebbségiek mindezek ellenére szeretik őt, mert őstisztaságot éreznek benne.

Általános vélemény róla: „Valami tiszta, amit az apostolok szavának ismétlésekor érez az ember. Tiszta!”¹⁰ Béni tisztasága őszinte őszönösségből táplálkozik, ennek forrása pedig az, hogy tiszta székely-magyar faluban szocializálódott, nemzeti identitása, székelysége természetes volt számára. Soha nem volt kérdés, ki hová tartozik; a többségi környezettől távol, homogén székely-magyar környezetben nem volt szükség arra, hogy bárki máshoz viszonyítva fogalmazza meg identitását. Többségi-kisebbségi heterogén környezetben bekerülve viszont ezzel a mimikri-képtelenséggel, vagyis ütközéss-identitás-menedzseléssel identitás-gerincét ugyan megőrzi, de rendkívül kiszolgáltatottá válik. Tetézi a bajt, hogy szocialista nézeteket is vall: hisz abban, hogy az uralkodó osztály és a munkás-paraszt osztály tekintetében az osztályharc az igazi probléma, és annak megoldásával a nemzeti kérdés is megoldást nyer. Szocialista elveinek köszönheti, hogy a kolozsvári magyar értelmiség elfordul tőle.

Füzessy professzor, konzervatív értékek mentén gondolkodó magyar vezető értelmiségi, nem tudja elfogadni, hogy a fiatalság (köztük Béni is) „modernül” kezd értelmezni dolgokat, például szocialista alapon akarja megoldani a kisebbségi helyzetet: „Ezt tagadom. Igen, uralkodó nemzetek megengedhetik maguknak azt a luxust, hogy kísérletezzenek. Ez talán kötelességük is. De nekünk? Nekünk ügyelni kell a múltra. Nekünk fel kell tárunk régi értékeinket. Nekünk példákat kell előkotornunk a múltból: itt van, ilyenek legyetek! A jelen csúf! A jelen szomorú!”¹¹ A professzor felismeri a kulturális emlékezet megtartó erejét, tudja és érzi, hogy a trianoni trauma után milyen nagy

szerepe lenne, és hogy a fiatalság tévúton jár, ha azt hiszi: az osztályellentét eltörlése a megoldás a kisebbségi kérdésre.

A két világháború közötti években a magyar fiatalság egyre inkább kiszorul az egyetemről. A kisebbségi magyarok körében szinte renegátnak tekintik azt a magyar diákot, aki „képes” beiratkozni a román egyetem bölcsészkarára, mintegy árulásnak tekintve a kisebbséggel szemben. A legtöbb magyar az orvosi, illetve a jogi karra jár, ahol még lassúbb ütemű a kar elrománosítása. Béni intrakulturális kommunikációja tehát egyre romlik, mivel Mi-identitás alapú Én-identitása kezd radikális irányt venni, és eltávolodni a magyar közösség által vallott Mi-identitástól. Azt is érzi, hogy hangot kellene találnia a vele egykorú román fiatalokkal, tehát szükségét érzi az egyéni interkulturális kommunikációnak. Naivan azt hiszi, hogy ettől, majd működni fog csoportszinten is a kulturális Másikkal: „Hiszen ők is fiatalok, mint én! Van ennek valami értelme? Kikerülhetjük így az új háborús-kodást, ha a fiatalokra is ráfekszik a gyűlölködés?”¹² Itt aztán megint a szocialista irányultság a gond. Emiatt nem csak a román diákokhoz nem talál utat, hanem kisebbségi társaival is összetűzésbe keveredik. Határtalan igazságérzettel mindent kimond, érvel, vitatkozik, igazságérzete parttalan. A szocialista ideológiától indítva a vallást is a hamis tudat megnyilvánulásai közé sorolja. És ez érthetetlen és elfogadhatatlan magyar szobatársai számára. Szerintük a magyar nép vallássága szent és sérthetetlen, a nemzeti identitás alappilére. Béni gorombán elutasítja, hogy a végső ítéletet a történelem ítélőszékére kellene: „Menj a fenébe! Mít dönt el a történelem ítélőszéke? Azt is azok az emberek ülnek, akik az igazságot háziszernek tekintik. Jegyezd meg, hogy a történelem ítélőszéke is egyéni érdekekre rendezkedik be s csak nagyképpen behelyettesíti a nemzeti érdekeket.”¹³ A fiatal és forrófejű székely nemzeti és kulturális identitása nem kérdőjelezhető meg, és a „minden ember egyenlőnek született” ideológiával vegyítve, sajátos keverékét adja annak a képződménynek, mely akár liberális gondolkodásnak is mondható (a tisztán szocialistával szemben). Paradox helyzet ez, hiszen az ifjú székely kifejezetten rosszul érzi magát a kulturálisan sokszínű Kolozsváron, a maga módján hadakozik a kisebbségi negatív megkü-

lönböztes ellen, miközben, a „minden ember egyenlő” és szocialista internacionalizmus elveivel eltelve tévesen azt képzelet, hogy ezek a társadalmi egyenlőség eljövételét követően automatikusan magával hozzák a többség-kisebbség ellentét megszűnését.¹⁴ Egy másik magyar egyetemista nacionalista ízű kijelentésére: „A kulturáltabb, a míveltebb népnek kell uralkodnia mindig”,¹⁵ így reagál: „Miert? Miféle igazság ez? S miféle igazság általában az uralkodás? A burján igazsága ez, amely elnyomja a virágokat. [...] Nincs nép vagy nemzetiség, amit én a burjánok közé tudnék sorolni. A burján mindaz, amit az elferdült és elferdített agyak kitermelnek, hogy megfojthassák vele egymást.”¹⁶ Béni szemében tehát valóban az osztályharc, osztálynak osztály által való elnyomása és kizsákmányolása mozgatja a világot. Ez elvakítja az iránt, amit az agresszív román professzor kíméletlen magyargyűlölete révén, a saját bőrén tapasztalt, hogy ugyanis nemzeteket és nemzetiségeket fordítanak szembe egymással hatalmi játszmák, és ezt a hegemonikus beolvasztó hatalmat nem érdekli a „minden ember egyenlő” elve – ezt legalább is sohasem fogja a kisebbségre (is) vonatkoztatni. Így fordulhat elő, hogy Béni képtelen kialakítani saját székely-magyar identitásválság-menedzselési-stratégiát. Már csak azért sem, mert az előbbi okokból fel sem fogja ezt a válságot a maga teljes valójában. Egyébként meg korántsem identitás nélküli figura, inkább az általában vizsgálati irodalom azon alakjai közé tartozik, akik spontán természetességgel igenis érzik, tartják, sőt, vallják magukat (például Tamási Áron Ábelje, Ignác Rózsa Borbáth Ferije és Mátéja, Böződi György Csíki Istvánja. Nyíró Fátyol János). Nem érzi szükségét annak, hogy természetes nemzeti identitását külön ápolni kellene. Béni ugyan elindul az identitástudatosodás útján, de a szocialista eszmék lefektetik, majd leállítják benne ezt a folyamatot, anélkül, hogy ő érzékelné – és ez lesz az ő vesztesége.

A vesztesége pedig az, hogy tragikus sorfordulatok révén (a felsorolás kell ide, kirúgják az egyetemről, hazakerül, az apja a kórházi költség fedezésére elvesztegeti földjét, nincstelenné válnak, kis híján halálra verik a rendőrök, nem kis részt szocialista elveiért is) juthat csak el a felismeréshez: neki magának lehetnek szocialista elvei, de a többségi társadalomtól

hiába vár egyenlő bánásmódot. Az, hogy folyamatosan konfrontálódik saját társai-
val (erről fentebb szoltam), addig fokozó-
dik, hogy hagyománytisztelő magyar kol-
légája kemény kijelentésre: „Beszél-
hetsz, amennyit akarsz, Béni. Az általá-
nos igazságokat kergetheted, utol nem
éred őket. Én csak egyet tudok, de azt el
nem vitathatja tőlem senki: magyar va-
gyok és keresztény. Ebben van az én nagy
igazságom!”¹⁷ hagyományvető, egyete-
mes szocialista frázisokkal vág vissza:
„Engemet erre ne tanítson senki. Jobban
érezem és tudom, mi a faji összetartás ere-
je, mint akármelyik közületek. Annyira
érezem és tudom, hogy néha fáj, s olyan
súlyos, hogy alig bírom. De értem ennek
a szónak is értelmét: ember. És érzem
a jelentőségét is, ami nem egyéb, mint a
legmagasabb szeretet. Ebben a szeretet-
ben benn van a fajszeretet is, mint abban
a sok kazalnyi kicsépelet szalmában, amit
elavult és bűdös – mert kártékony – jel-
szavakból halmoztak össze. Ilyen a haza-
fiség is. [...] A tradíció a nemzetek beteg-
sége. A tradíció a nemzetek degeneráltsá-
ga.”¹⁸ Mi más ez (például a hazafiség
leszólása), ha nem kulturálisemlékezet-
tagadás. Az idézetben megfogalmazott
gondolatokban először Béni mintha
ábsztrakción (Tamási Ábelje) gondolkod-
na, de nem annak megfelelően fogalmaz.
Ábel gondolkodásában is az ember áll a
középpontban, de az ember a maga kon-
krét eleven valóságában, és nem az ember,
mint elvont fogalom; Béni számára vi-
szont absztrakció. Ábel emberképe ha-
gyományokba ágyazódó, Béni lefejtí róla
a hagyomány konkrétumait és kiüresíti
az ember-fogalmat. Kettejük között pon-
tosan az a különbség, ami szerzőik kö-
zött, ha Tamási Áron Kacsó Sándorról itt
következő megállapításából indulunk ki:
„Sanyi mindenek előtt, ember akar lenni,
én székelyember.”¹⁹

Ha pedig valaki a tradíció-meghatá-
rozottságot tagadja, el sem juthat a kulturá-
lis emlékezet identitásmeghatározó jelen-
tőségének felismeréséig. A fiatal szocia-
lista később az életben szembesül azzal,
hogy önmagában a „minden ember
egyenlő” jelmonddal nem mehet sem-
mire, főleg nem egy kisebbségi létben.
Egyre sürűbben ütközik abba, hogy a fon-
tosabb pozíciókból eltűnnek a magyarok;
akik gazdasági és politikai lehetőségei
egyre szűkülnek és így egyre kevésbé ké-
pesek érdekeik érvényesítésére. A ma-

gyar arisztokrácia ugyan tartja magát, de
csak a cím és a rang maradt, hivatalaikat
elvesztették. Ebből arra még futhatná,
hogy a hozzájuk forduló elszegényedett
székelyek ügyét felkarolják a bankok elle-
nében (mint ahogyan az a bankigazgató
tehetné, akitől Béni székelyek megsegíté-
sét kéri), de Béni eredménytelenül fordul
hozzájuk, a magyar urakból is ki kell ábr-
ándulnia. A magyar középosztály lecsú-
szik, és már csak az identitásába kapasz-
kodhat: „Jegyezze meg mindenki, az
egész világ, hogy nem maradt semmi
egyebem, csak a büszkeségem. Magyar
büszkeségem! De ez az enyém, ezt nem
engedem bántani. Ez az utolsó vagy-
onom, amit nem hagyok...”²⁰

Az eddigiek alapján (mert ezt követő-
en minden megváltozik) a Béni-jelenség a
következőkben foglalható össze identitás-
tudat, intra- és interkulturális kommuni-
káció szempontjából. A szilárd identitás-
gerincű Béni intrakulturális kommuniká-
ciója (saját nemzetiségi csoportjában)
minden szinten csődöt mond; interkul-
turálisan sem tud kommunikálni úgy,
ahogyan ő azt eltervezte. Én-identitása
egyelőre ugyan sértetlen, de jelentkeznek
nála az identitásgyökér-rontás első jelei,
mert az általa lényegtelennek tartott kul-
turális emlékezet bizony nélkülözhetetlen
a nemzeti identitás szilárdságához. Mi-
identitása meginog, akadozó intrakultu-
rális kommunikációja ellehetetleníti a
csoport értékeivel való azonosulást.

Trianon hatását Béni is számos for-
mában érzi, és megérlelődik benne: tenni
kell valamit. Ez lehetne a magyar ifjúság
továbbtanulásának megszervezése. Ám
Béni nem tud elszakadni a szocialista
mozgalomtól sem. Energiáit elviszi más
irányba, hogy politikai gyűlésekre ahol
bizony nem a nemzetiségi, hanem a mun-
káselynyomás a kérdés. Vagyis az ő útja
a nemzetiségi kérdéstől az ideológiáig
meglehetősen cikkcakkos, de mégsem tel-
jesen összefüggéstelen. Szocialista ideoló-
gia ide vagy oda, székely-magyar Én-tuda-
ta végig érintetlen, és érzi, hogy azért még-
sem csak a munkáselynyomás az egyetlen
probléma a világon. Sokáig reméli vi-
szont, hogy az „elvtársak” megoldása a
munkáskérdésen keresztül a nemzetiségi
kérdést is rendezni fogja. A politikai
munka révén a legkülönbözőbb nációk
képviselőivel kerül kapcsolatba. Az el-
nyomás és kizsákmányolás elleni harc
kezdetben közös platformra helyezi őket.

Valamelyikük gondolatmenetének konzekvenciája, bármelyiküké, a Bénié is lehetne: „Én nem vagyok magyar. Apám lengyel, anyám cseh. Mégsem mondom, hogy a magyarok rosszabbak, mint a románok... nincs magyar gyáros, nincs román gyáros, mert az mind egyforma. Csak rossz gyáros van. A román gyáros is profitot keres, a magyar is. Kiken keresi? A munkásokon keresi.”²¹

A mozgalmi munka tulajdonképpen multikulturális térben folyik tehát. Ebben a térben Béni egyéni interkulturális kommunikációja sikeresnek tetszik, míg nem ide is betörnek a nemzetiségi diszkrimináció formái. A többségi állampolitika gondoskodik arról, hogy a munkáscsoportok ideológiai egységét is feltörje a nemzetiségi hovatartozás. Béni keserűen megtapasztalja, hogy a közös politikai cél már nem mondható közösnek akkor, ha az egyén interkulturális kommunikációja csorbát szenved. Elszabadulnak az indulatok, megfogalmazódik a nagy és örök kérdés, amikor a román elvtárs vádol: „Az ügyvéd is azt mondta, áruló vagyok, ha veletek tartok. Hol vagyok akkor áruló? [...] Az ügyvéd azt mondta, román vagy, nem munkás vagy! – Nincs román munkás! Csak munkás van. – Hogyne! Ti is mind magyarok vagytok. A vezetők is mind magyarok!”²² Az egymásnak ugrasztott eltérő nemzetiségű politikai harcostársak egyre képtelenebbek lesznek az értelmes interkulturális érintkezésre, és az egyéni kommunikáció ezen ellehetetlenülésének mértékében csökken a csoport szintű interkulturális kommunikáció is.

Béni cikkcakkos, politikai befolyásoltságú kisebbségiválság-menedzselési útján nem jellemzően szocialista fordulat következik, hiszen a magyar vezető réteghez fordul, mint a magyar nemzeti tudat letéteményeseihez, akik, mondjuk, segíthetnének a tanulás lehetőségéből egyre inkább kiszorított magyar diákságnak (fentebb erre már utaltam). A multikulturális politikai térből a kisebbségi monokulturális térbe való visszatérést azt is motiválja, hogy politikai ellenpontot jelent: Béninek mintegy ki kell hevernie az elvtársakban való csalódását. Megint belesik viszont abba a hibába, hogy egyszerűen és tisztán gondolkodik. Képtelen átlátni a színpalak mögötti folyamatokat, olyannyira, hogy örvendetesnek érzi: a bank világban a magyar úr románul szól

a román úrhoz és fordítva. Vagyis mintha ebben a társadalmi rétegben tökéletesen működne az interkulturális kommunikáció: „Lám, ezek megértik egymást, harag és gyűlölködés nincs közöttük. Nem is a nyelv fontos, hanem a kölcsönös jószándék. A lelki műveltség, az intelligencia megteremti a kölcsönös kibékülési vágyat is, az akaratot is.”²³ Béni ösztönösen érzi, hogy egy demokratikus multikulturális világban a nemzetiségek közötti kölcsönös jó szándék lenne a dolgok normális rendje. Csakhogy a Trianon utáni Erdélyben nem erről szól a Béni által egyébként is rosszul értelmezett helyzet. A magyar pénzarisztokráciát az érdek vezérli abban, amiben Béni kölcsönös „jószándékot”. De ugyanez az arisztokrácia ugyancsak érdekvezérelten felelőtlen gazdasági és pénzügyi magatartásra is képes – és ezzel csak ront a más társadalmi szinteken (például a román és a magyar munkásság között) kialakult interkulturális kommunikáción. A magyar bankigazgató ezt meg is fogalmazza Béninek: „Jegyezze meg barátom, hogy a pénznek más törvényei vannak. Nemzetközi törvényei. A pénznek nincs nemzetisége, s ebben rejlik az ereje.”²⁴

A magyar bankigazgatóba vetett reménység zsákutcába vezet. A székely fiú újra szervezkedni kezd, és megtalálja az utat Kolozsvár régi arisztokráciájához. Nemzeti öntudata teljes erejével igyekszik hatni az egyik grófra, amikor ezt mondja: „Kiküszöbölni mindent, ami a magyarságot szétesztja, csoportokba kergeti. Másodrendű szemponttá kell súlyosítani a vallási és társadalmi kérdéseket. [...] Az erdélyi magyarság legtermészetesebb védelmi alakulata, a nemzeti alapon való tömörülés, mert erről az oldalról támadják a leghevesebben.”²⁵ Béni „Én” identitása és „Mi” identitása itt együtt van, de eredményre ez sem vezet. A kolozsvári grófi házaspár megalázza benne az egyszerű székelyt, akiben ilyen szavakkal vet lángot a büszkeség: „Belátam már, hogy egyéni tragédiákon keresztül is elvérezhetik a faj. Nézze, itt senki, de senki nem törődik a másikkal [...] Fontosabb mindenkinek a maga bizonytalan falat kenyere, mint fajtája sorsa.”²⁶ Az ő egyéni tragédiája akkor következik be, amikor világossá válik számára, hogy a magyar gazdasági vezetők, bankigazgatók, a régi arisztokrácia tagjai önös érdekből, számításból és gyáván elárlják ma-

gyar sorstársait (hiszen maguk is kisebbségi mivoltuk miatt szorulnak ki sorban hivatalaikból); sőt, a haszonhajhászashoz még szövetségeseiket is keresnek az egyszerű nép körében, bízván abban, hogy „a kiválasztottak” úgysem értik a tettek mögött megbújó szándékot. A logikus és tiszta gondolkodású Béni azonban nem téveszthető meg. Vesztére, ehhez még szókimondó is, nyíltan ütközik a magyar urakkal: „Nem, nem vagyok részeg, de ti valamennyien képmutatók, szélhámosok vagytok. Hazafiaságról szónokoltok, mert üzlet nektek a hazafiaság. Pénzt csavartok ki a nemzet tragédiájából. [...] Elhiszem, hogy kell nektek a hazafiság, hiszen abból éltek, abból duzadtok, mint a vérszípó piócák.”²⁷ Itt telik be a pohár a magyar urak számára, akik, veszélyes kommunista elemként feljelentik az állambiztonságnál. Béni tragédiája a székely családot is magával rántja, mert a földjüket kell eladniuk, hogy Bényt kiváltásák a börtönből. Bényt ezzel kiveti magából a multikulturális világ, és ezzel vissza kerül abba a székely-magyar monokulturális térbe, mely visszahozza benne a kulturális emlékezetet, megerősíti kisebbségi Én- és Mi-identitását.

Béni útja „ábeli” út, székely odüsszeia: szülőfalujából indul, kilép a nagyvilágba, majd újra visszatér, miközben interkulturális kommunikációs szempontból sok átalakuláson megy át, de a változó körülmények között mindig megtartja stabil Én-identitás-tudatát. Abban viszont különbözik az ábeli modelltől, hogy ő magyar kisebbségi sorstársaival is konfrontálódik, olyannyira, hogy ez vezet el személyes sorsának tragikus fordulatához is.

Identitásválság-menedzselési technikák kifejlesztésére nincs szüksége, ugyanis nem szenved identitás-válságban. Bényt azért büntetik, mert „igen hangozósan vót magyar”.²⁸ Hiába tér vissza szülőfalujába, folyamatosan figyelik, kihallgatják, zaklatják, próbálják „jó útra téríteni”. Az állambiztonsági megfigyel így magyarázza ezt neki: „az a kommunizmus és az irredentizmus, amit az államhatalom annak tart. Nézze – hajolt közelebb – mi úgy ismerjük a maga életét, akár a tenyerünket. Tudjuk, hogy fáj az egyetemen a háttérbe szorulás, ezért kerestünk magában irredentát. Ismerjük a grófnéval történt esetét is, sőt arról is hallottunk valamit, hogy mennyire leszedte a keresztvizet az Egyetértésben a magyar urakról.

Mászkálgatott maga a külvárosokban is, az ifjúmunkások között, akik valamennyien gyanúsak nekünk. Ezért gondoltunk a kommunizmusra.”²⁹

Sorsa meglehetősen sokkoló fordulatának hatása végérvényesen visszazökenti a megalázott kisebbségi életbe. Természetes nemzeti identitása a tudatosság szintjére emelkedik, az ok-okozati összefüggéseket világosan, ideológiai zavaró hatásoktól mentesen látja: „Tönkre megyünk, apám. Ez aztán bizonyos. De kik az okai? Megmondom azt is: maga a nép. Mert gyáva és meghunyászkodó. – Nincs benne semmi öntudat s bukását maga sietteti. Nem tudja mit, miért cselekszik, s azt se, hogy mit cselekedjék, ha alkalma kínálkozik.”³⁰ Most már a magyar nyelv, a magyar vallás, a magyar iskola megtartása érdekében kezdi szervezni a falu közösségét – Mi-identitásuk megerősítése a célja. A „tanult ember”-re hallgatnak a falusiak, és a korábban ateista Béni eljut addig a felismerésig, mely az általam elemzett irodalomban oly sok azonos figurát mozgat: az, hogy az egyház megtartó erővel bír a nemzeti identitás megtartásában. Felkarolja a papot, aki így gondolkodik: „Harcolnunk kell hitünkért s egyházunk hatalmáért. Csak lelki s szellemi hatalomról van szó, hangsúlyozom, s ennek legerősebb bástyái: iskoláink. Jó érzésű magyar embernek ezt nem kell magyaráznom. Nos, az állam meg akarja fojtani iskoláinkat.”³¹ Az örök szervező Béni ezúttal sikeresen mozgósítani tud. A lendületet apja halála is csak átmenetileg törli meg. Azt tervezi, hogy visszamegy az egyetemre, befejezi tanulmányait, és a megszerzett tudást közössége szolgálatára fordítja. Béni azonban megint az asszimilációs politika falaiba ütközik: „A diplomát nehéz megszerezni – s ha meg is szerezné, mit ér vele? Tegye az ablakába? Szabad pályán, orvosnak, mérnöknek még jó, annak van jövője, de magyar filozofia nincs szüksége az új államnak.”³² Végül úgy dönt, hogy értelmetlen volna visszatérnie Kolozsvárra, hiszen nem tud közösséget vállalni sem a város népével, sem az egyetemi réteggel. Szülőfalujában kell maradnia, mert az örök konfrontációval terhes multikulturális közegben nincs maradása. Sorsa akkor kerül maradandóan interkulturális közebe, mikor apja temetésén félig magyarul, félig románul szólnak hozzá az elhunyt tiszteletére megjelent köhéri román em-

berek. Hívásukra munkát vállal a hegyekben. Az interkulturális kommunikációt tekintve ezzel lekerül a vakvágányról, mert az interkulturális kommunikációt manipulatív hatások a továbbiakban nem zavarják. Bénit tehát a románok mentik meg. A magyarok feljelentették, tönkretették, és életben maradását annak a kulturális Másik-nak köszönheti, mely szintén élni és dolgozni akar, és nincs köze a kisebbségelnymó román politikai hatalomhoz.

A regényzárás is az ideológiától vezérelt és megzavart identitás-hányattatás ellentmondásosságára azért mégis jellemző: miután az övéi (a magyar urak)

csaknem végzetes bajba sodorják (ők jelentik fel a nemzetbiztonságnál), a kulturális Másik közössége (román munkás) menti meg az életét. A történet ezzel – hogy az ellentmondás összetettségét is lássuk – ugyanakkor vissza is kanyarodik az identitás szempontból kártékony ideológiához: a magyar munkás (amivé most már Béni is vált), a román munkásban talált barátira – ez mintha osztályszempontú, szocialista felütés lenne a regény végén (a munkás mégiscsak munkással fog össze, nemzetiségtől függetlenül).

Dani Erzsébet

■ JEGYZETEK

1. Kacsó Sándor: *Új székely társadalmi elrendeződés* (1933). In: *A Tizenegyek: egy antológia elő- és utóélete*. Kriterion Könyvkiadó, Kvár, 2003. 107–112. 108.
2. Uo. 109.
3. Uo. 112.
4. Csapody Miklós: *Egy nemzedék fellépése* (1985). In: *A Tizenegyek*. 201–217. 202.
5. Kacsó Sándor: *Vakvágányon*. I. Brassói Lapok Könyvosztálya, [Brassó], 1930. 6.
6. Uo. 7.
7. Uo. 9.
8. Uo. A szerző kiemelése – D. E.
9. (24)
10. Uo. 25.
11. Uo. 41.
12. Uo. 49.
13. Uo. 60.
14. Mint a megvalósult szocializmus tapasztalatából tudjuk, a „minden ember egyenlő elv” nem valósult meg, a többség-kisebbség problémáját az a világuideológia sem tudta kezelni. Sőt, nemritkán, elmélyítette.
15. Uo. 61.
16. Uo.
17. Uo. 62.
18. Uo. 64–65.
19. *Tamási Áron levelezőlapja Jancsó Bélának* (1927). In: *A Tizenegyek*. 68.
20. Kacsó Sándor: *Vakvágányon*. 85.
21. Uo. 128.
22. Uo. 130.
23. Uo. 161.
24. Uo. 215.
25. Uo. 180.
26. Uo. 202.
27. Uo. 229.
28. Uo. 23.
29. Uo. 63.
30. Uo. 89–90.
31. Uo. 115.
32. Uo. 133.

LÁSZLÓ SZABOLCS

KOLOZSVÁRTÓL AFRIKÁIG ÉS VISSZA

Vida Gábor: *Ahol az ő lelke*

■ Ha most reklámozni kellene Vida Gábor új regényét (márpedig nyugodt szívvel lehet, mert remek könyv, és ugyanakkor muszáj is, mert manapság minden könyvre ráfér a hírverés), akkor legszívesebben egy filmelőzetes formájában tenném. Egy mély, kemény és bölcs hang, nagyzenekaros kísérettel mesélné a tévében, rádióban, interneten, plázamozikban, művészmozikban és metróállomáson, hogy miként is indult a huszadik század elején Werner Sándor és fia, Lukács Erdélyből világot látni, majd kalandok, veszedelmek és a történelem viharai közepette miként hozta mindkettőjüket haza a leküzdhetetlen honvágy meg persze a szerelem. A potenciális olvasó kíváncsiságát ikonikus jelenetek sorozatával ébreszteném fel: farkasordító hideg tél a ratosnyai hegyekben, a Monarchia-beli Kolozsvár zsúfolt főtere, a fiumei kikötőből távozó Carpathia óceánjáró, elefántvadászát Afrikában, megszálló román csapatok Budapesten, titokzatos gyilkosság a Hunyadi utcában, készülõ merénylet a román király ellen; és végül a feszültség fenntartásáért: egy vágató gőzös az éjszakában. Már (remélhetőleg) kapható a legközelebbi könyvesboltban, ne hagyják ki!

Míndez persze így leírva sablonosan hangozhat, és szerencsére a könyvnek csupán az egyik (leglátványosabb) dimenzióját képviseli, de ugyanakkor mégiscsak illik a regényben kibontakozó epikai világhoz, ami – egy jól megrendezett történelmi filmhez hasonlóan – izgalmas befogadói élményt tud nyújtani. Valljuk be, hogy a kortárs magyar próza területén ritkán találkozunk a történelmi, háborús, utazási, szerelmi és kalandregény olyan ötvözetével, amely nemcsak a magyarlakta területek, de Európa határain túlra merészkedik, és – bízza az elbeszélés alapve-

tő, sodró erejében – nagy ívű, fordulatos, cselekménydús történettel áll elő. A hasonlatnál maradva, az olvasmányosságot az is elősegíti, hogy a regény nagyban a vizualitásra és a filmes dramaturgiára támaszkodik: a széles kört leíró fő történetben remek ritmussal váltakoznak a fel-fokozott, „akciós” jelenetek, a különböző „flashback” epizódok, illetve a nyugodt, „gondolati-érzelmi” részek. Az elbeszélést pedig két eredeti, kiszámíthatatlan és nyugtalan szereplő tartja a vállán, akik alkatilag soha és sehol nem tudnának boldog életet élni.

Alapvetően a fiatal Werner Lukács történetét követhetjük nyomon egy összefonódott pikareszk és Bildungsroman formájában, a székely havasoktól Kolozsvárig, majd Fiumén keresztül Afrikáig és vissza. A klasszikus, de örökké érvényes séma szerint Lukácsnak természetesen azért kell elutaznia, hogy aztán felfedezze: haza kell térni – közben pedig szerencsésen ellőgja a teljes első világháborút. Ám annak ellenére, hogy az ő szempontjából van kibontva a cselekmény, Lukács minden gondolata, szava és cselekedete kapcsolatban van (vagy épp hevesen ellenkezik) az idősebb Werner sorsával s ennek önfejtő, makacs, külön, heves természetű egyéniségével. Míg az apa évekig tervezi, hogy Amerikába megy meggazdagodni, és erre készíti fiát is, Lukács „csak azért is” a kikötőben marad, majd Afrikába utazik anyjának dúsgazdag hajdani szeretőjével. A feszültségteli kulcsjelenetben nincs köztük vita, és nincs magyarázkodás sem, az apa szótlánul eladja a fölös jegyet, a fiú kezébe teszi az árát, ő pedig hátra sem tekintve felszáll a hajóra.

A két főszereplő temperamentumbeli hasonlósága és az erőteljes, ám szűkszavú ellenkezés mögül felsejlő (de persze soha ki nem mondott) kölcsönös szeretet

és megértés révén egy igazán hiteles és emlékezetes apa-fiú viszonyt épít fel a könyv. Sorsuk abban is tükröződik, hogy mindkettejük életének központi mozzanat-rugója a szeretett nő, aki hol menekülési okot, hol tájékozódási irányt ad a világróknak. Itt azonban megjegyzendő, hogy ennek a – szerkezetileg ugyan érthető, de lényegében feltűnően egyenlőtlen – férfi-nő viszonynak a megjelenítésében a szerző talán túlságosan is hűen reprodukálja a hagyományos kalandregények és -filmek normálisként elfogadott férdominanciáját, és a nőknek kiosztott passzív, (mű)tárgyszerű pozíciót. Nem jó értelemben vett „régimódi” ellentét rajzolódik ki a dolgozó, utazó, harcoló, becsületükben és szerelmükben tántoríthatatlan férfiak, illetve az otthonülő, enyhén kényeskedő és szeretőiket cserélgető nők között. Persze nyilvánvaló, hogy ezt a jelen paradigmánkból érkező megjegyzést (talán) problematikus szembeállítani a századelő ábrázoló művel, hiszen a főszereplők tudat(folyam)ján keresztül kibontakozó, korabeli világszemléletben bizony elfogadott volt például, hogy a nőket egymásnak „átadták” párbaj után a férfiak. Ugyanakkor némileg feloldja ezt az egyenlőtlen viszonyt, hogy – noha apa is, fia is fénykép vagy festmény formájában „hordozza” magával a szeretett nőt – a tényleges „birtoklást” rendszerint fölülírják az életfordulatai és legtöbbször maguk a nők.

A korszak tehát, amit Vida Gábor regénye érzéketlenül ábrázol, az (idénre tervezett százéves évfordulók révén felidézendő) első világháború és a békeszerződést követő összeomlás éveit öleli fel, és témaválasztásában kapcsolatba hozható Sándor Iván *Az éjszaka mélyén, 1914* és Tompa Andrea *Fejtől s lábtól* című regényével, illetve György Péter *Állatkert Kolozsváron* című esszéjével. Akárcsak az említett könyvek, Vida regénye is tudatosan és komoly történelmi, dokumentációs felkészültséggel tárgyalja ezt a kulcsfontosságú időszakot, amely alapvetően meghatározta a Kárpát-medence térségét a huszadik században. Ám a történelmi esemény fontossága és a Trianon-téma (túlhajsolt) aktualitása ellenére ezek a művek egy alig feltárt vagy elemzett társadalomtudományi-irodalmi területet céloztak meg. Eltekintve Kuncz Aladár, Szomory Dezső, Sinkó Ervin vagy Németh Andor (kevésbé közismert) klasszikus műveitől, a háború és az

összeomlás témájáról nem született – a francia Céline, a német Remarque vagy az amerikai Hemingway műveihez foghatóan – kiemelkedő, ikonikus magyar irodalmi alkotás. Sándor Iván szerint azért, mert: „A magyar regény, tisztelet a kivételnek, kerüli, illetve a tizenkilencedik században, ugyancsak néhány kivételtől eltekintve, mesébe oldja az ember kelepcehelyzeteit a történelemben.”¹

Werner Lukács ugyan elkerülte a háborút, de hazatérve már illúziók nélkül, teljes felelősséggel vállalta a háború következményeit és az új világrend kelepceit. A regény tehát úgy szól a világméretű eseményről, hogy annak korszakváltó, átalakító és romboló jelentőségét ábrázolja. Vagyis a konkrét katasztrófa által okozott, de még nem tudatosított vagy értett, láthatatlan összeomlás részleteit és az új világrend normalitással összeálló hétköznapjait. A bekövetkező impériumváltást a fő történet két szerkezeti része érzékelteti hatásosan. Jókai és Krúdy hőseinek nyomdokán haladva Lukács háború előtti bohém diáksága, majd a rákövetkező kalandos és álomszerű „afrikai nyaralása” illően jelképezi a Monarchia-beli élet naiv vakságát illetve a történelmen kívüliség általános érzetét. Ezt követi a hazatérés (és felnőttség) által okozott ébredés és kiábrándulás: belecsöppenve a valóság és a történelem sűrűjébe Lukács józanul felméri a körülötte zajló katasztrófát, és a rá jellemző macacssággal meg pragmatizmussal választja a békés belenyugvást.

Visszatérve Kolozsvárra 1919-ben, Lukácsnak egyrészt egzisztenciális szinten szembe kellett néznie azzal, ami György Péter szavaival a „történelmi Magyarország metafizikai bizonyosságának”, illetve az általa „kulturálisan legitimált, konszenzuális társadalmi tapasztalatnak” a szétfoslását jelentette.² Be kellett látnia, hogy ami volt, nem létezik többé, és hogy a kezdetben történelmi félreértésnek és ideiglenesnek hitt román hatalomátvétel hosszabb s talán örök valósággá válik. Másrészt pedig fel kellett ismernie a háború által hatalmassá növelt nacionalizmusban s az eszményített, de egymást kizáró (csehszlovák, szerb, román és magyar) hazavíziókban rejlő hiábavalóságot és abszurditást. Ilyen körülmények, felismerések között a hősködésnek és a patriotizmusnak nincs sok értelme: a régi, idealizált haza elveszett, mert „nem volt rá szükségünk” (5.), és a vészhelyzetből for-

málódó új hazában „most mindenki gyűlöl mindenkit és nem lehet tudni miért” (127.), így hát Lukács nem tudott lelkesülni egy hitel nélküli revizionizmusért, s az imába foglalt Magyarország „feltámadásáért” (260.).

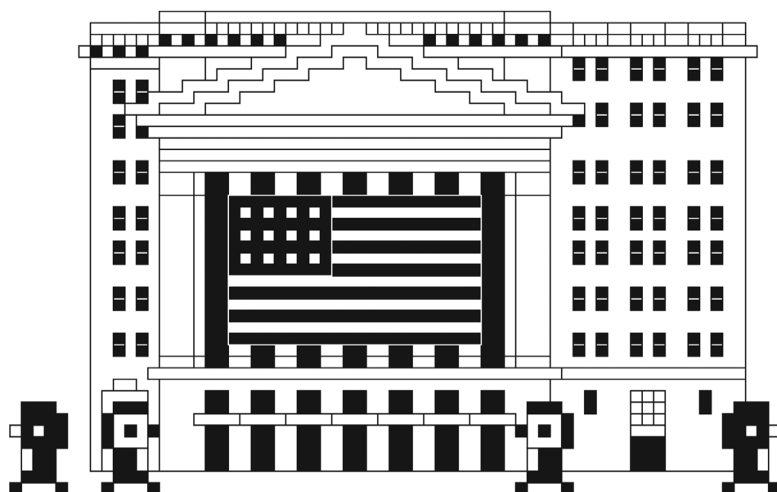
A Monarchia és az általa beidegződött mentális térképek összeomlása egyben a szokványos, problémamentes identitás felrobbanását is jelentette.³ Elfogadható vagy használható haza hiányában Lukácsnak újra kellett értelmeznie önanonosságát: megtalálni a helyét az emberek között, attól függetlenül, hogy az útlevelében magyarként vagy románként szerepel. A kollektív azonosulás elvetése és a személyiségből kiinduló identitás felépítése kiemelte Lukácsot a vesztes-győztes diskurzusokból, és lehetőséget nyújtott számára, hogy semlegesen, azaz emberként, esetleg barátként tekintsen azokra, akiket a nacionalizmus a másik tábor képviselőinek tart mindenekelőtt. Nem ment ez persze könnyen, főleg a kezdeti nyelvtudás hiányában, de Lukács békés attitűdje révén a regény az erdélyi irodalom egyoldalú hagyományától (pl. elég, ha Tamási Áron *Surgyelánjára gondolunk*) eltérő képet tudott festeni a román „megszállókról”. Théophil Savin, a háborúba keveredett, művelt, poliglott párizsi román egyetemista, Mihail Zegreanu avagy Zegrényi Mihály, a k.u.k tisztból lett román parancsnok, illetve az Erdély-

be vezényelt Neculce és családja még véletlenül sem ellenséggént tűnnek fel, hanem olyan szereplőkként, akikkel együtt kell a kegyetlen hétköznapokat túlélni.

A regény talán legnehezebb és legaktuálisabb, manapság sokunkat érintő kérdése, hogy miért marad Lukács mégis Erdélyben. Számos nyelvet beszél, élhetne akárhol, vagy követhetné apját az „anyaországba”. Miért bajlódik mégis egy újonnan berendezkedő, idegen ajkú világrénddel? S közben miért építget magának egy fura-új, mélyen ágyazó, rejtett identitást konkrét és metafizikai hiányokból, személyes és kulturális emlékekből? Mitől válik Kolozsvár a világ archetipikus, mágnesszerű közepévé, ahol az ő lelke otthonra talál? Miért próbálja a lázas Lukács Afrika mélyén képzletben összerakni a főteret, mint Márai versében a Margit-szigetet? Minderre persze nincs és nem is kell magyarázat, mert – a felszínes nosztalgiazás és szentimentalizmus gyanúját is cáfolva – ott van helyette az élhelyet biztosító város, a Mátyás-szobor, a Szent Mihály-templom, a Bánffy-palota, a Nyehó, a Biasini szálló, és ott vannak az emberek meg az átélt történetek. Vida megírta a honvágy és az otthonra találás regényét: annak az érzésnek a könyvét, amely legalább olyan titokzatos, valótlan és megmagyarázhatatlan, mint magának az emberi léleknek a mibenléte.

■ JEGYZETEK

1. Sándor Iván: *Mindent behálózó körkörösség*. Interjú: http://www.litera.hu/hirek/mindent_behalozo_korkorosseg
2. György Péter: *Állatkert Kolozsváron – Képzelt Erdély*. Magvető, Bp., 2013. 89.
3. Uo. 90.

REFLEXEK

Prolegomena minden leendő szakácskönyvhöz

■ Michael Pollan amerikai újságíró és „ínyenc liberális értelmiségi” – ez egyik recenzense, David Kamp rá vonatkozó jellemzése – profán dologra, az emberi gyomorra alapozta írói karrierjét. Hozzájárult ehhez a közeg, a New York-i hipszter milió a maga sajátos, Kelet-Európából nézve luxusnak számító problémáival, mint például a vegetarianizmus és a mindenevés dilemmája, az organikus táplálkozás, egyáltalán az etikus étkezés és az állati jogok morális kérdései, ugyanakkor az anyag – az írói és a gyomorban emésztett – ügyes átszellemítése. Ez utóbbi kapcsán egy régebbi könyvnek emlékeztető kitétele például az étkezés csaknem buddhista ihletésű meditációs és holisztikus aspektusára hívja fel a figyelmet: az asztalhoz ülés szertartásának kezdetén – mintegy a hagyományos asztali ima helyett – gondolhatunk akár arra is, hogy a tányérunkra kerülő táplálék közvetlenül a Földdel köt össze bennünket, és a megemésztett étel néhány hónappal ezelőtti energia formájában még a Napban volt (vö. Michael Pollan: *In Defense of Food: An Eater's Manifesto*. Penguin Press, New York, 2008. 90.); egyszerűen az evés nemcsak egyszerű létfenntartás és kalóriapótlás, hanem kozmikus jelentéssel hordozó gyakorlat.

Pollan legújabb könyve, az ismét *New York Times*-sikerlistás *Cooked* az immár sokadik eresztés tőle a témából, és sok mindenben adósa Claude Lévi-Straussnak – lásd pl. *Le cru et le cuit* (A nyers és a főtt), 1964 –, akinél az amerikai szerző által is tárgyalt folyamat először jelenik meg úgy mint a „nyers” természet szublimálása, transzformációja a „főtt” emberi kultúrába. Az ember sütő-főző lény, visszhangozza a kötet többször is, hiszen a nyershez képest sokkal konzisztensebb és könnyebben emészthető táplálékkal él, így az evolúció során nagyobbra növesztette az egyik legenergiaigényesebb szervét, az agyát, és részben felszabadult a főemlősök napjának jelentős részét lefoglaló

lő rágás és emésztés uralma alól. A főzés ugyanis nem más, mint a rágás és az emésztés részleges kiszervezése (*outsourcing*) a testen kívülre, egyszersmind a kultúra, a nyelviség és az eszközhasználat területére; olyan folyamat, amelynek eredményeképpen „az emberiség emancipálódott a nagy mennyiségű nyers táplálék felhalmozásának és folyamatos rágásának a kényszerével szemben, és így más célokra fordíthatta az időt és szervezetének erőforrásait, mint amilyen például a kultúra létrehozása” (Michael Pollan: *Cooked*. 9.).

Ez az optimista és a lehetőségekhez – biológiai realitásunkhoz – mért szabadulástörténet mégis csak fele igazság. Mint az a főzés politikájával kapcsolatban fejtegetéseiből kiderül – mely egyben a nemek, a család és a társadalmi osztályok hatalmi viszonyait is leképezi az ételeket készítő és fogyasztók bonyolult viszonyrendszerében, például a konyhába, a fakanál mellé utasított nők és a szabadban zajló, ünnepi hússütést dirigáló férfiak viszonyát tekintve –, a szerző éppenséggel nem az ételkészítés további „kiszervezésének”, a mélyfagyasztott élelmiszerek és a gyorsétkezdék világát fenntartó vállalatok híve. Az élelmiszeripar ugyanis egészen másként főz, mint ahogyan az ember – több zsírral, cukorral, sóval és vegyszerrel; pontosabban: igazából nem főz, hanem csak „élelmiszerfeldolgoz” –, és az emberi életvilágból kiszervezett folyamat során a táplálék absztrakcióvá, önmaga szintetikusán előállított pótlékává silányul (vö. *Cooked*. 10–11.).

Alighanem ebben a baloldali „ételpolitikai” üzenetben keresendő Michael Pollan írói sikerének magyarázata. A főzés visszakövetelése és a „valódi ételekhez” való jog (szemben az általa bevezetett kifejezéssel „ételszerű ehető anyagokként” leírható ipari élelmiszerekkel) olyasvalami visszanyerésére irányul, amit mi magunk idegenítettünk el saját magunktól, egészen odáig menően, hogy a kapitalizmus dialektikájánál fogva az életet megkönnyítő, emancipatorikus

technológiák totális rabságába kerültünk. Valahányszor az élelmiszeriparra és az szintetikus előállított, ehető vegyszerekre bízunk magunkat, nemcsak az ételek előállítási folyamatára vonatkozó tudás, hanem mindig egy kis hatalom is elidegenítődik, absztrahálódik, míg végül „az étel teljesen el lesz vonatkoztatva a maga különféle kontextusaitól: az emberi kezek munkájától, a növények és az állatok természeti világától, a képzelettől, a kultúrától és a közösségtől” (*Cooked*. 15.). Michael Pollan tehát azt mondja: boldognak kell képzelnünk Ádámot, aki *Az ember tragédiájában* így panaszkodik: „S ha képzetem magasb körökbe von, / Az éhség kényszerít, hunyászkodottan / Leszállni ismét a tiprott anyaghoz”.

(Michael Pollan: *Cooked: A Natural History of Transformation*. Penguin Press, New York, 2013.)

Konyhanyelven

■ Nem ártott volna több dialektika – itt: az egyedi és az általános közötti le-föl járás és közvetítés – egy ilyen könyvnek, amely kimondottan az efféle átjárásra épül, ám ez is olyasmi, amiből egyetlen könyvnek sincs elég. Például a villa – ezt mondja a cím –, avagy hétköznapi eszközeink, a kézhez álló vizsgálatra milyen messzire vezet. Winston Churchill nem a konyhaeszközök, hanem az építészeti kapcsán jegyezte meg: „Előbb mi alakítjuk épületeinket, hogy utána azok alakítsanak minket.” (Ugyanez másképp, Kranzberg első törvényének a megfogalmazásában: „A technológia se nem jó, se nem rossz, de nem is semleges.”) Ilyesmi itt a szerző, a hétköznapiság fenomenológiájának egy érdekes területére szakosodott Bee Wilson mondánivalója is, egy kis konyhai konzervatívizmussal tetézve.

Ami az utóbbit illeti, Michael Oakeshott angol politikai filozófus mutatott rá klasszikus esszéjében (*On Being Conservative*, 1956), hogy az élet egyes dolgaihoz – főleg azokhoz, amiket ráérősen, önmaguk kedvéért és szertartásosan végzünk (nála például a horgászáshoz) – konzervatív beállítódás szükséges, és ebben az értelemben mindannyian akarva-akaratlanul konzervatívak vagyunk. (Oakeshott példái között melleleg a konyha és „a sütemény elkészítése” is szerepelt.) Bee Wilson ételtörténész az egyszerűségében pótolhatatlan és felülmúlhatatlan fakanál dicséretében fejti ki

ugyanezt mindjárt az előszóban: a fakanalat nem lehet kikapcsolni és bekapcsolni, nem csillog, nem berreg, ettől még azonban ugyanúgy megállja a helyét ma is, mint évszázadokkal ezelőtt, hasonlóan a konyha voltaképpeni lényegét alkotó összefüggésekhez. „A műanyag korában az ember arra számítana, hogy szintetikus spatulákkal keverjünk [...] általában azonban nem ez a helyzet” – létezik ugyan szilikon fakanál, ám ez fogalmilag és nyelviileg alig kifejezhető ellentmondás (fából vaskarika).

Ugyanakkor a könyv számos példával szolgál arra is, hogy a konzervativizmus utóvédharcát vívja a konyhában, mert időközben lezajlott bizonyos felejtés. Vegyük csak egyetlen szövegtípust, a konyhai recept esetét. A 19. század előtt a recept hasonlatok rendszere, emlékeztető – aide-mémoire, mondja elegánsan Bee Wilson – volt olyanok számára, akik eleve értik, hogy miről is van szó, olyan mértekegységekkel, mint a „tyúktójásnyi”, „ujjnyi” vagy „aransyárga”. A notáció mára egzaktabb, nem analógiák és utalások költészete, hanem pragmatista traktátus, amely „azt az érzést nyújtja a szakácsoknak, hogy bármit megtehetnek, ha engedelmességek a szabályoknak, és betűhíven követik az utasításokat, mivel a feltétlen engedelmesség egyszermind az abszolút szakértelemhez fog vezetni”.

Mindennél jobban fény derül azonban a kötetből – a szerző alaptézisével összhangban – a modern technológia talán legnagyobb illúziójára. Ez ugyanaz a tanulság, mint amire a saját konyhánkban hónapokon át használatlanul porosodó elektromos keverők lehangoló csendje figyelmeztet. Melvin Kranzberg második törvényével kifejezve, mely a „mater artium necessitas” latin közhelyi visszaja: „invention is the mother of necessity”. Bee Wilson megfogalmazásában: „csak azért, mert bizonyos technológia létezik, még nem biztos, hogy használunk kell”; a konyhában valóban nélkülözhetetlen, önmagukban már konyhát alakító eszközök – egy éles kés, egy vágódeszka, serpenyő vagy fazék, kanál, valamilyen hőforrás – az emberiséggel egyidősek, és nagyjából változatlanok. Ez pedig, ha jobban belegondolunk, már önmagában az étel-, illetve konyhatörténészkedés abszolútuma: úgy művelni konyhatörténetet, hogy a konyhatörténet megszüntesse önmagát.

(Bee Wilson: *Consider the Fork: A History of How We Cook and Eat*. Basic Books, New York, 2012.)

Mi a „csak”?

■ Az a négy-öt izmus, melynek a filozofereknél a humanista műveltség egyoldalúságából és az obskurantizmus termékeny szellemi permisszivitásából adódóan, lévén hogy az abszolútum sötétjében minden tehén fekete, különösen rossz híre van, Richard Dawkins evolúciós biológus és népszerű, napjaink legnépszerűbb tudományos írójának a gondolkodására minden további nélkül jellemző: Dawkins szcientista, pozitivista, ateista, materialista és redukcionista; mégis ellentéte mindannak, amit ezekkel a fogalmakkal az intellektuális nyitottság (deklarált) hívei társítani szoktak: nem a tudománybabona híve, nem a tudományos naivitás foglya, korántsem sóltan alak, se nem fantáziátlan, s végképp nem funkcionális analfabéta.

Önéletrajzának első kötetében, amely életét harmincöt éves koráig, *Az önző gén* megjelenéséig (1976) követi nyomon, első látásra a lépten-nyomon idézett, de a szöveget ennél szervezesebben, stílusának és gondolkodásának sajátosságaként is átható költészet jelenléte döbönt meg újra, írásának eleganciája, könnyedsége, a próza tisztasága; mindez újra meggyőz, ha ugyan szükséges még a meggyőzés, hogy a természettudomány nem az ellenségünk, és hogy a világhoz nem feltétlenül kell hozzáhozni, túlvilágiaskodni ahhoz, hogy ámulatba ejtsen, hanem elég lenne csak megismerni. A szerző gondolkodási módjára legjellemzőbb passzus látszólagosan „csak” stílárís, a tudományos prózaírással kapcsolatos megjegyzése közvetve az ún. redukcionizmust (naturalizmust) veszi védelmébe, mely szerint egyetlen, természetes világunk van, és mi magunk, illetve minden, amit megfigyelhetünk, ennek része, és ennek elemi, egyszerű tényeire vezethető vissza; továbbá újraprendezi a mezőnyt, lebontja az igazolatlan, bevett asszociációkat egyrészt a tudományos, materialista világkép és a világ állítólagos varázstalansága, másrészt a világ varázsa és a mindenféle spiritualizmusok ábrándjai között: „Az ember nem csupán vegyi elemek halma...» Hát persze, hogy nem, ám ezzel még nem mondtál semmi érdekeset, és

feleslegesen a »csak«. »Az ember nem csak állat...» Mi olyant mondtál ezzel, ami már nem közhely? Milyen súlya van ebben a mondatban »csak«-nak? Mi a »csak« egy állatban? Valójában nem mondtál semmi értelmeset. Ha mondani akarsz valamit, hát mondd ki.» (79–80.)

Persze hogy a varázs éppen ebben van, a csupánban és a csakban, melynél fogva mind a szerző, mind olvasója léte teljesen valószínűtlen szingularitás, egyszeri és megismételhetetlen evolúciós véletlen. Amint azt *Wonderful Life* című könyvében Richard Dawkins közeli szellemi rokona, Stephen Jay Gould is kellően szédítő távlatokat megnyitva kifejti, ha a kis, gilisztaszerű, primitív gerincműros pikaia gracilensnek, az összes későbbi gerinces, köztük az ember olyanira szerény őséneke történetesen nagyon rossz napja van, és nem marad fenn, a történet egészen másképpen, nélkülünk alakul (W. W. Norton & Company, New York, 1989. 323.). Illetve, visszatérve Dawkins-hoz, aki egy ehhez igen hasonló szingularitásmeta-forára építi saját és az emberiség közös biográfiját, „ha a magas cikász pálmától balra a második dinoszaurusz történetesen nem tűsztent, és így nem véti el minden emlősállat parányi, cickányszerű őseit, egyikünk se volna most itt. Mindannyian tökéletesen valószínűtlennek tekintetjük magunkat.” (8.) (139. oldalán a szöveg a tüsztentés baljós megidézésével mint a halál végső véletlenjének a metaforájával zárul.)

Végezetül egy megjegyzés az általában vett könyv sorsáról és formáiról. Az *Appetite for Wonder*t a szerző felolvasásában, hangoskönyvként „olvastam” a napi jövés-menés közben. A szerző hangja, például a versidézeteknél, egyértelműen többletet jelentett az írott szöveghez, az idősebbek által annyit siratott papírkönyvhöz képest. Ezután néztem utána néhány idézetnek, fényképnek az írott, ám elektronikus változatban. A hangoskönyv borítóját, amely munka, megfigyelés közben ábrázolja a természetkutatót, jobban kedvelem a papírkönyv tablófotóra emlékeztető portréjához, ormóltanabb sárga betűihez képest.

Evolúciós történet ez is.

(Richard Dawkins: *An Appetite for Wonder: The Making of a Scientist*. Ecco Press, New York, 2013.)

Bugyrok, próféciaák

■ Szomáliai nomádból holland parlamenti képviselő, első számú közellenség, kétszeres emigráns, illetve ki tudja hány szoros politikai menekült – valószínűtlen életpálya, amely (különösen egy nő számára) csupán a liberális modernitásban lehetséges, és annak minden ellentmondásával és civilizációs hadviselésével is a legjobb kifejezője. Az egyik ellentmondás: általában tiltakozni illik a nemek szerinti hátrányos megkülönböztetés, a szexizmus ellen, feltéve, hogy ez a „saját”, a nyugati nők ellen irányul; egyébként hajlamosak vagyunk azt a liberális tolerancia nevében pusztán kulturális pikantériának felfogni, hogy szűklátókörűség, például – a kritika vitorlájából a szel leleve kifelé próbáló fogalommal élve – „iszlamofóbia” gyanújába ne keverdjünk. Ami a civilizációs hadviselést illeti, a szerzőnek, Ayaan Hirsi Alinak van oka rá, hogy az efféle multikulturalizmus ellensége legyen: gyerekkorában többek között női nemiszerv-csonkítást szenvedett, felnőttként – az iszlám bírálata miatt – életéért kell(ett) rettegnie a nyugati világ kellős közepén (részletesebben lásd *Infidel* című, 2006-ban a New York-i Free Press által kiadott önéletrajzát; illetve magyarul az Ulpiusnál 2008-ban megjelent *Hitetlent*).

A Nyugat „másság” iránti (viszonzatlan) szerelmének a vége felé egyre gyakoribb az, amire korábban, a multikulturalizmus fénykorában, a kilencvenes években, amikor mindenki a másság mellett volt, lehetetlen lévén, hogy esetleg másképp legyen a másság mellett, sőt még a kétezres évek legelején is alig akadt példa: a liberális beállítódás szerény szkepticizmusából látszólag egyenes ágon levezethető kulturális relativizmus megkérdőjelezésére. A jó élet fogalmát nem tudjuk objektíven megalapozni, úgyhogy az a legjobb, ha a különböző kultúrákat hagyjuk a maguk fogalmait szabadon érvényesíteni, ez volt egykor a tézis. Ez a korhangulat aztán a 9/11-es terrortámadás évtizedében fordult egyet, és egyre több nyugati szerzőnek újra eszébe jutott, hogy a jó élet és a moralitás állapota esetleg meghatározható a lehető legkevesebb fölösleges szenvedésként is, ami a keresett objektív mércét minden további nélkül jelenthetné. Monty Python *Az élet értelmé* című, 1983-as filmjének tanulsága szerint ez egyébként „semmi különös:

légy kedves az emberekhez, ne egyél túl zsírosan, néhanapján olvass egy jó könyvet, sétálj, és próbálj békében élni bármilyen nemzetiségű és felekezetű emberrel”.

Jelenleg pedig, minden jel szerint a multikulturalizmus és a vallási tolerancia szaturációs szakaszában Ayaan Hirsi Ali minden finomkodás és kötelezően elvárt „kulturális érzékenység” nélkül így fogalmaz: „Az összes kultúra iránti egyenlő tisztelet a való világban nem az egymással békésen kommunikáló, az ételek és a kézművesmesterségek bájos tarkaságát megőrző, sokféleségükben emelt fővel élő népek gazdag mozaikjához vezet, hanem az elnyomás, a tudatlanság és az erőszak zárt bugyraihoz.” (175.) André Malraux egyszer állítólag azt találta mondani, hogy „a 21. század vagy a vallások évszázada lesz, vagy egyáltalán nem is lesz” – amit aztán hálából közhely is csépeltek az érintettek; *ebből* a századból nézve azonban egyre többek számára úgy tűnik, hogy éppen ellenkezőleg.

(Ayaan Hirsi Ali: *Nomad*. Knopf Canada, Toronto, 2010.)

Mosolyogj – vagy halj meg?!

■ Mi oka lenne bárkinek is arra, hogy egy olyan egyértelműen hasznos és üdvözítő szellemi beállítódást tegyen kritika tárgyává, mint az optimizmus és a pozitív gondolkodás? Barbara Ehrenreich amerikai szociáldemokrata szerző elsősorban a cselekvő változ(tat)ás helyett a fennálló viszonyok elfogadását diktáló politikai ideológiaként leplezi le hazája kedvenc életbölcsségét, a kétségbeesett életigenlést és derűlátást. Ahelyett, hogy elfogadjuk, sőt válasszuk azt, amin (úgymond) nem tudunk változtatni, a kötet egzisztencialista felhívása alapján inkább lázadnunk kell ellene, még ha ennek a döntésnek esetleg a kudarc is kölcsönöz tragikus méltóságot.

B. E. mellrákban betegedett meg előző könyve, az egyesült államokbeli munkásosztály helyzetéről szóló *Nickel and Dimed* (2001) befejezése után. Alapélménye az volt, hogy az egészségügyi rendszer a betegség tapasztalatát, a tumort rózsaszínű cukormáz bevonattal tálalja, nem csupán megszépítvén és normalizálván a sorscsapást, hanem (pozitív vagy negatív, kétségbeesett vagy türelmes) hozzáállása mentén egyenesen az áldozatot, a beteget téve felelőssé a saját helyzeteért. Mosolyogni és túrni kell azonban

ből formális logikai költészet és hangszerkészítés.

(Daniel C. Dennett: *Intuition Pumps and Other Tools for Thinking*. W. W. Norton & Company, New York – London, 2013.)

Modern halottaskönyv

■ Méltán kölcsönözte a már sokat koptatott-kölcsönzött Dylan-dal címét Katy Butler csendesesen mellbevágó, torokszorító kötetéhez: akárcsak Bob Dylan, illő understatementtel beszél a meghalásról. Érv is ez persze közvetve az időben bekövetkező, jó halál mellett – anélkül, hogy az aktív és passzív eutanázia, kényszerkezelés, öngyilkosság stb. kérdései körüli szokásos, skolasztikus filozófiai-vallási vitákba keveredne. Mindezek helyett Katy apja, Jeffrey Butler történetét, egy családragény utolsó fejezetét írja, vegyiszta hitelességgel és egyszerűséggel.

A szerző amerikai buddhista újságíró, Thich Nhat Hanh zen szerzetes tanítványa. A buddhista eszmeiségből és a keresztényből egyaránt szabadon merít – sohasem álláspontokat, argumentumot, csupán valamiféle háttérrel vázol fel témájához, amely háttér éppen azáltal sokatmondó, hogy korántsem (lehet) teljes és kielégítő. A meditáció, az ima, a meghalás kultúrtörténetére vonatkozó, elszórt reflexióinak súlya – ugye bármi, ami átsegít egy nehéz éjszakán – olyan hétköznapi dolgokban mérhető le, mint az ürülék lemosása, a családi veszekedések és az orvosi konzultációk szorongásai.

Butler naivitása abban a meggyőződéseben nyilvánul meg, hogy „régebben” a halál valamiképpen „jobb”, mert természetesebb, hirtelenebbül beáll, sorsszerűbb volt (lásd a klasszikus argumentum *ad naturam szofizmat*). Az élet és halál transzcendenciáját, hogy ezeket tehát nem mi hozzuk-küldjük, hanem maguktól jönnek el hozzánk a maguk idejében, a könyvben némileg démonizált modern orvostudomány ok nélkül megpíszkálta, haldoklásunkat meghosszabbította, és ezáltal alig elviselhető terhet varrt az élők nyakába – szerinte. Holott meghalni nem metafizikai botrány és illetlenség, hanem csak természetes anyagcsere. A kivételek kivétele nem a halál, hanem az élet.

Ez részben igaz is. J. B. azonban nem a későbbi pokol fenekére kívánt pacemaker beszerelésekor vagy az első agyi érktasztrófa bekövetkezésekor döntött elő-

ször a modern orvostudomány mellett, hanem sokkal hamarabb és már több ízben. Például háborús sebesültként, bal karja amputálásakor. Katy Butler elszólását idézve: „Sohasem hallottam apámat Istennek köszönetet mondani csodálatos életben maradásáért. Sir Alexander Flemingnek és a penicillinnek mondott köszönetet.” (20.)

Szöröstül-böröstül a medicináé letünk mi, olyannyira, hogy azt is neki rójuk fel, ha nem, és azt is, ha túlságosan jól működik. Az életesemények jelentésével kapcsolatos végső tanácsalanságunkat azonban csakis önmagunkon kérhetjük újra meg újra számon.

(Katy Butler: *Knocking on Heaven's Door: The Path to a Better Way of Death*. Scribner, New York, 2013.)

Totemek nélkül, tabuk nélkül

■ Peter Boghossian „ateistacsináló” könyve olyan, amilyenek a filozófiát még a vérbeli katedrafilozófusok is legszívesebben látni szeretnék: társadalmilag releváns, gyakorlatias, alkalmazott és valamiképpen (hatásait tekintve) *nem mind-egy* – ezek a varázsszavak, melyek köré a javasolt játék szerveződik. Csakhogy a kihívás, mellyel számolnia kell, nem racióanalízis természetű: mint azt egyszer a derék Jonathan Swift írta, „you do not reason a man out of something he was not reasoned into” (32.) (kb. „lehetetlen valakit egy olyan állásponttól érvek segítségével eltéríteni, amelynek igazáról eleve nem érvekkel győzték meg”). A neveltetéssel (szocializációval) és következtetésként identitásokkal nem lehet vitázni – legalábbis a kortárs „baloldali liberalizmus” kényszeresen óvatoskodó hittétele alapján –, így Boghossian elsősorban epistemológiai vitát folytat. És *ezen* a terepen, melyet maga kerít körül és saját feltételei szerint alakít ki önmagának, nem túl nagy kunszt a győzelem.

A hit meghatározása nála: „pretending to know things you don't know” – vagyis a tudás színlelése olyan dolgok kapcsán, amelyekről nincs biztos tudásunk, mert ha lenne, a hit nem volna hit; a szerző lényegében ebből kiindulva bizonyítja újra meg újra, hogy a hit nem (biztos) tudás (amit mindközönségesen körkörös érvelésnek, petitio principium-neveznek). Boghossian enyhén ellen-szenves módon Szókratész köpönyegébe bújlik, s hogy példát mutasson (statuál-

jon?), oktató beszélgetéseket idéz fel saját életéből, ám önmagánál, a hivatásos filozófiatanárnál nyilvánvalóan gyengébb ellenfelekkel (szalmabábukkal) „vitázik”: a portással, a bolti eladóval, zavaros lelkű kamaszokkal. Sokszor utal arra is, hogy mellesleg dзsiudzsicuzik (értsd: birkózó platonista, nem holmi szobatudós).

Ugyanakkor a szerző valami egészen mást, mint ezeket a rögtönzött párbeszédeteket – és ateistákat – mégiscsak igazán meggyőzően csinál. Részbe ennek az is, hogy leszámol azzal az elitizmusunkkal, mely szerint a filozófia mintha a felsoroltaknak (portásoknak, bolti eladóknak stb.), a „kicsiknek” nem volna való, mert hiszen túl magas. E mögött húzódik meg az igazi érdekesség: Peter Boghossian első ízben fejti ki igazán világosan azt a liberáliszmus *belül* mostanság meghonosított módosítást, szükséges korrekciót, mely szerint igazából nincs is semmi gond azzal, hogy valakinek az identitását kikezdjék, nyilván amennyiben nem valódi természetes adottságokról, hanem véleményekről, hitekről, kultúráról van szó. A tisztelet egyéneknek és nem feltétlenül az általuk vallott eszméknek jár ki; ez utóbbiak minél szentebb meggyőződéseink, annál inkább vitathatóak, sőt vitandóak. Mi több, lehetséges az is, hogy éppen valamely embertársa mint racionális lény iránti következetes tiszteletből legyen valaki az illető által vallott abszurd(gyanús) hitekkel szemben tisztelten.

(Peter Boghossian: *A Manual for Creating Atheists*. Pitchstone Publishing, Durham, North Carolina, 2013.)

Le a kalappal!

■ Chuck Klosterman meglehetősen jellegzetes kulturális jelenséget testesít meg személyében, pontosabban az általa forgalmazott írói perszónában. Ami azt is jelenti, hogy a szerző önmagában, illetve teljesítményét tekintve nem igazán érdekes.

Ez a jelenség (kulturális brand) a hipszter esszéíró. A digitális nomádok karneváli interfészei, sápadt fénnel világító laptopja a kávézó asztalán. Könnyed témákról halálkomolyan és a komoly témákról kötelezően nyeglén, könnyeden, a különbséget tagadva, elironizálva, nem lévén többé magas és alacsony vagy csak minden alacsony lévén és lapos, se csúcsok, se völgyek.

Klosterman ezúttal a karizmatikus gonoszról írt könyvet. Nem a valódi gonosz szürke és ijesztő arcáról, serény hivatalnoki banalitásáról, hanem a rikító karikatúrákról. Hitler például úgy van benne, hogy nincs benne a könyvben, a szerző által érezhető büszkeséggel vállalt megoldás diktálta dalszövegelemzések formájában.

„Hitler, Joszif Sztálin, Mao Ce-tung – a zsarnok emberi nyomorúság Beatlese, Rolling Stonesa és Led Zeppelinje.” (94.) Nem túlságosan izléses mondat, ráadásul semmit sem jelent, hacsak nem azt, hogy a szerző részeg vagy hülye. A saját bevalása szerint az előbbi.

Az a nyelv, amelyen a hipszter esszé megszólal, a populáris kultúra elemeihez fűzött kommentár. A beszéd téje nem más, mint hogy illusztrálja, „hogyan használják a populáris kultúrát az emberek annak érdekében, hogy saját életükről magyarázatokat fogalmazzanak meg önmaguk számára” (20.).

Csakhowy általában nem erre használják; hanem ilyesmivé csupán a kellemest a haszonnal összekötő „kritikai kultúrakutatással” (cultural studies) foglalkozó egyetemi tanszékeken válik, nem a saját elemében. Theodor Adorno például azt mondaná, hogy elsősorban normalizáló és standardizáló, az általános passzivitást támogató eszköz, szemben a saját életünkre vonatkozó kritikai reflexiót és a változás igényét kiváltó „művészettel”.

Akárcsak Klosterman, nem a fekete kalapot hordja, hanem a csörgősipkát.

(Chuck Klosterman: *I Wear the Black Hat: Grappling with Villains (Real and Imagined)*. Scribner, New York, 2013.)

Katasztrófatervek

■ Nem feltétlenül kell ortodox kantiánusnak lennünk ahhoz, hogy belássuk: az emberi ész erősségének és nem gyengeségének számít, sőt egyik legértékesebb tulajdonsága lehet az, hogy önmagának határt szab. A közgazdasági Nobel-díjas kutatópszichológus, Daniel Kahneman eddigi teljes munkásságát összefoglaló kötetében semmi mással nem foglalkozik, mint ezzel a fajta határmegvonással, illetve mindazon módszerek és lehetőségek számbavételével, amelyek segítségével rendszeresen becsapjuk önmagunkat. Egy másik Nobel-díjas, az elméleti fizikus Richard Feynman frappáns tanácsának szavaival élve: „Az első alapelv az, hogy

nem szabad becsapni önmagunkat – ráadásul mindig önmagunkat a legkönnyebb becsapni, úgyhogy legyünk nagyon óvatosak!”

Az emberi gondolkodás „rendszerhibáit”, az ún. kognitív torzításokat (bias) – köztük a különféle előítéleteinket, a jellemzően elszórt ítéletalkotást és döntéshozatalt, képességeink túlértékelését, holtbiztosnak vélt intuícióinkat, passzív optimizmusunkat, egyszerűen a gondolkodásbeli lustaságot – kartotékoló tudományos munka egyik legmeglepőbb jellemzője, hogy nem csupán érvekkel, empirikus kísérletekkel és logikával szolgál, hanem egyfajta *világnézetet is hordoz, és hangulata van*. Daniel Kahneman és az ő életre szóló kutatópartnere, a már elhunyt Amos Tversky világa egy bizonytalansággal és végzetes buktatókkal teli, az esetlegességnek a végsőig kitett, makrancos realitás képét mutatja, ahol rengeteg a kockázat, és nagyon sok szabályra kellene figyelni, ám mindig azonnal szükséges cselekedni.

Ráadásul a naivan magabiztos, „gyors gondolkodás” kritikájából sem absztrahálhatóak biztosabb alapelvek, mint a Feynmantól idézett, csupán valamiféle melankolikus megfontoltság és rezignált derű. Ha előre tudjuk, hogy tévedni fogunk, nyugodtan figyelhetünk már eleve a hibákra és a károk minimalizálására. Nem igazolásunkat, csalóka biztonságot kell tehát keresnünk, hanem a kedvenc hipotéziseink cáfolatait, akárcsak a tudományos kutatás popperi módszertanában (falszifikáció). Az állandó éber tudatosság ilyen magas foka az egyén lelki életének terminusaira lefordítva persze nem más, mint szorongás, más szóval a problémamegoldó, veszélyelhárító, a túlélést elősegítő biológiai szervként létrejött tudat reflexív szerkezetébe kódolt struktúrahiba: az önmagát tükröző gondolat remegése. Kivéve talán, ha az eleve vesztes egzisztálás fegyelme minősül át morális győzelemmé.

(Daniel Kahneman: *Gyors és lassú gondolkodás*. HVG Könyvek, Bp., 2013.)

Gyilkos a kapuban

■ A klasszikus ellenpéldát Platónnál, az *Államban* találjuk. „Ha valaki eszénél lévő barátjától fegyvert vett át megőrzés-

re, ám az őrjögésében visszaköveteli, a visszaadó nem járna el igazságosan, ha az ilyen állapotúnak meg akarná mondani az igazat.” Majd Kantnál ugyanez, más kiértékeléssel: „büntett volna hazudni egy gyilkosnak, aki azt kérdezi tőlünk, a házukba menekült-e a barátunk, akit üldöz.” Egyszerűen (kontra Platón) nincs emberszeretetből fakadó hazugság.

A híres példa, a „gyilkos a kapuban” tárgyalása Sam Harris feltűnően tömör, paradoxonmentes vagy a paradoxonokat rövidre záró, az igazság haszonértékét tekintő esszéjében a szerző önértelmezése ellenére kantianus ízü. A kapun dörömből gyilkosnak igazat mondó személy viselkedése pszichopátára vallana, ugyanakkor a pacifista „kegyes” hazugsága sem oldja meg kielégítően a helyzetet (a gyilkos esetleg folytatja ámokfutását, más áldozat issza meg a jámbor hazugság levét, stb.), csupán másokra (szomszédok, rendőrség) hárítja annak terhét. A feltétlen hitelesség, de nem feltétlenül a törvény imperatívuszának betűje szerinti igazmondás Sam Harris által javasolt etikája alapján a gyilkosnak végül is szembeülnie kell a saját magával kapcsolatos igazsággal, azzal, hogy viselkedését nem fogjuk eltérni (így például teljesen igaz, sőt hitelesebb válasz lehet a kérdésére az is, hogy „ha tudnám, se mondanám meg”, vagy még inkább egyszerűen csak: „állj, vagy lövök!”) (38–41.).

Ugyanis ami a hazugságban káros, és ezért etikátlan, az a megtévesztett személy (a tehetségtelen művész, a túlsúlyos barátunk vagy a halálosan beteg családtag stb.) szolipszista káprázatának, önmagával meghasonlott privát valóságának a fenntartásához nyújtott hozzájárulásunk, illetve a mindannyiunk (az önmagukat hozzá képest beavatottak, a kiskorúság állapotából kilábaló felnőttek tételezők) közös realitásához való hozzáféréseinek megtagadása: a megtévesztett személy szabadságának, döntési lehetőségeinek önkényes és egyoldalú behatárolása. Harris arroganciaérvének nevezhetnénk ezt az újszerű indoklást: nem dönthetünk mások helyett, hanem csak közösen egy közös valóságról.

(Sam Harris: *Lying*. Four Elephants Press, 2013.)

Rigán Lóránd

FELVETT FONALAK

Kovács Flóra: *A közösség a kortárs erdélyi drámában és színházban*

■ A kortárs erdélyi dráma egyre fontosabb szakmai sikereket ér el: Visky András műveit számos európai és amerikai színpadon mutatták be az elmúlt években – magyarul, angolul, románul, franciául és más nyelveken. Székely Csaba darabjait magyarországi és erdélyi színházak is játsszák, díjakat nyernek, angol nyelven írt hangjátéka BBC-díjas lett néhány évvel ezelőtt. Láng Zsolt színházi munkái ugyancsak jól ismertek Erdélyben és Magyarországon egyaránt.

Túlzás lenne valószínűleg azt vizionálni, hogy az erdélyi szerzők által írt színművek a hetvenes-nyolcvanas évekhez hasonló, fókuszált figyelemben részesülnének, mint Sütő András, Páskándi Géza és Székely János akkoriban bemutatott munkái. Sikerük inkább a szakmai közegen belül marad, ritkán lép be a tágabb nyilvánosságba. Az viszont kétségtelen, hogy a közelmúlt, illetve a kortárs események iránt kiemelten érzékeny színművek egy új színházi paradigma körvonalazásához járulhatnak hozzá, és hogy ezeket a műveket indokolt együtt vizsgálni az ugyancsak nemzetközi rangú, sikeres kolozsvári és sepsiszentgyörgyi magyar társulatok produkcióival – azokkal a rendezői elképzelésekkel, amelyek Bocsárdi László vagy Tompa Gábor színházában felerősíthetik a kortárs szerzők darabjainak bizonyos jellegzetességeit.

Kovács Flóra könyve egy olyan ponton veszi fel az erdélyi drámairodalom vizsgálatának fonalát, amely időben túl van az irodalomtudomány felől érkező szakemberek közelmúltban végzett kutatásainak horizontján: közvetlen előzményeiként elsősorban Ungvári Zrínyi Ildikó, Karácsonyi Zsolt és Visky András kutatásait említhetnénk – ezek számos megállapítására az értekezés természetesen hivatkozik is. Kifejezetten kortárs művek és színházi produkciók vizsgálatáról van szó a disszertációban, ezek elemzéséhez pedig Kovács Flóra jól megalapozható

döntéssel inkább egy elméleti, antropológiai ihletésű megközelítésmódot választ, mint egy történetibb jellegű kontextualizációt. Választott terminusai révén kapcsolódik ugyan az erdélyi irodalommal és annak lehetséges funkcióival kapcsolatos vitákhoz, de az értekezés jellemzője, hogy kerüli a polemikus irányultságot, és azokat a terminusokat is igyekszik leíró jelentésük szerint használni, amelyek a leginkább telítődtek az elmúlt évtizedek esszéiben és tanulmányaiban pozitív vagy negatív értékjelentésekkel.

Az értekezés egyik ilyen terminusa a „közösség”, amelynek központi jelentőségét mutatja, hogy a címben is szerepel. Legrészletesebben az *Ideológia? Érték? Hely?* című fejezetben (51–75.) olvashatunk róla. A szerző részletesen összefoglalja Cs. Gyimesi Éva terminushasználatának jellemzőit, amelynek az értékluralizmus fontos összetevője (66.), akárcsak a választás aktusa (55.), amelyik alapján Cs. Gyimesi Éva mintegy felértékeli a „reális közösség” fogalmát. Bár a könyv ezen a ponton nem bontja ki részletesen, hogy ez az értelmezés egyszerre próbálja elkülöníteni ezt a pozitív közösségértelmezést a korabeli totalitarista, illetve a történeti okok miatt igen erős transzszilvanista típusú, organicista megalapozású közösségképtől, a későbbiekben nyilvánvalóvá válik, hogy a hierarchizálatlanság, a rizomatikus strukturáltság a szerző számára is igen fontos, innovatív elképzelésnek tűnik. Az innovatív jellegre Cs. Gyimesi Éva korábbi leírásai szerint azért van szükség, mert az erdélyi magyar értelmezői közösség tradícionális értelemben állandó „helyzetérzékenységekben” szenved. Számára, mondja Gyimesi, „a költészet nem önmagáért való, hanem az egység, az önazonosság fenntartója, közösségteremtő szellemi erő. Az olvasó szinte intézményeket pótló teendőket, felelősséget hárít az irodalomra, olyan terhet, amelyet – ugyanannak a sorsnak a része-

se lévén – a költő kénytelen a vállára venni.” Cs. Gyimesi Éva elemzése kritika alá vonták ezt az önmodellezést, legfőbb érve a „súly alatt a pálma”, a „homoktól sebezve gyöngyöt termő kagyló”, az „erdélyi tél” metaforákba sűrűsödő magatartással és magyarázattal szemben, hogy ezek a metaforák eleve számolnak valami olyannal, ami csupán egy helyzetnek, nem pedig egy közösség vagy etnikai csoport önazonosságának a része. A mondat, amelyet Gyimesi érvényesnek fogad el, s amelybe álláspontja összesűrűsíthető, Adonyi Nagy Máriától származik: „A teljesség: kötelesség.”

Merre indulhat tovább ezeknek az értelmezéseknek és értéktételezéseknek az ismeretében Kovács Flóra? Egrészrt arra, amerre a kilencvenes-kétezres években szocializálódott teoretikusok, esszéírók újraírásai vezethetik – ezek voltaképpen arról tanúskodnak, hogy a Gyimesi által kritizált értelmezői közösség horizontja, részben épp az ő munkássága által is dokumentálhatóan és azt továbbgondolva, korántsem tekinthető monolit jellegűnek. Kovács Flóra munkája a vizsgált témával kapcsolatos értekező szövegek alapos ismeretéről tanúskodik, és úttörő a tekintetben, hogy nagymértékben alapos olyan szerzők kötetekre, mint Selyem Zsuzsa, T. Szabó Levente, Vincze Hanna Orsolya, illetve az időben hozzájuk és szellemi tájékozódásukhoz közeli Jakabffy Tamás, Visky András, Láng Zsolt, Keszeg Vilmos és mások munkáira. Az erdélyi fiatalabb esszéíró-tanulmányíró nemzedékek értekezéseinek ilyen jellegű, funkcionális áttekintésére Kovács Flóra előtt mások nem vállalkoztak.

Másrészt a disszertáció stratégiájához tartozik megkeresni azokat a teoretikus fogódzókat, amelyek kimozdíthatják őt a hierarchikus oppozíciók közegeiből. A közösség tehát Kovács Flóránál antropológiailag körülírt terminus, különféle praxisok és rítusok révén válik egy közösség tagjává valaki, és így dinamikájában, alakulásában vizsgálható. Ebben az értekező segítségére van többek között Arnold van Gennep és Victor Turner rítuselméletének tanulmányozása.

A kötet színházelméleti része (14–50.) nagymértékben épít Mihai Măniuțiu *Aktus és utánpótlás* című könyvére, amely 2006-ban magyarul is megjelent a kolozsvári Koinónia Könyvkiadónál, majd a kö-

zösségelméletek tárgyalása után Selyem Zsuzsa, Visky András, Láng Zsolt színpadi szövegeit, illetve Bocsárdi László és Nagy Kopeczky Kálmán előadásait vizsgálja.

A könyv egyik intellektuális játéka, hogy helyenként egymásba csúsztatja a megjelenített közösséget – leegyszerűsítetten fogalmazva: az egyes darabok témakatalógusát – azzal a közösséggel, amely a színházi térben előadásról előadásra létrejön. Ez a játék különösen abban az értelemben inspiratív, hogy (a színházi térben együtt levőket reális közösségként tételezve) megnyitja a közösségről való beszédet a közösségek dinamikájának változásáról szóló diskurzus irányában (nem statikus közösségekről, közösségi identitásokról van szó, hanem olyanokról, amelyek akár egy-egy előadás terében is kimozdulhatnak). Volna azonban néhány szöveghely, ahol ezeket a különböző értelemben és módon figyelt közösségeket el kellene és lehetne különíteni egymástól – különösen Visky, Láng és Selyem drámái esetében jelenik meg *témaként* a közösség, másutt, a turneri terminológiát követve inkább a közösségben való viselkedés megmutatkozása, materialitása a hangsúlyos.

A könyv pozitív sajátossága, hogy mintegy létre is hozza témáját, nem késsen kapott tárgyként ragadja meg: az elemzett szövegek eltérő státusúak – némelyikük kizárólag folyóiratban jelent meg egyelőre (mint például Selyem Zsuzsa *Tetkó* című drámája), mások csak élő produkcióként léteznek (Nagy Kopeczky Kálmán: *Mert tudnom kell...*), ezeken kívül pedig természetesen vannak olyan elemzett művek is, amelyek könyvben is megjelentek, és színházak is játszották már őket (Visky, Láng darabjai). Az, hogy e művek megközelítései nem egységes nézőpont és módszertan szerint épülnek fel, hogy a kötet szerkezetére nem a rigorózus feszesesség jellemző, inkább a szét-tartó jellegű szövegek különbségeihez való értelmezői alkalmazkodás és idomulás, részben épp a konstruált tárgyiból eredeztethető. A szerző a változásban, mozgásban, alakulásban levő értelmezői közösségeket próbálta megmutatni a darabokról beszélve is, és következtetései, az értelmezés úttörő jellege folytán is, figyelemre méltóak.

Balázs Imre József

MIT KELT ÖRÖK KOVÁSZOD ...?

Gyurgyák János: *Magyar fajvédők*

■ Gyurgyák János egy eszmetörténeti trilógia utolsó kötetének nevezi *Magyar fajvédők* című munkáját. Az első kötet *A zsidókérdés Magyarországon* (Osiris, 2001), míg a második *Ezzé lett magyar hazátok* (Osiris, 2007) című könyve. „Némi túlzással azt is mondhatnám, hogy ezzel a kötettel végződik az a szellemi viaskodás, amelyet az elmúlt majdnem két évtizedben a magyar történelem általam intellektuálisan legizgalmasabbnak tartott és legnagyobb kihívást jelentő, ugyanakkor legszövevényesebb és szinte áttekinthetetlenül szerteágazó problémáival folytattam (magyar–zsidó együttélés, antiszemitizmus, magyar nemzeteszmé, nacionalizmus, nemzetiségi kérdés, magyar jobboldali hagyomány s annak megújítási kísérletei, végül most: magyar faj, magyar etnikum).” (7.) Gyurgyák konzervatív-liberális beállítottságát mindhárom eszmetörténeti kötet tükrözi, és az, hogy fel is vállalja világnézetét, szokatlanul közvetlenné teszi történeti munkáinak hangvételét. Szerinte a történet- és különösen az eszmetörténet-író olyan módon nyújthatja a leghitelesebb képet tanulmánya tárgyáról, ha saját kötődéseit nem leplezve igyekszik megérteni és megértetni az övével ellentétben álló ideákat is. Kritikusai bizonyos pontokon kétségbe vonják ezen elv gyakorlatba ültetésének sikerét, de végeredményben egyetértenek abban, hogy e témák történeti feldolgozásában Gyurgyák magasra tette a mércét.¹

Az első kettőnél – bár a terjedelem nem a legfontosabb kritérium egy kötet megítélésében – jelentősen karcsúbb könyv szerkezetében nem igazodik az előbbiekhöz. Igaz, a rendezőelv nem is származhat ugyanazon kérdéskörökből. A trilógia első kötetének első része a történeti közeget mutatja be, a második rész pedig az egyes szellemi-politikai irányzatoknak a zsidókérdéshez való viszonyulását veszi sorra. Utóbbival nem teljesen egyező, de hasonló rendszerre épül a második kötet. A harmadik már csak azért

sem alkalmazhat ilyen megközelítési módot, mert nem enciklopédikus jellegű, az előbbiekéhez mérhető átfogó témakörök helyett egy önálló irányzat képezi tárgyát. A kiemelt figyelmet az teheti szükségessé, hogy a fajvédelem helye a magyar eszmetörténetben nem egészen tisztázott. A könyv megjelenését követően készült interjúban Gyurgyák arra a kérdésre, hogy műveiből miért maradtak ki a baloldal – szintén létező – eszmetörténeti dilemmái, így válaszolt: „Nem tudok azonosulni azzal az immár évszázados értelmiségi hagyománnyal, amely mindig a másik irányzat múltjában keresi a hibát, ott akar rendet tenni. A magam liberális-konzervatív felfogásának megfelelően vallom, hogy a magyar jobboldalnak a szélsőjobboldallal és a szélsőjobboldali hagyományaival van elszámolnivalója.”² A téma körülhatárolásának és feldolgozási módjának problémáiból nem könnyedén, de végül *kivágta* magát a szerző – szóhasználatomat néhol vélelmezhető önkényességgel indoklom. Elismeri, hogy műve nem tekinthető monográfiának, de helyzetét nehezítette egyrészt, hogy ez az irányzat belül nem mutat egységet, másrészt hogy megítélésében sem uralkodik egyetértés. Az előszóban nyújtott útmutatás, vagyis a fennmaradó kutatói és történetírói feladatok felsorolása, valamint a megközelítés miérettjeire adott magyarázatok enyhítik a megválaszolatlan kérdések okozta későbbi hiányérzetet.

A mű felépítésének logikus és gondolatvezetésének világos volta kétségtelené teszi, hogy a szerzőnek sikerült igazolnia, amit igazolni akart. Az előszót követő *Bevezető* előrevetíti az összegző fejezetben megfogalmazott két fontos következtetést („A magyar fajvédelem tehát az *egyik* ága [az összegzés más helyén azt a lényeges tényt is megfogalmazza, hogy többhajtású ága] volt a magyar radikális és szélsőjobboldali mozgalmaknak. Politikai szempontból nem nevezhető igazán jelentősnek, de eszmetörténeti szempont-

ból ennél jóval nagyobb hatást gyakorolt a magyar politizáló közvéleményre.” [217.] Kiemelés az eredetiben.). A mozgalom helyét a fogalmi keretek tisztázásával, a rá vonatkozó historiográfia áttekintésével, eszmetörténeti előzményeinek, illetve sajtójának ismertetésével igyekszik meghatározni. A fogalmi keretek – *Faj, etnikum, nemzet* – olyan absztrakciókra épülnek, amelyek egyfelől tudományos kutatások, illetve egymásnak felelgető diskurzusok tárgyai, másfelől szűkebb-tágabb körű konfliktusok, nemegyszer szélsőségeikig fajuló megnyilvánulások alapjai – mindmáig. Az elméletek és alkalmazásai bonyolult kölcsönhatásainak láncolata rajzolódik ki az olvasók előtt. E nehezen definiálható fogalmak külön nem választása és – ami még nagyobb hiba – objektív kritériummá emelése teszi ködössé a fajvédő gondolatot, de *egykor* hirdetőinek megítélését tovább nehezíti, hogy ezek a tévedések valamilyen mértékben korjellemzők is voltak. A történelem képei nemcsak az ábrázolás tárgyáról, hanem alkotójukról is árulkodnak, ráadásul ezek munkáját a tárgyhoz való viszonyulásukon túl a történetírás céljáról és a történettudomány mikéntjéről formált képzeteik is befolyásolják. A historiográfiai panoráma dinamikájához a két világháború közötti kísérletek, az ellenpólusba lendülő publicisztika, az ideológiai alapon egyszerűsítő marxista történetírás, a – fokozatosan – ennek finomítását célzó tanulmányok, a modern szemléletű monográfiák, valamint a legújabb keletű feldolgozások mind hozzájárultak egynéhány ecsetvonással. A fogalmi és a historiográfiai áttekintéseket a könyv végén található nagy ívű bibliográfiai esszé első két része teszi teljessé. A magyar fajvédő gondolat előzményeinek bemutatása után a fajvédő sajtó adatait oly töményen tárja az olvasó elé a szerző, hogy első koncepcióját sejteti ezáltal, melyet – maga is megrettenve a „lexikális tényhalmazhoz, egy antikvárius érdeklődésű aktakuc vagy látos fogalmazványához” (8.) hasonlító végeredménytől – elvetett.

Az ideológia, a politikai párt, a mozgalom és a sajtó négyesére épülő első – az előbb részben idézett okból elvetett – koncepciójának kivitelezésével elégedetlen Gyurgyák végül egészen másként bontja ki azt a szemléletmódot, amelyet szerinte adathalmazok nem érzékeltet-

hetnek kellőképpen. Így a bevezető és az összegző fejezeteket nyolc tartalmi egység kapcsolja össze: ezek egyéneken, a magyar fajvédő gondolat hét – egymástól több tekintetben eltérő – képviselőjén, illetve egy szélesebb csoporton keresztül közelítenek a vizsgálat tárgyához. Választottaihoz egy-egy szerepet társít: Szabó Dezsőt prófétának, Bangha Bélát sajtóapostolnak, Méhely Lajost tudós zoológusnak, Gömbös Gyulát a mozgalom politikusának, Bajcsy-Zsilinszky Endrét a mártírjának, Lendvai Istvánt költőjének és publicistájának, Milotay Istvánt sajtómunkásának és végül egy szélesebb társaságot – élükön Héjjas Ivánnal és Prónay Pállal – végrehajtóknak és mozgalmároknak nevezi. Életrajzaikat a bibliográfiai esszében vázolja fel, nem egy esetben a magyar történetírás adósságai közé sorolva a komoly biográfiát. A főszövegben, az alanyok gondolkodásmódjának elemzésében nem a róluk szóló, hanem a tőlük származó irodalmat vette alapul; ahogy ő fogalmaz: párbeszédet folytatott velük.³ Nem mondhatni, hogy a szerző hűtlen lenne önmagához: előbbi munkáiban is nagy szerepet kaptak az egyéni szemléletmódok az egyes irányzatok összefüggéseiben. Csak az utolsó fejezet érint kollektívumot, a mozgalom ideológusaitól elválasztható – kölcsönzöm a szerző által is kölcsönzött kifejezést – „borzalmas tagságot”, akiket nem hoz személyes közelségbe; ízlésüket, vágyait, céljaikat egy brosúrán, illetve egyesületeik intézménytörténetének felvázolásán keresztül próbálja megragadni. Igaz, ennek nem annyira a látószögváltás állhat a háttérben, hiszen itt is bemutat két domináns személyiséget, Héjjas Ivánt és Prónay Pált, hanem inkább az, hogy hálóján – „beszélgetőpartnerek” halászatokor – nem szoktak fennakadni a kishalak. Megjegyzendő, az általa használt forrástípusok nem is igazán teszik lehetővé az átlagemberekkel folytatott „párbeszédet”.

Felmerül a kérdés, hogy az eredményt mennyiben határozza meg a személyiségek összeválogatása. Ha cáfolni akarja a jobboldali radikális mozgalmakról Lévai Jenő által erősen befolyásolt és a marxista történetírás által megszilárdított egybemosó vélekedést, miért tekinti egyértelműnek, hogy kikre terjeszti ki a mérítési közeget? Ha a szerzőnek az a célja, hogy kimutasson egy sajátos gondolkodási módot – árnyalataival és eszköztárának

gyakran nagyon is különböző változataival együtt –, amely alapján valaki mégiscsak fajvédőnek tekinthető, nem érdektelenek a szelekció kritériumai. Ezek nem derülnek ki egyértelműen, tény azonban, hogy a legszembetűnőbb hiányosságokról szót ejt: ilyen elsősorban a fajvédő és a népi mozgalom összefüggéseinek feltárása – ez és a hozzá hasonló kérdések részletes elemzése, mint írja, szétfeszítette volna a tanulmány kereteit. Ha ez így van is, úgy találok, még egy kis feszegetés nem vált volna kárára.

A megszabott keretek között elvégzett munkának irányt adnak a kiválasztott alakokhoz társított szerepek. Nem egységes kérdések szerint veszi górcső alá őket, de – az érzékeltetés neki fontos eszköze – éppen ettől válik láthatóvá az eszme szerzeteágzó volta. „A magyar fajvédelmen belül szociológiai, politikai és ideológiai szempontból halványan, alig kivehetően kirajzolódik egy ébredő (ÉME, MOVE), egy fajvédő (a Fajvédő Párt körül csoportosuló társaság) és egy radikális keresztényszocialista irányzat. De a hangsúlyt alkalmasint az *alig kivehetőenre* kellene helyezni, ugyanis nagy az átfedés az egyes csoportok és személyi körök között, ideológiai szempontból pedig még nagyobb a kavarodás, hogy ne mondjam, zűrzavar. Ez a bonyolult, összekuszált ideológiai, politikai és szociológiai kép éppenséggel az egyik legfontosabb jellemzője a magyar fajvédelemnek.” (213. Kiemelés az eredetiben.) A szellemi portrékban nem szisztematikusan, de észrevehetően kirajzolódnak olyan egymást metsző kérdéskörök, amelyek mentén az idézett megállapítás alátámasztható: az egyes ideológusok mit értenek a faj fogal-

mán, kiket tekintenek magyarnak, kiknek tekintik a zsidókat, milyen elképzeléseik vannak a magyar–zsidó (vagy keresztény–zsidó) kapcsolatokról, milyen eszköztárral élnek, és mitől várják a zsidókérdés megoldását. A harmadik bekezdés elején idézett két következtetésből az elsőhöz hozzájárul továbbá az egyes személyiségeknek a németekhez és a nemzetiszocializmushoz való viszonyulása, a másodikhoz pedig konfliktusaik az intézményesülő fajvédelemmel.

Zárásképpen egy gondolat erejéig visszatérek az első bekezdésbeli idézethez: úgy vélem, Gyurgyák János szellemi viaskodásához – amelyről nehezemre esik elhinni, hogy valóban a végére ért ezzel a kötettel – hasonló belső küzdelemre sokunkat szorítanak a nézeteink felülvizsgálására, kötődéseink eredetének kutatására, tévhiteink bontására, az idegenséggel szembeni helyes magatartás keresésére készítő jelenségek. A recenzió címében Illyés Gyula *A faj védői (Új versek, 1961)* versének egy fél sorát parafrázálom. Ez a vers a népi író részéről egyfajta (utólagos) állásfoglalás: azt szemlélteti, hogy a „faj” legjobbjai összességükben sokszínűek, egyenként idegennek tartott külső vonásokat hordoznak magukon, és „*belül épp ettől oly más s pompás a gyuromány! mit kelt örök kovászod, páratlan Tekenő!*” Gyurgyák János nem szokta elmulasztani, hogy a maga nemzedékéről néhány – többnyire csalódott – szót szóljon. Arra gondolva, hogy újabb nemzedékek vannak felnövőben, én kérdőre fordítanám a vers utolsó sorában a névmást: mit kelt örök kovászod, páratlan Tekenő?

Izsák Anikó-Borbála

■ **JEGYZETEK**

1. Az első kötetről Ungváry Krisztián fogalmazott meg komoly kritikát (*Kerülve kellemetlen kérdéseket. Magyar Narancs* 2001. 22.), a második kötetéről írott recenzióikban Rainer M. János (*Elvesztett nemzedék – és ami utána következik. Mozgó Világ* 2008. március), illetve Trencsényi Balázs (*Vesztes csapaton ne változtass! Magyar Narancs* 2008. 12.) mutatnak rá olyan pontokra, amelyekben a Gyurgyákétól különbözik a véleményük. A recenziók a világhálón elérhetőek.

2. *Teremtettünk-e igazságosabb és élhetőbb világot?* Heti Válasz Online 2013. január 2.

3. Uo.

A VÁRAKOZÁSRÓL

Adventus Domini – Úrjövet. Az advent története, szokásai és lelkisége

■ Kezembe veszem a jól időzített, éppen advent kezdetére megjelent, szép kiállítási könyvet: először is a borítót uraló színnek hívják fel magukra a figyelmet (pontosabban egyetlen szín, a lila több árnyalata). A tervezők már ezzel is utalnak a tartalomra: az új egyházi év első heteinek liturgikus színe ugyanis, amint az köztudomású, a lila. És továbbra is kínálkozik a szimbolikus megközelítés, még mielőtt a kötetbe belelapoznék: ismét tudatosítom magamban, hogy a kékből és vörösből kikevert (a kettő „találkozásából” kialakuló) lila nem véletlen választás advent idején, s nem is pusztán a bűnbánat hagyományos színe, hanem rámutat a liturgikus időszak teológiai jellegére: hiszen a kék az isteni természet jelképe, a piros az emberié a színszimbolikában. Advent liturgikus színe tehát az isteni és emberi természet különleges és sorsfordító nagy találkozásának, a megtestesülésnek a szimbolikus kifejezése. S ha jól figyelünk a színek üzenetére, evidenciává válik a nyilvánvaló: hogy bizony a megtestesülésre várakozunk, kicsit felidézve, megismételve, talán meg is jelenítve az ószövetség választott népének hosszú-hosszú messiásvárását.

A Szűcs Zsolt tervezte borítón azután homokórát, naptárat, széket, padot, véletlenszerűen összehordott számokat, repülőtéren hirdetőtáblára hajazó nagyvárosneveket láthatunk: időbeli létezésünk behatároltságának és persze várakozásaink terének megannyi apróbb-nagyobb tárgyát, szöveges összegzés gyanánt pedig Jakubinyi György érsek ajánlását: „Mindnyájan adventi lelkek vagyunk.”

A cím három dolgot ígér az adventről: történetet, szokásokat és lelkiséget. Kíváncsian lapozom fel a könyvet: kétszázötöt tartalmazó fejezeteket találok benne. Az első blokk írásainak összefoglaló címe (*Adventi liturgia, énekek, szokások*) a rituális szövegekre, hagyományokra és gya-

korlatokra vonatkozó írásokat ígér, a másodikké (*Az advent lelkisége*) spirituális megközelítéseket sejtet. El is gondolko-dom nyomban: vajon miféle szerkesztői koncepció van a három és a kettő e látszólagos szembeállításának, voltaképpen együtt szerepeltetésének hátterében?

A nyitó tanulmány (*Advent kialakulástörténete és liturgiája*, 11–60.) – a szerkesztő, Diósi Dávid írása – teológiailag is megalapozott történeti áttekintés az adventnek mint liturgikus szent időnek a kialakulásáról; a történeti szemlélet pedig a mához is kapcsolódik, sőt voltaképpen ahhoz segít hozzá, hogy a mai liturgikus gyakorlatokat és azok szimbólumvilágát történeti, akár üdvtörténeti horizontban szemlélhessük, érthessük meg.

Az átfogó panoráma után fontos részeket következnek: az adventi vasárnapok introitusainak latin és magyar szövegközlései, elemzések kíséretében (61–107.). A Martos Levente Balázs, Csernai Balázs, Kovács F. Zsolt, Oláh Zoltán által jegyzett magyarázatok segítenek méltóbb módon megérteni a poétikus, ugyanakkor tömény teológiát hordozó és a transzcendencia utáni vágyakozástól ihletett biblikus szövegeket, a megfogalmazások finomságait (és sokszor a fordítás miatt elvesző tartalmakat) a forrásnyelvi szövegekre történő értelmező visszahivatkozások révén is feltárják.

Külön örömmre szolgált az ezt követő, németből fordított „vendégszöveg”, Andreas Heinz történeti, teológiatörténeti és irodalmi szempontokat egyaránt felvető Úrangyala-értelmezése (*Az Úrangyala*, 108–123.). Hasznos lehet, ha naponta imádkozott (s ezért könnyen gépiessé válható, sőt legyünk becsületesek: olykor akár megunt) imaszövegeinket időről időre közlő is, izlelgetően, meditatíván vagy éppen egyfajta tudományos distanciával szemügyre vesszük. Andreas Heinz tanulmánya – miközben az *Angelus* szö-

vegének alakulás- és használatörténetét felvázolja, annak adventi beágyazottságára is (újra) ráirányítja a figyelmet.

Az annunciáció témájához kapcsolódik Farmati Anna írása is (*Annunciáció-elbeszélések a kora újkori adventi énekekben*, 124–147.), amely 17. századi énekgyűjteményekben megőrzött adventi népekeink „epikus” jellegének, redukált narrációinak jobb megértéséhez ad irodalom- és lelkiségtörténeti kulcsokat és szempontokat, összekapcsolva ezt a mai úzssal is. A tanulmány függeléként közölt énekszövegek arra is bátoríthatják az olvasót, hogy miközben közelebbről szemügyre veszi azokat, maga is folytassa a megértés szellemi-lelki munkáját.

Hivatalos liturgia és népi ájtatosságok egymást kiegészítő, egymán legítim formáit taglalja Nóda Mózes tanulmánya (*Adventi ájtatossági gyakorlatok és szokások*, 148–165.). Miután tömören tisztázta az egyház hivatalos imái és a hagyományos ájtatossági gyakorlatok viszonyát, felveti többek között azt a kérdést: mi lehet az oka annak, hogy miközben napjainkra megszűnőben vannak elavultnak gondolt népi áhitatgyakorlatok, „szinte új imagyakorlatok jelennek meg, sok esetben ellenőrizetlen forrásokból, és szerénytelenül ígérnek csodákat és üdvösséget” (152.). Válaszkísérletei, akárcsak a szálaskeresés, adventi koszorú, Luca-napi szokások leírásai, a jelenség kiegyensúlyozott szemléletéről tanúskodnak.

A kötet következő három írása a jelenbe kalauzol: megismerkedhetünk a gyulafehérvári szeminárium sajátos roratézasi szokásával (Bojtor Attila György, Jánossi Imre, Simon Imre: *Kortárs-tájkép: Advent a gyulafehérvári szemináriumban*, 166–171.), egy székelyföldi plébánia fia-

taljainak karácsonyi készülétével (Gagy Katinka: *Advent a Hargitán: Karácsonyra hangolódás a székelyudvarhelyi Kis Szent Teréz plébánia ifjúsága körében*, 172–179), valamint a csikszeredai börtönben meghonosított adventi-karácsonyi készülődés esélyeivel és nehézségeivel (Koncsag László: *Advent a börtönben*, 180–186).

A kötet második blokkja az advent lelkisége köré szerveződik. Olvashatunk itt gyakorlatias ötletadást a készülődéshez (Ilyés Zsolt: *Az advent lelkiségéről*, 189–197), esszéisztikus spirituális eligazítást (Oláh Dénes: *Adventi útkészítés*, 211–219; Sebestyén Péter: *A szolgál, akik urukra várnak*, 220–226; ifj. Czíkó László: *A közelség öröme*, 227–234; Orbán Szabolcs: *Assisi Szent Ferenc adventje*, 235–242), és újból előkerül Mária alakja is: Bodó Márta erdélyi helyzetképet (is) felvázoló tanulmánya (*Advent Máriával*, 198–210.) lebontogatja a Szűzanya alakjáról a történelem, a társadalmi szereposztás által bebetonozott előítéleteket. Végül a kötetzáró írás (Marton József: *Advent Márton Áron szemléletében*, 243–253.) a nagy erdélyi püspök adventi témájú írásait mutatja be és elemzi.

Összességében átfogó (a teológiától a hangulati előkészítésig terjedő) karácsonyváró könyvet tarthatunk kezünkben, amelynek műfaji, tematikai, stílári sokfélesége akár egyenetlenségnek is tűnhet. Jelen esetben azonban ez a heterogenitás éppenséggel előny: az olvasó pillanatnyi helyzetétől, idejétől, érdeklődésétől, akár hangulatától függően mindig megtalálhatja benne azt, ami a leginkább segíti arra, hogy méltóan készüljön a megtestesülés nagy ünnepére. Jó szívvel ajánlom adventi útítársul idén és a következő esztendőkből.

Gábor Csilla

A PROBLÉMAMEGOLDÁSRÓL

Hézszer Gábor: *Újra szárnyra kapni. Interjúk és előadások a krízisről és a segítségnyújtásról*

■ Hézszer Gábor neve és szakmai tekintélye ismert, elismert immár Erdélyben is: a református lelkész-pszichoterapeuta előadásaira egyetemi és más szervezeti keretek közt sokan, nem csak reformátusok kíváncsiak, szakértelmére számítanak segítők, lelkészek, bajba jutottak egyaránt. Mihály Emőke néhány éve vele készült beszélgetése a *Kís Tükörben* megjelent, előkereshető, olvasható. De aki Hézszer Gáborral beszélget, rövidesen újra kíváncsi lesz: vajon egy egészen más élethelyzetről mi a véleménye? Hogyan közelítene egy másik esethez? Ezért az egyik beszélgetést követi egy második, harmadik, sokadik, és egyszerre egy mások elé kívánczó kötet anyaga körvonalazódik. A beszélgetéseket kiegészítik előadások szövegei, amelyek egybecsengenek a személyesebb hangvételű párbeszédnek során felvetődött fontosabb témákkal, s amelyek szélesebb körben érdeklődésre tarthatnak számot.

A beszélgető Hézszer Gáborra az a jellemző, hogy egyenlő félként tárgyal azzal, akivel szóba áll: nem kinyilatkoztat, receptet ad, megfellebbezhetetlen ítéletet mond, hanem valóban *beszélget*, partnerként kér véleményt és ad ötletet a helyzet megoldására, a felvetett probléma körbepjárására sarkall azért, hogy azt több oldalról számba véve esetleg új színben sikerüljön meglátni, így új (ki)útra lelni. Mindeközben a beszélgetőtársat végtelemül komolyan véve elkísér, mindvégig érzékelteti a partner autonómiáját és helyzetmegoldó képességét, rásegít egy a helyzetre és az adott szereplőkre legjobban találó útra. Az a típusú mester Hézszer Gábor, aki úgy tanít, hogy rávezet, megerősít a saját problémamegoldó készségben, bátorít, mintegy észrevétlen nevel és növel. Aki tőle kér tanácsot, valóban újra szárnyra kap. Olyan teológus, aki a Teremtő képviselőjében nem előre gyártott, megfellebbezhetetlen igazságo-

kat vág a másik fejébe, nem hiszi azt, hogy akár hite, akár lelkész volta felhatalmazza arra, hogy mint ítélettel kólintsa fejbe a szenvedőt vagy a bajban levőt az egy biztos igazsággal. *A lelkész – hivatásból ember*: ahogy egyik beszélgetés címe jelzi, Hézszer Gábor a hivatását nem az átlag fölé magasodó s onnan dirigáló pózban látja s éli meg.

Őt hallgatni, mondatait olvasni segítség és felüdülés, mint ahogy megosztott teher a gond a vele való beszélgetés nyomán. A kötetben szóba kerülő főbb témák közt szerepel a munkahelyi kiégés és a depresszió, az öngyilkossági kísérletek és a mögöttük álló lelkiállapot, a veszélyeztetettség „kórképe”, az érintettek utógondozása, kísérése, a nélkülözhetetlen és végső soron egyedül gyógyító közösségi támogatás, de szerepelnek a segítő félelmei, dilemmái, szerepének buktatói is. Ennek elméleti oldalát jól egészíti ki a Hézszer Gábor saját tapasztalatáról szóló rész, ahol pályaválasztásáról, pályaalakulásáról mesél, ahol szóba kerülnek nagyon konkrét útvesztők és útmutatók. Érdekes lehet a nevelők, szülők számára is a serdülők és a serdülés problémáinak szakszerűen, ugyanakkor nagy beleérzéssel (és ítélezésmentesen) tált tematikája. Fontos, mert még élő előítéleteket bontogat az ép test – ép lélek témáját bemutató beszélgetés, majd az azt követő és az akadályozottsággal élők életét tárgyaló tanulmány. Mai egyházi aktualitásokat is tárgyal a megbocsátás, kiengesztelődés, illetve az egyházi kommunikáció témájában, olyan rálátással, szemlélettel, amely a felekezetinél jóval tágabbra tárja a kapukat. A minden helyzetben eredeti módon gondolkodó, és gondolatait mindig őszintén, a trendek ellenében is kimondó Hézszer Gábort tapasztaljuk meg, amikor képesélyes krízisről beszél, nem hallgatja el, hogy a krízis, bár ma előrelendítő, fejlődést előkészítő voltát szeretik hangsú-

lyozni, igenis rejt veszélyt is. A krízis maga egyeseknek esély arra, hogy a figyelem rájuk irányuljon, ezért legkevésbé sem akarják megoldani. Mások meg annyira belekerülhetnek a krízisbe, hogy elmerülhetnek, belepusztulhatnak. Ezért nem gyengeség, ha valaki rászorul a segítségére, nem luxus a krízisben nyújtott tanács, a segítség és a segítő szakma.

A kettős emberi természet rejtelmek is feltárulnak a kötet lapjain, amikor a férfi- és női lélek különbségeiről esik szó, itt különösen is kidomborodik a már említett érdeme Hézszer Gábornak: hogy kiegyensúlyozott, higgadt, és a bevett előítéletek mögé néz, hajlandó leereszkedni a férfi, a lelkész privilegizált helyéről és úgy tekinteni társadalmi jelenségekre, ugyanakkor végtelenül tisztességesen azt is kijelenti: maga csak arról fogalmaz meg állításokat, amit valóban megtapasztalt, ezért a férfiak hitéről ír, és jelzi: ha eltérés van a nők és férfiak hitélménye (vigyázat,

nem hite!) között, erről érdemben nem neki kell nyilatkoznia, ezért is tartja fontosnak például csoportokkal való foglalkozáskor, hogy a csoportvezetők mindkét nemet képviseljék: mást, máskor, más-hogy lát meg egy-egy konfliktusból férfi és nő. E szempontból is érdekes mindaz, amit Mihály Emőke okos kérdéseire Hézszer Gábor a segítsérről elmond: hiszen felvillannak az elveit kialakító tapasztalati valóságok, a sok évtizedes gyakorlat, tapasztalat, ami a ma Erdélyben a segítőszakmával próbálkozók számára hasznos útmutató lehet.

Nem véletlenül választotta a Lector Kiadó első köteteinek egyikeként a Hézszer Gábor-beszélgéteket és tanulmányokat: az olvasó felüdülni és szárnyra kap a százdoldalas könyv minden egyes témája, azok megközelítése nyomán, a méltán remélheti az induló kiadó is ugyanezt a maga munkája vonatkozásában.

Bodó Márta

„A LEGSZÖGEDIBB SZÖGEDI” ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA

Csapody Miklós: *Bálint Sándor (1904–1980)*

■ Csapody Miklós irodalomtörténész Bálint Sándor etnográfusról, művelődéstörténészről, a magyar (szakrális) néprajz egyik legnagyobb alakjáról írott monográfiájának alapját az egeri EKF Történelemtudományi Iskolájában készített PhD-disszertációja képezi. Olvasmányos, alaposan lábjegyzetelt munkájában az első generációs paraszti értelmiségiként az egyetemi katedráig jutó Bálint Sándorral kapcsolatos kutatásait összegzi.

Bálint Sándor 1904. augusztus 1-jén született Szegeden, paprikatermelő családban. Egész életében mélyen hívő katolikus volt, politikai értelemben a modern kereszténydemokrácia intellektuális vonalához köthető. Csapody megítélése szerint Bálint, bár sosem volt a népi mozgalom tagja, szociális népszemléleténél fogva a népiek nemzetfelfogásának főáramába tartozott.

Tanulmányait Szegeden, valamint egy évig a pesti bölcsészkaron végezte. Már gyermekkorában is gyűjtötte a régi imakönyveket és szentképeket, a módszeres népdal- és tájnyelvgyűjtéshez azonban csak egyetemi éveit alatt fogott hozzá, szűkebb pátriáján, Szeged-Alsóvároson kívül. Katolikusként lett tagja a szegedi református egyetemi hallgatók által alapított Bethlen Gábor Körnek, illetve az abból kinövő Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának, amelynek tanya- és falukutató, néprajzi orientációját Bálint szerezte a neves etnográfus, Ortutay Gyula adta meg.

A tudományos közéletbe 1929 tavaszán kapcsolódott be, amikor is a Szegedi Alföldkutató Bizottság két szakosztályának (nép- és társadalomrajz, nyelvészet és irodalom) együttes kecskeméti ülésén a népi vallásosság kutatásának fontosságát

hangsúlyozta. Ebben az évben szervező-dött meg a szegedi Ferenc József Tudományegyetem néprajzi tanszéke is, melyre Bálint 1930 őszén nyert felvételt Solymossy Sándor néprajzkutató tanársegédjeként. 1931-től külsős óraadó tanárként a Szegedi Királyi Katolikus Tanítóképzőben is alkalmazták. A tanítóképzőben magyart és történelmet oktatott, az egyetemen pedig Solymossy órát vette át, miután Solymossyt 1934-ben nyugdíjazták. Csapody szerint Bálindra a tanítás során az egyszerű, gyakorlati pedagógiával végigvitt gondolatmenetek voltak a jellemzőek.

1934-ben *Izenet* címmel lapalapításba fogott Berczeli A. Károly író-költővel, melyet negyedéves művelődéstörténeti és szépirodalmi orgánumnak szántak, ám a lap két szám kiadása után anyagi csőd következtében megszűnt. 1938-ban látott napvilágot az első nagy, a vallási néprajz megalapozásában úttörő jelentőségű munkája, a *Népünk ünnepei*. Tudományos közleményei többek között a *Néprajzi Értesítőben*, illetve az *Új Élet* és a *Vigília* című lapokban jelentek meg.

1940 szeptemberében, Észak-Erdély visszacsatolását követően ünnepi beszédet mondott, tanítványait pedig a háborús propaganda idején is a humanitásra és a tisztánlátásra nevelte. Nem titkolt náciellenessége miatt a szegedi bölcsészkaron háttérbe szorult, s bár kitérésí pontként megpályázta a kolozsvári egyetem néprajzi tanszékét, végül nem nyerte el a professzori állást A háború alatt több munkáját is kiadták: *Egy magyar szentember*, *Az esztendő néprajza*, *Sacra Hungaria*, *Boldogasszony vendégségben* stb.

Embermentő tevékenysége széles körben ismert volt: sokan fordultak hozzá ruháért és élelemért a Borból menekült munkaszolgálatosok közül, Szent-Györgyi Albertet pedig az anyja alsóvárosi házában bújtatta.

Szegedre 1944 októberében vonultak be a szovjet csapatok, és amint a városban elkezdett szerveződni a Kereszténydemokrata Néppárt (KDNP), Bálint azonnal bekapcsolódott a munkába. Csapody szerint Bálint tisztában volt azzal, hogy a baloldal növekvő nyomása és az új hatalom erőszakos berendezkedése nemcsak az ország, hanem az egyház számára is az útkeresés korszakát hozta el. Nem hitt a szovjetellenes propagandának, de a Szovjetunió „politikai nagyvonalúságá-

ban” és a „népi demokráciában” sem. A társadalmi újjáépítést a katolikus megújulásban és a polgári demokráciában látta. Az 1945. novemberi választásokon Bálint az év eleje óta már Demokrata Néppárt (DNP) néven működő szervezet jelöltjeként jutott be a Nemzetgyűlésbe.

Képviselőként a hagyománytisztélet és a korszerűség szintézise mellett a katolikus humanizmus, valamint a vallás- és vélemény szabadság eszméit képviselte. A politikailag nem túl vonzó, önálló irányvonalat nem képviselő DNP frakcióvitáiban részt vett ugyan, a személyi-politikai csatákban viszont nem. Világnézetű különbségek miatt azonban a párt gyorsan kettészakadt, Bálint pedig 1948 legvégén lemondott a mandátumáról: pártjában ő képviselte leginkább a modern katolicizmus szociális szellemiségét, ez viszont ellentétben állt a frakció konzervatív, mindszenthysta szárnyával. Az DNP végül 1949 februárjában jelentette be az „önfeloszlatast”.

Politikai szerepvállalása mellett oktatót a szegedi egyetemen is, ám az állásából 1951-ben felfüggesztették vallásosságára („ellenséges klerikális beállítottság”) és az egykori DNP-s képviselőségére hivatkozva. Az 1956-os forradalmat és szabadságharcot követően rehabilitálták, és visszahívták tanítani. Addig tudományos kutatóként az egyetemi könyvtárban talált magának munkát. Ekkor készítette el a *Szegedi szótárt*, ami végül 1957-ben jelent meg. 1958-ban írta *A szegedi népelet* című könyvét, a rákövetkező évben pedig a *Szeged városát*.

1947 és 1965 között az állambiztonság közismert katolicizmusa és politikai szerepvállalása miatt állandó jelleggel megfigyelte. Feljegyezték róla, hogy vallásossága miatt folyamatosan figyelemmel kíséri az egyházi életet, és elkéséríti, hogy a katolikus papság a kommunista rendszer által megengedett lehetőségeket sem használta ki. Lakásában többször is házkutatást tartottak, amikor nem tartózkodott otthon. Könyvei között elrejtve megtalálták Nagy Imre életrajzát és Gyilasz Milovan jugoszláv politikus beszédeit is. 1964-ben egy bonni újtjáról hazatérve Bálint elújságotla a barátainak, hogy tiltólistán lévő könyvet hozott haza, amiért izgatás vádjával a szegedi állambiztonság vezetője feljelentette. Bálint a kihallgatáson azzal próbált védekezni, hogy a tiltólistán szereplő könyvet nem izgatás céljá-

ból hozta magával, hanem az egyetemi könyvtár zárt anyagának kívánta adományozni, 1966 januárjában mégis felmentették öregségi nyugdíjjal az állásából.

Nyugdíjazását követően, a hatvanas évek második felében anyaggyűjtés céljából beutazta az egész országot. Sorra jelentek meg a könyvei is: *A szegedi nép* (1968), *Szegedi példabeszédek és jeles mondások* (1972), *Szeged reneszánsz kori műveltsége* (1975), *Ünnepi kalendárium* (1977), *A szegedi nemzet. I-II.* (1977–1978). 1979-ben, 75. születésnapján II. János Pál pápa személyes hangú levélben köszöntötte, az MTV1 pedig *A legszögédibb szögédi* címmel portréfilmet sugárzott róla.

Keresztlánya esküvőjére igyekezve 1980. május 1-jén ütötte el egy autó. Agy-

zúzódást szenvedett, melynek következtében május 10-én meghalt, feloldozva, pápai áldással és az utolsó kenettel ellátva. A szeged-alsóvárosi temetőben helyezték örök nyugalomra. Boldoggá avatási eljárása 2005-ben indult meg, jelenleg a „tisztelőre méltók” sorába tartozik.

Csapody Miklós könyvét függeléként a rövidítések jegyzéke, részletes névmutató, valamint a szegedi Móra Ferenc Múzeum Bálint Sándor hagyatékából válogatott képanyag zárja. Mivel a biográfia szerencsésen kombinálja az életrajzi, tudomány- és esztörténeti szempontokat, a 20. századi magyar történelem, néprajz és Szeged múltja iránt érdeklődők figyelmére egyaránt számot tarthat.

Gali Máté

BOLDOGOK A KÓRHÁZI SEGÉDÁPOLÓK

Kun Árpád: *Boldog észak*

■ Hogy Aimé Billion mesélni kezdett, úgy történt, hogy miközben a benini Cotonou városában Nigériából csempészt benzint vásárolt, egy bukósisakos fehér turista fényképezőgéppel a nyakában a földbe süllyedt. Aimé a turistában sosem látott apját ismerte fel. Ezzel a felismeréssel indul útjára Aimé Billion és története, hogy miközben autójával az ismerős ismeretlen világ felé tart, gondolatban elkalauzoljon bennünket Benin otthonos otthonalanságába, egy afrikai család történetébe.

A regény arról a feszült pontról indít, amikor a régi és megszokott tarthatatlanná válik, az új pedig még elérhetetlennek és bizonytalanoknak látszik. Hősünk, miközben egy ilyen köztes létben autózik a mesélést cselekszi, felvonultatja családját és isteneit, hogy a múlt elbeszéléssé rendezése megágyazzon a jövőnek, kijelölje hősünk útját. „Meghaltak sorban nagyapám, apám, nagyanyám. Mindhárom ember, akihez egyáltalán valami közöm volt. A haláluk kellett hozzá, hogy újrakezdődjön az életem, és elutazzam Beninből.” (7.)

Aimé Billion vietnámi francia és joruba szülők gyermeke, a benini Co-

tonou francia iskolájában szocializálódik egyfajta virtuális európaivá, olyanná, aki Beninben már nem találja a helyét, s hogy vágyott hazájában, Franciaországban tanuljon és telepedjen le, a körülmények sorozatosan megakadályozzák. Paradox, de nagyon is érthető módon, amikor kiderül, hogy teljes benini élete alatt francia állampolgár volt és megnyílnak előtte a határok és elérhetővé válik a vágyott élet, amikor Bordeaux-ban apja örökébe léphetne, ő (ismét) az idegent választja. És mert Cotonou-ban a francia kórházi segédápolói munkája mellett a Norvég Evangélikus Egyház misszionáriusainak is besegített, a tőlük kapott címlistával a tarsolyában az összes lehetséges idegenség és otthon közül Norvégiát választja.

Így érkezik meg Aimé Norvégiába a varázslatos afrikai világ után, onnan, ahol a család óriási gyógyokkal alszik, ahol a varázsló nagymama a bölcs bnokimók földje alatti homokban vesztí életét egy kőolajkitermelésben érdekelt marabuval természetfeletti erejét összemérve, s nagyapja, hogy feleségét megkeresse, a gyarmati adminisztráció csúcsáról Oszanyinnak, a gyógyítás vudu szellemének beavatott

javasemberévé válik, s elkészíti azokat a cseppeket, amelyekben mesénk hőse múltjának esszenciáját hozza magával. Norvégiában ismeri fel, hogy az idegenség lényének szerves része, s az így boldogságra ítélt Aimé új világba kalauzol minket. Első munkahelyén, ahol egy norvég dongatemplom idegenvezetője, s a dongatemplom féldomborművének emberalakjában saját arca pillant vissza rá, még gyakoriak körülötte a csodák, és a vudu szellemek gyakran belekönlöknek a kimért északi hétköznapokba. Amikor azonban a kakashalmi öregotthonba kerül segédápolónak, már elhagyják a szellemek, hogy rátaláljon a szerelem.

A Norvégiában játszódó rész a könyv kétharmadát teszi ki, mégis, ha mérlegre tesszük a művet, a mérleg nyelve az afrikai rész felé billen. Az afrikai színen a narráció hiteles, sodró erejű és összefogott, könnyedén jár be nagy tér- és időbeli dimenziókat, nem tetszik ki a férc, ahogy összevarr valóságosat és természetfeletti, olyan hihető világot teremt, ahol helye van a csodának: jelképek erdején visz át az Aimé útja. A norvégiai színben fél év történéseit meséli el Aimé a kakashalmi járásban. Itt az elbeszélés lineárisrá válik, kevésbé koncentrált, és az elbeszélő pozíciója nem reflektált, nem egyértelmű, miért mesél utólagosan olyan részletességgel, mintha az elbeszélés a történettel egyvidejű lenne. A főhős fejlődésének népmesébe illő történetét túlságosan megterhelik a norvég tájat, hétköznapiakat és társadalmat leíró részek.

Kun Árpád bátor író, mert mer meghatóan szép történetet kerekíteni, és meri ezt a szépséget a hétköznapiak bosszúságainak póré leírásával, a testüknek kiszolgáltatott emberek részletéig menő ábrázolásával „elrontani”, undor, háritás és empátia között hagyni az olvasót. Muszáj végignéz-nem, ahogy norvég öregemberek a saját fókukban tocsognak, ahogy a szexualitására ébredő Aimé a makkja tövére tekeredve gondozottjának fanszórzetére talál? Nem tudom. Nehéz a testről hitelesen, eufemizmus vagy obszcenitás nélkül beszélni. Ahogy a boldogságról is nehéz beszélni.

Aimé elbeszélésében a szerelmi szálal kapcsolatban maradt némi hiányérzetem. Aimé szerelme egyik ápolója, a Szinyakov-szindrómás Gréte lesz. Részletesen olvasunk Gréte testéről, meztelenségének, mellének Aimére tett hatásáról, Aimé évekig szunnyadó szexualitásának

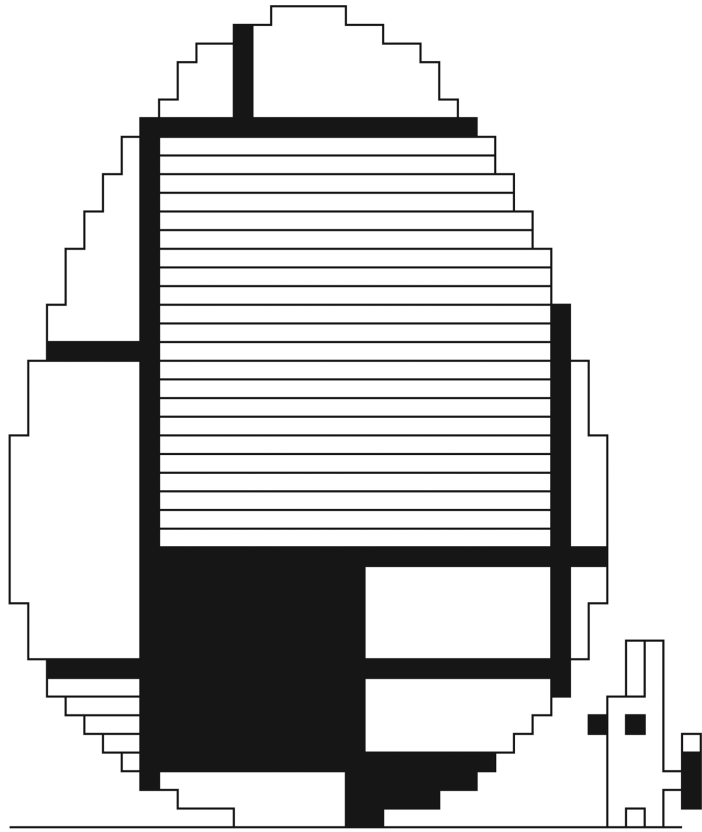
öntudatra ébredéséről, keveset tudunk meg azonban magáról Grétéről és Aimé érzelmeiről. Az elbeszélő többször is vall arról, hogy kényelmes neki a norvég társadalomra jellemző elidegenedettséggel és nehezére esik az intimitás. Mégis sajnálom, hogy nem olvashatunk az áttörésről, arról, ahogy hőszünk átadja magát a szerelemnek, ahogy megtörténik a változás, ehelyett a simogatásba fulladó fürdetésnél vágás, majd új tematikus egység következik, amelyből megtudjuk, hogy „akkor már egy hete Gréténél aludtam” (411.), majd részletesen leírja Gréte ágyának hidraulikáját, diszkréten hallgatva arról, hogy is került bele.

Az *Epilógusban* a mű keletkezéstörténetéhez olvashatunk adalékokat, megtudhatjuk, hogy Aimé Billion valóságosan létező személy, még ha nem is tökéletesen azonos a regény hőisével. Olyannyira valóságos, hogy két, a szerzőnek címzett e-mailjét is elolvashatjuk itt. Bár fontos és érdekes etikai problémát tár elénk a szerző, amikor a nevek megváltoztatásával vagy megőrzésével kapcsolatos dilemmájáról vall, mégis zavart, hogy a mesével (amelyet éppen elhittem és a hatása alatt voltam) egybekötöttet a valóság.

Még ha vitatnám is a véleményyt, miszerint a *Boldog észak* lenne az utóbbi évek legjobb magyar regénye, mindenképpen fontos olvasmány, hiszen olyan könyv, amelyről úgy hiszem, még nagyon sokat fogunk beszélni, vitatkozni. A könyv kapcsán elengedhetetlenül reflektálnunk kell arra, hogy mi is a magyar irodalom és mitől magyar egy irodalom. Arra, hogyan kerülhet egy afrikai néger a magyar irodalomba? Talán éppen amiatt provokatív a regény, mert nagyon is ismerős érzésekről, otthonos létállapotról beszél. Mintha Kun Árpád a történetét nem időben tolt volna el, hőset nem a magyar történelemben, egy régebbi korba vezetne volna vissza, hanem térben tette odébb, először délre, majd pedig északra. És lehet-e témája a magyar irodalomnak a skandináv szociális rendszer? Vajon miért nem boldog Aimé Billion a hazájában, és joga van-e egy afrikai bevándorlónak Norvégiában a boldogsághoz? A könyv nagyszerű alkalmat nyújt az identitás és kivándorlás kérdésének boncolgatására, az individuális és közösségi boldogságról és boldogulásáról való beszédre. Mi kívánjuk-e vajon Aimé Billion boldogságát?

Adorjáni Anna

KESZEG ANNA AJÁNlja

■ Ezt a könyvajánlót most egy román kiadvány köré építem: 2014 januárjában került a könyvesboltokba Erwin Kessler kötete, mely a román képzőművészet 1989 utáni alakulását tekinti át. A művészkörökben régóta várt összefoglaló dizájnrá is igényes, s arról az adatbázisszerűen felépített munkáról tudósít, mely a kötet elkészüléséhez szükséges volt (intézmények, alkotói életrajzok, gyűjtők, galériák áttekintése, listázása, programnyilatkozatai stb.). A kötet négy korszakra osztja az elmúlt két évtized román művészettörténetét – ezt a négy korszakot fedezze fel a kötetben a kedves olvasó! Úgy tűnik, végre itt az ideje annak, hogy a kommunista intézményi struktúrát leváltó, kapitalista intézményi modellek szerint szerveződő kreatív iparágak számot vessenek jelenükkel. Az eszközök felhalmozásának feladata viszont más területeken továbbra is elvégzésre vár.

■ Asa Briggs – Peter Burke: *A média társadalomtörténete – Gutenbergtől az internetig*. Bővített, átdolgozott kiadás. Ford. Gelléri Gábor, Göbolyös Magdolna, Konok Péter, Takács Róbert. Napvilág, Bp., 2012.

■ Erwin Kessler: *X:20. O radiografie a artei românești după 1989*. Vellant, Buk., 2013.

■ Gilles Lipovetsky – Jean Serroy: *L'esthétisation du monde. Vivre à l'âge du capitalisme artiste*. Gallimard, Paris, 2013.

■ Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: *A „szellemi termelési mód”*. Kossuth, Bp., 2013.

■ Havasréti József: *Szerb Antal*. Magvető, Bp., 2013.

■ Martin Ferenc: *A félelem képei. Fritz Lang német filmjeinek látványvilága*. L'Harmattan – Könyvpont, Bp., 2013.

■ Mélyi Józef – Olivier Schefer – Giovanna Zapperi: *Société Réaliste – empire, state, building*. Ludwig Múzeum Budapest – Kortárs Művészeti Múzeum, Bp.–Párizs, 2012.

■ Mirja Tervo: *Tűsarok és kamatláb. A luxuscipők veszélyes vonzereje*. Ford. Bogár Edit. Typotex, Bp., 2013.

■ Michel Pastoureau: *A fekete. Egy szín története*. Ford. Seláf Levente. Kalligram, Pozsony, 2012.

■ Ernest Cline: *Ready Player One*. Ford. Roboz Gábor. Agavé Kiadó, Bp., 2011.

■ Marshall McLuhan – Quentin Fiore: *Médiamasszás – Egy rakás hatás*. Ford. Kiss Barnabás. Typotex, Bp., 2012.

■ S. Nagy Katalin: *Képzőművészet és kommunikáció*. Typotex, Bp., 2013.

■ Varga Balázs – Pálfi György: *Final Cut. A tankönyv*. L'Harmattan, Bp., 2013.

ABSTRACTS

Zsófia Gál

■ ***The Apartment-Villas of the Arany János Street, Cluj-Napoca***

Keywords: *Cluj-Napoca, apartment-villa, József Hirschler, Lajos Károly, Sándor Markovits, art nouveau architecture, villa suburb, garden suburb*

The eight villas built in the neighborhood of the Central Park in Cluj-Napoca were predominantly planned by two architects from Budapest, Lajos Károly and Sándor Markovits, and finished by Elemér Moll between 1911 and (probably) 1916. The procurer of the houses was the Catholic parson of the St. Michael's church, József Hirschler, who had built several other buildings in Cluj. The study attempts to serve with a succinct overview about the history of the construction, mainly based on archival sources. It also contains a brief description of the buildings, it offers some information about the architects and contractors, and it also analyses the building types and the architectural program while drawing on local Hungarian and European parallels.

Ágnes Kapitány – Gábor Kapitány

■ ***Sings of Embourgeoisement and Individualisation at the Turn of the Millennium from the Perspective of the Changing Housing Habits and Object Culture***

Keywords: *embourgeoisement, Hungary, housing, everyday objects, sociology, interior design*

The authors have laid out the changes characteristic for the changing housing habits at the turn of the millennium in several scientific papers. Their present contribution focuses on those tendencies which could be viewed as symptoms of the process of embourgeoisement and individualization in the cultural and sociological context of post-socialist Hungary. The process of embourgeoisement started in Hungary in the 19th century, and received a new impetus in the 20th century. A somewhat idiosyncratic form of the process has also been characteristic for the period of state socialism, starting with the sixties, but the deciding impulse was given by the regime change. Bourgeois mentality, based on individual initiative, has become an ideologically legitimate and even dominant model in the nineties,

and found its expression in the material symbols and object culture discussed by the authors.

Anna Keszeg

■ ***A Director Therapy: Co-branding and Creative Convergence in Contemporary Spectacle Industry and Design***

Keywords: *promotional fashion video, creative convergence, co-branding, tendencies*

This short paper focuses on the co-branding tendencies of the contemporary design and media industry. The author presents that strategy by the bias of the promotional fashion video which realizes a collaboration between two creative agencies: the film director and the ethos of the fashion house. Her chosen example is the fashion video of Roman Polanski realized for the Prada fashion house in 2012, entitled *A Therapy* featuring Helena Bonham Carter and Ben Kingsley. The article presents two main questions: that of the authorship and the relation of the auctorial names (1), and that of the relationships between art, applied art and industry in the perspective of storytelling and trans/crossmediality (2).

Dorottya Kovács

■ ***Internet Killed Television: Videoblogs on YouTube***

Keywords: *videoblogging, internet community, online celebrities, amateur TV-show*

Since blogs and forums made their apparition, the internet has granted the opportunity to make our voices heard throughout the web. YouTube, the biggest and most popular video sharing site, other than being a space for publishing video content for free, also makes it possible for anyone to become a celebrity by showing his talents to the internet community. Becoming well-known on YouTube usually doesn't involve managers, only the YouTubers themselves. YouTube vlogs are the reality shows of the web 2.0 generation, the audiovisual genre of keeping a journal and the internet version of (amateur) TV-shows. Content creators on YouTube are their own producers, directors, cameramen and marketing specialists. And even though YouTube videos are often referred to as amateur videos, their audience is growing compared to the audience of traditional media. Since, in many ways, the Y and Z generation's new TV is the

internet, YouTube has become one of the sites that is filling the need for audiovisual content on the internet. The author opens her paper by talking about the medium-specific genre of video blogs, and continues with a presentation of the economics of being a YouTuber. She emphasizes the role of daily videoblogs, as they raise some important questions about anonymity on the internet and the limits of sharing one's life on the web. She finishes her thesis with a media content analysis, where she exemplifies her view on videoblogging on an example.

Gyula Maksa

■ ***From the European Union Cartoons and Comics to the Business Mangas: How Comics and Organizational Communication Meet***

Keywords: *organizational communication, comics, media studies, business mangas, cultural traditions of comics*

While media researchers have still not fully mapped out the connections between organizational communication and comics media, over the last few years the number of works dealing with the dynamics of organizational communication as represented in comics have gained an increased attention. On the other hand, the theory and practice of organizational communication and business seems to explore the comic book and graphic novel based forms of hybrid media. The study focuses on those new areas and newly born genre variants. The goal of the text is to offer a description of the latest tendencies and most recent publications from this domain.

Krisztina Somogyi

■ ***Books, Body and Soul: The Non-Digital Turn***

Keywords: *books, design, e-book, visual intelligence, textuality, Irma Boom, Jonathan Safran Foer, Ulrich Sára*

The article is concerned with the future of traditional paper books, still widely preferred as gifts, but deemed to be in the process of being replaced by e-books in the current digital era. However, according to the author's main thesis, the cultural change brought about by digital literacy actually gives a new impulse to printed books, which are being reborn through a process of reinterpretation of their traditional characteristics. Artistic

book design benefits from this process, as the design becomes even more important due to the challenges posed by the presence of digital texts. Consequently, the rival presence of the e-book could be seen as positive and could be accepted or even welcomed as a provocation by the younger generation of book designers. At the same time, these new book designs also provide a challenge or a provocation to the readers, forced to take a more active role.

József Slézia

■ ***On Contemporary Design***

Keywords: *technology, design, progress, global trends, competition, sustainability, economy, creativity*

The rhythm of technological progress and innovation is noticeably accelerating during the last few decades, in spite of temporary periods of stagnation or crises. As for any branch of human creative activity, strongly associated with technology, this fact also presents a permanent challenge for the field of contemporary design, with regard to its goals, methods, achievements, past and future. One of the main problems of design consists in synchronizing itself with this outstandingly dynamic technological progress and in harmonizing technology with our human needs and changing environment, as well as in creatively contributing to it. One of the most important tasks of design lies in rendering this especially complex and rapidly changing field intelligible and livable for everyday people. Accordingly, the synthetic function of design also means transitivity, interaction and communication in practice.

Carla Szabo

■ ***Jewels as Objectified Concept***

Keywords: *design, jewelry, body, ornament, humor, art, Romania*

Carla Szabo ranks among the most widely known of contemporary Romanian designers. She belongs to a generation of visual and applied artists who did not turn to state funds in order to pursue their creative work, but instead searched for globally accepted strategies, accepting all the risks associated with the establishment of new institutions. Szabo's works can also be viewed as unique due to the fact that her jewelry

designs are of a conceptual nature, which represents a new paradigm of creation not only on a national, but also on an international level. Her jewel designs have been reviewed by the *New York Times*. In her interview with Anna Keszeg, she talks about her creative process, methods of creation and general view on art.

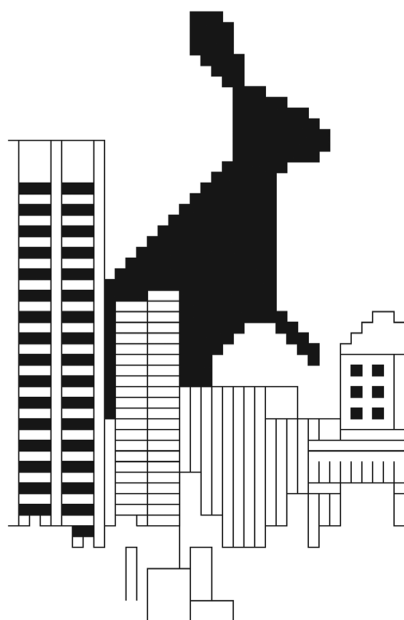
Márton Szentpéteri

■ **Culturing Design Culture**

Keywords: *design culture, cultural studies, third culture, science, humanities, liberal humanism, liberal education*

Claiming that recently emerging design culture studies provide genuine new knowledge, Márton Szentpéteri intends to draw attention to the fact that design – understood here as third culture – can bridge the gap between science and humanities, the two cultures of the famous debate between Charles Percy Snow and Frank Raymond Leavis dating back to the mid-20th century. Assuming this the author states that the most authentic way of understanding design culture is most likely embodied in the autonomous and post-disciplinary intellectual enterprise of design culture studies. In this endeavor, however, he identifies an inborn con-

tradiction between the seemingly value free notion of culture in the framework of cultural studies and that of liberal humanism strongly connected to classical values that nurture the individual nature of a human being. Acknowledging the legitimacy of both points of view simultaneously, he asks the proverbial question: how can we eat our cake and have it in the very same time? In most of his essay he argues, consequently, in favor of reconciling the two attitudes emphasizing that cultural studies, like notions of culture, are more relevant with respect to the object and method of study, whereas culture understood in terms of liberal humanism is more pertinent to why we study design culture. The second perspective foregrounds the author's thesis according to which design at universities is best taught in the context of liberal education and learning instead of solely being part of vocational education and training. Finally, considering the peculiar importance of the designerly ways of knowing, Szentpéteri emphasizes that the cultivation of design culture produces unique knowledge that educates its committed student as well, complementary to the way in which science and humanities do it.

SZÁMUNK SZERZŐI

A lapszámot szerkesztette:
Kezeg Anna – Rigán Lóránd

- Adorjáni Anna** (1985) – társadalom-történész, Bukarest
Balázs Imre József (1976) – egyetemi adjunktus, PhD, BBTE, fűszerkesztő-helyettes, Korunk, Kolozsvár
Bedő Kincső (1995) – diák, Kőhalom
Bodó Márta (1963) – szerkesztő, PhD, Kolozsvár
Dani Erzsébet (1968) – egyetemi adjunktus, PhD, Debreceni Egyetem
Esambert, Bernard (1934) – műszaki és pénzügyi szakértő, Párizs
Gábor Csilla (1963) – irodalomtörténész, egyetemi tanár, BBTE, Kolozsvár
Gál Zsófia (1991) – mesterképzés hallgató, BBTE, Kolozsvár
Gali Máté (1988) – doktorandusz, Eszterházy Károly Főiskola, Eger
Izsák Anikó Borbála (1990) – mesterképzés hallgató, BBTE, Kolozsvár
Jánk Károly (1967) – költő, Szatmárnémeti Kapitány Ágnes (1953) – szociológus, kulturális antropológus, egyetemi tanár, Moholy-Nagy Művészeti Egyetem, tudományos tanácsadó, MTA TK Szociológiai Intézet, Budapest
Kapitány Gábor (1948) – szociológus, kulturális antropológus, egyetemi magántanár, Moholy-Nagy Művészeti Egyetem, Budapest
Kárpáti Tibor (1978) – grafikus, Budapest
Kezeg Anna (1981) – kultúrákutató, egyetemi adjunktus, BBTE, Kolozsvár
S. Király Béla (1957) – író, politikatörténész, filozófiantanár, Budapest
Király István (1934) – történész, levéltáros, Mezőkovácsháza
Kovács Dorottya (1991) – mesterképzés hallgató, Debreceni Egyetem
Kulcsár Árpád (1987) – költő, Kolozsvár
László Szabolcs (1987) – mesterképzés hallgató, CEU, Budapest
Maksa Gyula (1975) – kultúrákutató, egyetemi adjunktus, Pécsi Tudományegyetem
Pomogáts Béla (1934) – irodalomtörténész, az MTA doktora, Budapest
Rigán Lóránd (1980) – filozófiatörténész, PhD, szerkesztő, Korunk, Kolozsvár
Slézia József (1960) – művészettörténész, főiskolai docens, Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola
Somogyi Krisztina (1969) – vizuális-intelligencia-kutató, Articsók Stúdió, Budapest
Carla Szabo (1973) – formatervező, Bukarest
Szentpéteri Márton (1973) – esztétorténész, designkritikus, egyetemi docens, Moholy-Nagy Művészeti Egyetem, Budapest

Támogatók

„A kultúratudományok demokratikus, depolitizáltak és így értékesnek vélt tudományos igényű kultúrafogalma és a szabadelvű humanizmus elitistának tartott, értékelvű, elsősorban a személyiség formálódását meghatározó, műveltség értelmében vett kultúrafogalma között nyilvánvalóan feszültség mutatkozik sokak szemében. Hogyan lehet e két attitűdöt egyszerre vállalni?”

(Szentpéteri Márton)

ISSN 1222 8338

5 LEJ
500 FT

T(R)ENDINTE ÎN DESIGN
DESIGN TRENDS